

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти

Т. МИРЗАЕВ

ХАЛҚ
БАХШИЛАРИНИНГ
ЭПИК
РЕПЕРТУАРИ

Ўзбекистон ССР „Фан“ нашриёти
Тошкент—1979

Ушбу монография икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда дostonчиликнинг умумий масалалари, бахшилар ўртасидаги услубий айирмаликлар, бахшнинг ижодкор ва ижрочи сифатидаги роли қараб чиқилади. Иккинчи қисмда эса, атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ижоди ва репертуари мисолида бир қатор эпик асарлар таҳлил этилади.

Монография адабиётшунослар, фольклористлар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ҳамда студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
ЎзССР ФА академиги
Ш. Ш. ШОАБДУРАҲМОНОВ

КИРИШ

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Л. И. Брежнев Ўзбекистон ССР халқ рассоми, халқ амалий санъатининг моҳир устаси Қодиржон Ҳайдаровга йўллаган мактубида: «Мен сизнинг ўзига хос санъатингиздан астойдил завқландим. Бу санъатда ўзбек халқи бадиий ижодиётининг жуда бой анъаналари мужассамланган»,—деган эди¹. Халқимиз бадиий ижодиётининг бундай қадимий, бой анъаналари кўплаб ижодкорлар ва авлодлар иштироки ва меҳнатида шаклланиб, ривожланди, ўзига хос, такрорланмас қиёфага эга бўлди. Бахшилик санъати—халқ достончилиги ҳам худди шундайдир. Атоқли адибимиз Ойбек таъкидлаганидек: «Бадиий маданиятнинг биринчи вакиллари халқ шоирлари, бахшилар эди. Уларнинг сўз импровизацияси музика билан қаттиқ боғлиқ эди. Бахшилар ўз ашула ва достонларида меҳнатга асосланган ҳаётнинг завқини, халқдан чиққан афсонавий баҳодирларнинг қаҳрамонликларини мадҳ этар эдилар. Кўчманчиларнинг офтоб ва баҳорнинг мақтовига бағишланган дабдабали байрам маросимларида, хушчақчақ сайил ва тўйларда доимо бахшилар созининг руҳлантирувчи садоси келиб турар эди. Аммо, қувончли кунлар бирдан тамом бўлиб, далага душман қўшин тортиб, осмон чангу тўзон билан қопланиб, халқнинг мулки таланиб, чорваси бошқа юртларга ҳайдалиб кетганда, ғанимлар оталарни ўлдирган ва хотин-қизларни чўриларга айлантирган чоқларда эса, бахшининг садоси ғазаб билан тўлар, унинг сози қасосга ундарди. Бахшилар ўз қўшиқларида тарихдан ёрқин мисоллар келтириб, ўрнак олишга чақирардилар, кишиларнинг юрагини зулмкорларга душманлик ҳислари, ўз юртига ва озодликка муҳаббат билан тўлдирардилар. Бахшилар дунёдан ўтавердилар, лекин уларнинг худди шу кўчманчиларнинг ҳаётидек содда ва соғлом сўзлари, баҳор дала-сидек ёрқин ва гўзал қофиялари тирик қолаверди. Ана шундай

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1977 йил 18 сентябрь.

қилиб, ўнлаб катта эпик дostonлар ва юзлаб қўшиқлар бизнинг замонамизгача етиб келган»².

Езувчи Ойбек ифтихор билан таъкидлаган улкан ижодкорлар — халқ бахшиларининг ҳофизасида жонли оғзаки анъанада бизгача етиб келган кўп составли ва кўп тармоқли ўзбек эпоси антик давр ва ўрта асрларнинг классик эпопеялари — «Илиада» ва «Одиссея», «Роланд ҳақида қўшиқ» ва «Нибелунглар ҳақида қўшиқ», «Маҳабхарата» ва «Рамайна», «Игорь жангномаси» ва «Шоҳнома», «Манас» ва «Жангар» каби шоҳ асарлар билан бўл-лаша оладиган ва улар билан тенг турган ҳайратомуз бир ижоддир. Бу улкан маънавий ва маданий бойлик — халқ оmmasининг кенг қатламлари орасида бахшилик санъати анъанасининг давом этаётганлиги ҳам, бу анъанани янада бойитиб ва ривожлантириб келаётган етакчи халқ шоирлари ҳам, улар куйлаб келган минг-минг сатрларни ўз ичига олган юзлаб дostonлар ҳам Улуғ Октябрь социалистик революциясигача фанда маълум эмас эди. «Ҳикояги Гўрўгли султон», «Бўзўғлон» ёки «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Тоҳир ва Зухра», «Санобар», «Бўзйигит» каби халқ дostonлари асосида тузилган бир неча қиссалар дастлаб қўлёзмалар ҳолида, кейинчалик эса, типографик ва литографик нашрлари билан маълум ва машҳур бўлиб, қизиқарли ҳикоялар тарзида тузилган, кўп ҳолларда ҳоким синфлар манфаатларига мос равишда қалбакилаштирилган эди. Шунинг учун ҳам ўтган аср буржуа фанида ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси сақланиб қолмаган, бой классик адабиёт ва шаҳар маданияти уни сиқиб чиқарган, деган янглиш фикр ҳукмрон эди. Ана шундай шароитда ўзининг қўшиқларини халққа манзур қила олган Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Берди бахши, Ислоҳ шоир, Бекмурод Жўрабой ўғли, Абдулла Нурали ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли каби етакчи дostonчиларнинг аниқланиши, XIX ва XX асрда яшаган ва яшаб келаётган икки юздан ортиқ бахшиларнинг рўйхатга оlinиши ва уларнинг барҳаётларидан қарийб юзта сюжетга бўлинган уч юздан ортиқ дostonларнинг ёзиб оlinиши совет даврининг чинакам илмий кашфиёти бўлди.

Ўзбек совет фольклоршунослиги халқ эпосини унинг ижодкорлари билан боғлиқ ҳолда ўрганишда жиддий ютуқларни қўлга киритди. Халқ дostonларини ўрганиш уларни ёзиб олиш ва нашр этишдан бошланди. Ҳодди Зариф, Буюк Қаримий, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия кабилар дostonларни нашр этишни бошлаб бердилар. Фольклор текстологиясини ишлаб чиқиш, нашр принципларини яратиш худди шу олимларнинг тажрибаси ва амалий фаолияти туфайли мумкин бўлдики, бунинг самараси ўлароқ, элликка яқин анъанавий халқ дostonлари, йигирмага яқин янги дostonлар «дунё юзи-

² Айбек. Художественная литература узбекского народа. «Известия», 15 декабря 1943 г. Таржима И. Султоновичи (Қаранг: Низат Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 2-том. Тошкент, 1972, 173—174-бетлар).

ни кўрди»³. Бу ўзбек фольклористлари барча авлодининг унумли меҳнати, қайноқ фаолияти натижасидир.

Ўзбек фольклоршунослигининг тонгидаёқ халқ ижодчиларининг биографиясини, уларнинг яшаш тарзи ва ижодини ўрганнишга алоҳида эътибор берилди. Бу йўналиш Ҳоди Зарифнинг «Халқ шоири Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан» («Маориф ва ўқитгувчи» журнали, 1927, 7—8-сонлар), «Ўзбек эл шоири Фозил Пўлдош ўғли» («Аланга» журнали, 1928, 10—11-сонлар) мақолалари билан бошланиб систематик давом этиб келмоқда эди. Натижада турли даврларда турли савияда ёзилган мақолалар билан бирга айрим брошюралар, монографиялар ва коллектив тадқиқотлар ҳам юзага келди⁴. Буларда етакчи халқ шоирларининг ҳаёти, ижоди (хусусан совет даври ижоди) ва репертуарларидаги айрим эпик асарлар текшириладикки, улар бахшлар фаолиятини ўрганишдаги дастлабки босқич, бу йўлдаги дадил қадам сифатида баҳоланиши керак.

Халқ дostonларини ёзиб олиш ва нашр этиш билан бирга улар ҳақида илмий мулоҳазалар ҳам пайдо бўла бошлади. Бу ўринда дostonларга сўз боши тарзида ёзилган Ҳамид Олимжоннинг «Алпомиш»⁵, Мақсуд Шайхзоданинг «Ширин билан Шакар»⁶, Ҳоди Зарифнинг «Равшан»⁷, «Малика айёр»⁸, Буюк Каримийнинг «Гўрўглининг туғилиши»⁹, Мансур Афзаловнинг «Орзигул»¹⁰ дostonлари ҳақидаги текширишларини дастлабки тадқиқотлар сифа-

³ Халқ дostonларининг кейинги нашрлари ҳақида қаранг: Булбул тараоналари. Беш томлик. 1—5-томлар. Тошкент, 1971—1973; Песни Бульбуля. В трех томах. Т. 1—3. Ташкент, 1974—1977; «Ўзбек халқ ижоди» кўп томлиги сериясидан қўйилган дoston жилдлари нашр этилди: «Гўрўглининг туғилиши» (1967), «Гулнорлари» (1967), «Интизор» (1964), «Гулшанбог» (1969), «Гулихиромон» (1965), «Эргаш Жуманбулбул ўғли». 1-жилд (1971), «Эргаш Жуманбулбул ўғли». 2-жилд (1972), «Ҳасанхон» (1976), «Муродхон» (1965), «Тоҳир ва Зухра» (1974), «Орзигул» (1975), «Дастанул» (1965) ва бошқалар.

⁴ Каримова З. Эргаш Жуманбулбул ўғли. Тошкент, 1954; Афзалов М. Пўлкан шоир. Тошкент, 1955; Собиров О. Ислом шоир Назар ўғли. Тошкент, 1967; Бахшлар сардори. Тошкент, 1976; Фозилбоев Т. Фозил Пўлдош ўғли. Тошкент, 1968; Муродов М. Ижод дурдоналарини излаб. Тошкент, 1967; Саидов М. Халқ севган санъаткор. Тошкент, 1972; Қўшмоқов М. Чечаликда сўзга сувдайин оқиб. Тошкент, 1978; «Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар» сериясидан қўйилган коллектив асарлар яратилди: Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни 2-китоб, Тошкент, 1971; Фозил шоир. 3-китоб. Тошкент, 1973; Пўлкан шоир. 4-китоб. Тошкент, 1976; Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. 5-китоб. Тошкент, 1978.

⁵ Фозил Пўлдош ўғли. Алпомиш. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Олимжон. Тошкент, 1939, 5—20-бетлар.

⁶ Фозил Пўлдош ўғли. Ширин билан Шакар. Нашрга тайёрловчи М. Шайхзода. Тошкент, 1941, 3—18-бетлар.

⁷ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Равшан. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Зарифов. Тошкент, 1941, 5—24-бетлар.

⁸ Фозил Пўлдош ўғли. Малика айёр. Нашрга тайёрловчи Ҳ. Зарифов. Тошкент, 1941, 3—16-бетлар.

⁹ Пўлкан Жонмурод ўғли. Гўрўглининг туғилиши. Нашрга тайёрловчи Б. Каримов. Тошкент, 1941.

¹⁰ Ислом Назар ўғли. Орзигул. Нашрга тайёрловчи М. Афзалов. Тошкент, 1941.

тида алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керак бўлади, чунки худди мана шу мақолалар билан ўзбек эпосшунослигига мустаҳкам асос қўйилди. Эпосимизнинг умумий масалаларини¹¹, баъзи бир проблемаларни¹² (вариантлик, бадий маҳорат, сатира ва юмор, асарлилиқ, сажъ ва бошқалар) ёхуд айрим олинган эпик асарларнинг ғоявий-бадий хусусиятларини¹³ текширувчи бир қатор тадқиқотлар майдонга келган экан, бу юқорида алоҳида таъкидланган мустаҳкам асоснинг самарасидир. Бу улкан самара — эришилган ютуқлар ва ундан келиб чиқадиган вазифаларни ўзбек совет фольклористикасининг асосчиси Ҳоди Зариф шундай белгилаган эди: «Фольклоршунослик бахшилар шахси ва уларнинг санъатини ўрганишда бирмунча ютуқларни қўлга киритди. Жуда кўп бахшилар, дostonчилик мактаблари, улкан эпик ижодиётнинг аниқланиши бунинг ёрқин мисolidир. Бироқ эпик ижодиётда барча ўзбек бахшилари учун умумий бўлган стил элементларини аниқлаш, уларнинг областлараро ва индивидуал фарқини кўрсатиш, нисбатан талантили бахшилар маҳоратини ёритиш, эпик асарларнинг ижодий тарихини белгилашдан иборат ўзак масалаларни ҳал қилиш лозим»¹⁴. Қўлингиздаги монография ана шу йўлдаги бир уринишдир. Чунки академик В. М. Жирмунский ҳаққоний таъкидлаганидек: «Бизнинг давримизда давом этаётган жонли эпик анъанани ўрганиш — Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам фақат ёзма обидалар тарзида, қайта ишланган ва адабий ёзмалар ҳолида бизгача етиб келган антик даврлар ва ўрта асарларнинг классик эпосини тушунишда муҳим қалитдир»¹⁵. Академик В. М. Жирмунскийнинг бу хулосаси эпоснинг яратилиш ва куйланиш, яшаш ва тарқалиш шарт-шароитлари, традиция ва импровизация бирлиги, унда куйчининг ўзлаштириш ва ижодий ўзгартириш даражаси масалалари билан, қисқаси, халқ ижодчиларининг ижодиётни проблемалари билан маҳкам боғлиқлигини ҳисобга олсак, қўйилган проблеманинг аҳамияти ўз-ўзидан аён бўлади. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда бир қатор прогрессив чет эл олимлари (М. Пэрри, А. Б. Лорд, Р. М. Пидаль ва

¹¹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947; Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

¹² Мирзаев Т. «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари. Тошкент, 1968; Саидов М. Узбек дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1969; Ашуров Т. Узбек халқ дostonларида сатира ва юмор. Тошкент, 1975; Муратов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Горюгли». Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1976; Саримсоқов Б. Узбек адабиётида сажъ. Тошкент, 1978.

¹³ Об эпосе «Алпамыш». Материалы по обсуждению эпоса «Алпамыш». Ташкент, 1959; Саидов М. «Малика Айёр» дostonи. Тошкент, 1964; Кидайш-Покровская Н. В. О дастане «Рустамхан». В кн. «Рустамхан», серия «Эпос народов СССР», М., 1972, с. 8—82; Шобдуррахмонов Ш. «Равшан» дostonининг тили ҳақида. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 146—172-бетлар.

¹⁴ Ҳоди Зариф. Узбек совет фольклористикаси тарихида. «Узбек совет фольклори масалалари». Тадқиқотлар. 1-китоб. Тошкент, 1970, 279-бет.

¹⁵ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 632.

бошқалар) эпосни унинг айтувчилари билан биргаликда текширишга ва бу соҳадаги совет олимларининг тадқиқотларига алоҳида эътибор билан қарамоқдаларки, бу коллектив халқ ижоди аъёналари билан айрим ижодкорларнинг ижодий ташаббуслари орасидаги мураккаб ўзаро муносабатларни ўрганишда совет фольклористикаси эришган ютуқларнинг ҳаётбахш самарасидир.

Ўзбек бахшилари¹⁶, қозоқ оқинлари¹⁷, қирғиз манасчилари¹⁸, қорақалпоқ жировлари¹⁹ ҳақида тўпланган материаллар, академик В. М. Жирмунский ҳаққоний равишда таъкидлаганидек, эпосни ўрганишда замонавий, бой этнографик база бўлиб хизмат эта олади, дostonчилик санъатининг жонли огзак аъёнаси давом этаётган бир шароитда традиция ва импровизациянинг, аъёнаний-типик ва индивидуал-ижодий бошланғичнинг ўзаро муносабатлари проблемасининг умумий назарий томонларини очишга имкон бера олади²⁰. Шунинг учун ҳам «Совет фольклористикаси,— деб ёзган эди Ҳоди Зариф,— халқ бахшиларининг ўзларига хос индивидуал маҳоратларини инкор этмайди, балки уларнинг халқ поэзиясига қўшган ижодий ҳиссасини диққат билан ўрганади. Бироқ ҳар бир нарса коллективнинг кўп асрлик таърибасига асосланган ва жамият тараққиётининг турли босқичларида ижтимоий ҳаёт таъсирида туғилган ўзининг умумий қонуниятлари, чегараларига эга. Ўзбек халқ эпосини ўрганиш шунинг кўрсаткичи, унинг традициялари доим ҳаракатда, демак, турли ижтимоий даврларда эпоснинг тарихий тақдирини, унинг ижтимоий-сиёсий, тарихий воқеликка муносабати турли-туман ва ўзига хосдир. Шунингдек, эпик традицияда коллективлик билан индивидуалликнинг ўзаро муносабати турлича бўлиб, ҳатто битта дostonчилик мактабига мансуб йирик бахши-шоирларнинг коллектив ижодга қўшган ижодий ҳиссасининг характери ва даражасини ҳам бир хил эмас. Ниҳоят, асосий традицион дostonлар ва уларнинг вариантлари ёзиб олинган талантли дostonчилар яратган кўпгина янги асарларга эгамиз. Шундай қилиб, бизнинг қўлимизда жуда катта ҳажмдаги жиддий илмий қимматга эга бўлган бой материаллар мавжудки, уларга методологик тўғри ёндашилса, халқ ижоди коллектив табиати ва бахшилар индивидуал ижодий бошланғичининг ўзига хослигини аниқ белгилаш мумкин»²¹.

¹⁶ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 23—58.

¹⁷ Исмаилов Е. Акыны. Алма-Ата, 1957; Турсинов Е. Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байыргы өкілдері. Алматы, 1976.

¹⁸ Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». В кн.: «Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961, с. 15—84; Раҳматуллин К. Манасчылар. Фрунзе, 1942.

¹⁹ Аимбетов К. Каракалпакские народные сказители. Автореф. докт. дисс. Ташкент, 1965.

²⁰ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. С. 635.

²¹ Ҳоди Зариф. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан. 1970, 277-бет.

Атоқли фольклористлар қўйган ва маълум маънода бизнинг тадқиқотимиз йўналишини ҳам белгилайдиган бу масалаларнинг барчасини бир монография доирасида ҳал қилиш мумкин эмас, албатта. Биз кўпроқ дostonчиликнинг умумий масалаларига — эпик традицияда бахшининг ўрни, бахшилар учун умумий ва индивидуал ҳолатлар, устоз ва шогирд муносабатлари, эпик репертуар ва унинг характери кабиларни ёритишга ҳаракат қилдик. Шунда ҳам бу масалалар бир дostonчи — Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди ва репертуари мисолида олиб борилди. Бу ҳол айни пайтда нисбатан кам ўрганилган айрим дostonларни конкретроқ текширишга ва уларнинг умумий эпик репертуарда тутган ўрнини белгилашга имкон беради.

Монографиянинг юзага келишида ўзларининг қимматли маслаҳатлари билан кўмаклашган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор бўлими ходимларига миннатдорчилик билдирамыз.

Биринчи қисм. БАХШИЛАР ВА ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБЛАРИ

Бахши — эпик асарларни сақлаб қолувчи ижодкор ва ижрочи

Халқ оғзаки бадиний ижодининг юксак профессионал санъат тури дoston ва дostonчилик бўлиб, унинг пайдо бўлиши, тараққиёти бахшилар фаолияти билан маҳкам боғлангандир. Жонли оғзаки эпик аънанани яратувчилар, давом эттирувчилар, муайян ижтимоий-иқтисодий шароитда уни янада ривожлантирувчилар ва ниҳоят, бизнинг давримизда янги аънамага — замонавий дostonчиликка асос солувчилар халқ оmmasи снёсий-маданний ҳаётида катта ўрин тутган бахшилар ҳисобланадилар. Эҳтимол, инсоният бадиний тонги уфқидаги биринчи ижодкор бахши бўлгандир. Шунинг учун ҳам қачонлардир яратилган ота мерос халқ дostonларини унга нисбатан бир «ижоддош» (М. Шайхзода) сифатида ўзининг ҳайратомуз ҳофизасида асрлар тўфонидан, даврлар елидан сақлаб қолиб, бизгача олиб келган, баъзан ўзи ҳам қадимий ва барқарор эпик аънаана асосида янги асарларни ижод эта билган бахши меҳнаткаш халқнинг жуда катта ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган, бу тур санъат баъзан сирли, «илоҳий» тушунтирилиб, бахши номи турли-туман афсоналар, ривоятлар, қўшиқ ва нақлларга бурканган. «Муллали овул — қўрқоқ, бахшили овулботир» деган мақол ҳам бежиз айтилмаган-да! Халқ наздида элда бахшининг бўлиши шодлик, хурсандчилик, тўқчиликдан нишонандир. Хоразмда «Юртга бало келар бўлса, тўра билан тўзон келур, юртга давлат қўнар бўлса, бахши билан ўзон келур» деган ҳикматнинг кенг тарқалиши ҳам халқ ижодкорларига бўлган жуда катта ҳурмат, иззат ва эҳтиромнинг натижасидир.

Атоқли олим Ҳ. Т. Зарифовнинг ёзишича, бахши мўғулча ва бурятча *бахша*, *багша* сўзларидан олинган бўлиб, устод, маърифатчи деган маъноларни англатади¹. Ўзбекларда бахши — кенг маънода халқ дostonчиси, дostonларни куйловчи, ёлда сақловчи ва наслдан-наслга ўтказувчи санъаткор. Халқ орасида бахши сўзи шаман, қушнoч, парихон маъносида ҳам қўлланган. Лекин бу маънодаги бахши сўзи ҳозирги кунда архаиклашган². Бироқ

¹ Қараг: Ўзбек совет энциклопедияси. 2-том. Тошкент, 1972, 98—99-бетлар.

² Утмишда бундай бахши-шаманлар ибтидоий дин формалари қолдиқларининг ўзгарган шаклларида фойдаланиб, «яхши» ва «ёмон» руҳлар бор, деб

узоқ ўтмишда бу икки вазифани бир шахс бажарган. Эпик поэзиянинг қадимий синкретик босқичи ҳам шунини тақозо этар эди. Академик А. Н. Веселовскийнинг кўрсатишича³, кишилик жамияти тараққиётининг илк босқичларида халқ поэзияси магик прим-сиримлар ва турли маросимлар билан маҳкам боғлиқ бўлган. Бир қатор бахшиларнинг ҳозир ҳам ўз санъатларини сир тутиб, уни «илоҳийлаштиришлари», бахшилик санъати ҳақида халқ орасида мавжуд турли-туман афсоналар юқоридаги мулоҳазани яна бир бор тасдиқлайди. Бироқ кейинчалик касбда муайян дифференциация юзга келган. Баъзи туркий халқларда бундай дифференциация янада яққолроқ кўринади. Масалан, бахши (багшы, баксы, бахшы) — туркманларда профессионал дostonчи, қозоқ ва қирғизларда эса, афсунгар, дуохон, парихонни билдирадн.

Бу ўринда шунини айтиш керакки, бизга маълум барча ўзбек бахшилари ва уларнинг устозлари дostonчилик санъатини ҳеч маҳал афсунгарлик, дуохонлик, турли найранглар ёрдамида касал боқувчилик вазифаси билан қўшиб олиб бормаганлар⁴. Бахши сўзи Ўзбекистоннинг кўп ерларида асосан бир маънода — халқ дostonчиси, профессионал санъаткорга нисбатан кенг қўлланиладиган бўлиб қолди.

Ўтмишда бахши сўзининг ишлатилиш доираси ниҳоятда кенг бўлган. Мўғуллар истилоси даврида будда динидаги қаландарлари (санскритча бхикшу — қаландар, дарвиш деган маънони беради), уйғур алфавити асосида турли ҳужжатлар тузувчи котибларни, мўғулларда жарроҳ (хирург)ларни, Чигатой улуси, Олтин Урда, Қозон ва Қрим хонлигидаги котибларни, Бобирийлар давлатидаги ҳарбий қисмларининг ҳисоб-китоб ишларини олиб борувчи ва уларга маош тўловчи йирик амалдорларни, Бухоро хонлигида давлат бинолари қуришда маблағ ҳисобини олиб борувчи кишиларни, туркманларда уруғ оқсоқолларини ҳам бахши деб аташгани тарихий-адабий асарлардан маълум⁵.

Эпик асарларни куйловчи кишини — халқ дostonчисини турли жойларда (у ерларда бахши сўзи дostonчи маъносига қўлланилмайди) турлича атайдилар. Масалан, Сурхондарё ва Қашқадарё

халқни адаб, беморлик сабабларини гўё ёвуз руҳларнинг иши, деб тушуниришган. Улар чилдирма ёки дутор жўрлигида ҳар хил айтимлар айтиб, гўё ёвуз жинларни қувган бўлганлар, шу йўл билан беморни «даволаганлар». Медицинанинг ривожланиши билан парихонлик («бахшилик») ижтимоий-маънавий ҳаётдан батамом йўқолди. Демак, ўтмишда халқ орасида бахши сўзи икки маънода, яъни турли характердаги икки вазифани алоҳида-алоҳида бажарувчи шахсларга — кўпчилик ерларда профессионал дostonчи, айрим жойларда касал боқувчи, афсунгарлик, шаманлик қилувчи шахсга нисбатан ишлатилган.

³ Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Л., 1940, с. 208.

⁴ Бахшилик санъатини касал боқувчилик, парихонлик, дуохонлик, бадикчилик билан қўшиб олиб борувчилар ҳақида айрим маълумотлар борки, узоқ ўтмишда бошқа кўпчилик халқлар ижодкорлари каби ўзбек дostonчилари ҳам бу икки вазифани баробар бажарган бўлишлари керак.

⁵ Қаранг: Бартольд В. Бахши. Сочинения. Т. V. М., 1968, с. 501; Турсынов Е. Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байыргы өкілері. Алматы, 1976, 46—51-бетлар.

нинг айрим ерларида юзбоши, Жанубий Тожикистон ўзбеклари орасида соқи, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистоннинг айрим жойларида созада, Фарғона водийсида санновчи, баъзи районлардагина жиров, жирчи, оқни, охун ва ҳоказо. Аммо бу сўзларнинг халқ орасида қўлланиш доираси ниҳоятда тор бўлиб, улар асосан, бахши сўзининг эпик асарларни куйловчи маъносига синоним бўлиб келади (бу сўзларнинг дostonчидан бўлак яна турли-туман маъноларда қўлланилишини ҳам назардан қочирмаслик керак). Агар илгарилари халқ орасида бу сўзлар ишлатилган ерларда бахши сўзи дostonчи маъносида қўлланилмаган бўлса, эндиликда параллель ишлатиш ёки кўпроқ кейингисини қўллаш кучаймоқда. Демак, бахши халқ дostonчиси маъносида умумўзбек сўзи сифатида тўла ўзлашиб, фольклоршуносликнинг асосий терминиغا айланди.

Ўзбекларда халқ дostonчисини яна шоир деб аташ ҳам кенг тарқалган. Шоир арабча сўз бўлиб, поэтик асарлар ижодкори бўлган ёзма ва оғзаки адабиёт вакиллариغا нисбатан қўлланилади. Оғзаки нутқда бу сўз баъзан кўчма маънода ҳозиржавоб, ширинсухан шахсга нисбатан ҳам ишлатилади («Шоир бўлиб кет-э» иборасидагидек). Халқ орасида ҳам, фанда ҳам бахши ва шоир сўзларини қўллашда муайян айирмаликлар, фарқлар mavжуд. Бахши сўзи умуман дostonчиларга, эпик асарларнинг барча куйчиларига нисбатан ишлатилса, шоир айрим ўта қобилиятли ижодкорларга нисбатан қўлланилади. Халқ ижодида ниҳоятда бадихағўй ижодкорларни, эпик традиция доирасида ўзларининг янги-янги вариантларини, ҳатто янги дostonларини ҳам ярата оладиган дostonчиларни шоир деб аташади. Масалан, Эргаш шоир, Фозил шоир, Ислом шоир, Пўлкан шоир ва бошқалар.

Бахшилар халқ дostonларини бирор созда, кўпчилиги дўмбира, айримларининга қўбиз ёки доторда куйлайдилар. Масалан, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир, Пўлкан, Абдулла шоир, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир Сафаров каби бахшилар дўмбира чертса, Дўстёр Хўжаёр ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли кабилар қўбиз торган. Ехуд Бўри Содиқ ўғли дostonларни дотор билан ижро этган. Хоразм бахшилари дostonларни асосан, доторда куйлайдилар, уларга ғижжак ва баломонда созчилар жўр бўлади.

Хоразмда устоз бахши раҳбарлигида 3—5 кишидан иборат иж-рочилар коллективи тузилади. Хоразм бахшиларининг бундай ансамбли устоз бахши, бир баломончи, бир ғижжакчи ё икки баломончи, икки ғижжакчи ёки фақат баломончи ва баломончилар ҳамда фақат ғижжакчи ва ғижжакчилардан иборат бўлади. Шогирдлар бу сирага қирмайди. Таълимнинг кейинги босқичларида шогирдлар доторда устоз бахшига жўр бўлишлари мумкин. Бунда ансамбль аъзоларининг сони шогирдларнинг сонига қараб ё кўп, ё оз бўлади. Шуни ҳам айтиш керакки, асримизнинг 30-йилларидан бошлаб бир неча Хоразм бахшилари дostonларни тор ва рубобда куйлай бошлаганлар. Шу муносабат билан айрим бахшилар ансамблида ғижжак ўрнига скрипкадан фойдаланиш, ансамблга

доирачи, ҳатто ўйинчи олиб кириш ҳоллари бўлди. Бола бахши ва унинг ансамбли бунга яққол мисол бўла олади. Лекин бу ҳол умумий эпик традиция учун типик ҳодиса эмас.

Хоразмда эпик асарлар ёки уларнинг парчаларини гармонда ижро этиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бундай ижодкорлар бахши эмас, балки созчи деб юритилади. Масалан, Қурбон созчи, Қодир созчи ва бошқалар. Созчилар эпик асарларни тўла ижро этишдан кўра, парчалар, термалар ва ўзлари яратган асарларни куйлашга алоҳида эътибор берганлар.

Юқорида баён қилинганлардан кўрннадик, эпик асарларни авлоддан-авлодга сақлаб қолиш ва элга етказишда Ўзбекистоннинг деярли барча ерларида яқка ижрочилик ҳукмрон бўлса, Хоразмда асосан коллектив ижрочилик (ансамблли бахшилар ижрочилиги) етакчилик қилади. Ижро давомида дostonларнинг шеърӣ қисмлари куйланса, насрий ўринлари бахшиларнинг ўзларига хос ёқимли овозда сўзланади.

Хоразмда эпик асарларни, улардан олинган парча ва айрим термаларни куйловчи ва айтувчи ижодкорларнинг яна бир турини халфалар деб юритилади. Халфачилик аёллар орасида кенг тарқалган. Халфачилик санъати икки хил бўлган: а) ансамблли халфалар; б) яқка халфалар.

Ансамблли халфалар уч кишидан иборат, яъни улар устоз халфа бошчилигида (халфанинг ўзи гармон чалади ва ашула айтади) доирачи (ашулага жўр бўлади ва баъзан рақсга тушади) ва ўйинчи (қайроқ билан ўйнайди, ялла ва лапар айтади, баъзан доира чалади) бирлашиб, тўп, ансамбль ташкил этадилар. Бу тип халфалар халқ дostonларини, улардан олинган парчаларни, тўй қўшиқларини, лапар ва яллаларни, ўзлари яратган ёки бошқа ижодкорлар асарларини гармон ва доира жўрлигида куйлайдилар. Бибн шоира, Хонимжон халфа, Ожиза, Онажон Сафарова, Назира Собирова кабилар шундай халфалардандир. Шу кунларда Хивада машҳур бўлган халфалардан Назира Собирова (1922 йилда туғилган) ансамбли халфанинг ўзи, доирачи Қурёзова Амина (1930 йилда туғилган) ва ўйинчи Бойжонова Назира (1929 йилда туғилган)дан иборат. Булар 1950 йилдан бери бир тўпга бирлашиб, халққа хизмат қилиб келадилар. Халфа дoston куйлаганида, ансамбль аъзолари асар қахрамонлари қўшиқларини навбатма-навбат ижро этишлари ҳам мумкин.

Яқка халфалар дoston ва қўшиқларни созсиз ижро этадилар. Улар дostonларни ёлаки ёки қўлёзма ва китобдан бадинӣ (ёқимли оҳангда) ўқиш, «Ёр-ёр», «Келин салом», «Муборак» каби тўй қўшиқларини чиройли ижро этиш билан шуҳрат қозонганлар. Бу жиҳатдан улар ўтмишда хотин-қизлар орасида китобхонлик (қиссахонлик) қилган отин ойиларга ўхшаб кетадилар. Розия Матниёз қизи, Саодат Худойберганова, Пошша Саидмамат қизи, Амбаржон Рўзиметова, Аноржон Раззоқова кабилар шундай халфалардандир.

Халфалар кўпроқ «Ошиқ Фароб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Ойдин», «Асилхон», «Хурлиқо ва Ҳамро», «Қумри», «Қиссан Зебо», «Ту-

лумбий», «Заврне», «Тоҳир ва Зуҳра», «Дурапшо», «Бозиргон», «Хирмон дали», «Гулруҳ пари» каби дostonларни, Махтумқули шеърларини, турли маросим қўшиқларини ва ўзлари яратган асарларни ижро этадилар.

Бир қатор ижодкор халфалар ўз даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларини тасвирловчи ажойиб асарлар ҳам ижод қилдилар. Хонимжон халфанинг «Бевафо золим», Биби шоиранинг «Айрилдим» каби асарлари бунга яққол мисол бўла олади. Халфалар Совет даврида Улуғ Октябрь, В. И. Ленин, Коммунистик партия ва Совет ижтимоий тузумини улуғловчи қатор асарлар яратиб, уларни эл орасида куйлаб келмоқдалар.

Халфалар маҳаллий халқнинг барча тўй-ҳашамларида, турли маросимларда, аёллар йиғинлари ва байрамларда қатнашиб, тўй ва маросимларни бошқарадилар. Халфачилик жозибали ва навқирон аёллар санъати сифатида Хоразм воҳасида шу кунларда ҳам кенг давом этмоқда.

Ўтмишда эпик асарларни халққа етказишда қиссахонлар ҳам маълум роль ўйнаганлар. Қиссахонлар халқ дostonларининг қайта ишланган нусхаларини, қизиқarli таржима ҳикояларини, классик адабиёт намуналаридан «фольклорлаштирилган» вариантларни, турли хил жангномаларни чойхоналарда, турли йиғинларда, халқ тўпланган жойларда, бирор шахс томонидан махсус уюштирилган қиссахонлик кечаларида ёдаки ёки қўлёзма ва босма текст асосида ўзларига хос оҳангда ўқиганлар. Бунда асарнинг прозаик қисмини айтишда алоҳида оҳанг, интонация бўлса, шеърний ўринларини ижро этишда ҳам ўзига хос оҳанг, интонация бўлган. Бироқ улар ижросида асосан бир хиллик ҳукмрон.

Қиссахонлар репертуари жанр эътибори билан ҳам, гоявий-тематик хусусиятлари жиҳатидан ҳам ранг-барангдир. Улар халқ дostonларининг қайта ишланган вариантларини («Ҳикояти Гўрўғли султон», «Юсуфбек билан Аҳмадбек», «Санобархон»), классик адабиёт намуналари асосида тузилган нусхаларни («Баҳром ва Гуландом», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» «Сайфул Малик», «Юсуф ва Зулайхо»), таржима асосида юзага келган асарларни («Рустам Достон», «Қиссаи Жамшид», «Вомиқ билан Узро», «Варқа билан Гулшоҳ») ижро этиш билан бирга, диний мазмундаги қиссаларни («Зарқум», «Муҳаммад Ҳанафия», «Саид Баттол ғози», «Бобо Равшан», «Иброҳим Адҳам» ва бошқалар) ҳам ўқиб юрганлар.

Қўпгина адабиётшунослик асарларида қиссахонлар репертуарида бўлган, қўлёзма ва босма китоб ҳолида кенг тарқатилган асарларни — ёзма адабиётнинг маълум маънода «фольклорлаштирилган» ёки фольклорнинг ёзма адабиётга яқинлаштирилган намуналарини «халқ китоблари» деб юритилади. Бу термин ўзбек адабиётшунослигига В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар томонидан «народная книга» тарзида киритилган эди⁶. Бу типдаги

⁶ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос, М., 1947, с. 132—136; 279—282.

асарларни муайян мақсадларни кўзлаб, халққа мўлжалланганлигинигина ҳисобга олиб, уларни шундай аташ тўғри эмас. Чунки уларнинг состави ниҳоятда мураккаб бўлиб, кўпчилиги гоёвий-тематик хусусиятлари жиҳатидан Ф. Энгельс назарда тутган «халқ китоблари» талабларига тўла жавоб бера олмайди⁷. В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар ҳам «халқ китоблари», «халқ романлари» терминларини қўллаганларида кўпроқ ажойиб-ғаройиб воқеалар, қизиқарли севги саргузаштлари, тилсимли можаролар тасвирланган асарларни назарда тутганлар ва ҳар гал атамани қўштирноқда берганлар. Шунинг учун ҳам бундай намуналарини ўтмишда айтилиб келинганидек, ўз номида — «қиссалар» номи остида ўрганиб, унинг ҳар бирига конкрет равишда ёндашиш керак. Худди шундай қилинганда бир қатор терминологик чалкашликларга барҳам берган бўламиз.

Қисса тузиш ва қиссахонлик қадимги даврларга бориб тақалса-да, XVI—XVII асрлардан бошлаб интенсив ривожлана бошлаб, янги моҳият касб этди. Хусусан, XIX асрнинг II ярмидан ниҳоятда авж олди. Бу жараён дастлаб Қозонда, кейинчалик Оренбург, Тошкент, Когон ва бошқа шаҳарларда кўплаб қиссаларнинг наشر этилиши билан боғлиқдир. Бу даврга келиб қисса ва қиссахонлик оғзаки эпик аънаунга маълум даражада салбий таъсир эта бошлади. Бу нарса хусусан қозоқ халқи дostonчилиги тараққиётида яққол кўзга ташланади. Қозоқ қаҳрамонлик эпоси (ботирлар жири) барча намуналарининг қисса вариантлари юзага келди. Иккинчи томондан, қозоқ фольклорига дoston жанрининг пайдо бўлишида (уларнинг жиров ва оқинлари репертуаринда ботирлар жири асосий ўрин тутар эди) ўзбек дostonчилиги билан бир қаторда қисса ва қиссахонлик ҳам муҳим роль ўйнади. Ҳатто қозоқ жирчи ва оқинлари составидан махсус айтувчи типи — қиссачи оқин (қиссашыл ақын) ажралиб чиқди⁸. Бизнинг кузатишимизча, қорақалпоқ бахшилари репертуаринда «Гўрўгли» туркуми айрим намуналарининг, Хоразм воҳасидаги бир қатор дostonларнинг пайдо бўлиши Хоразм ва туркман дostonчилиги ҳамда қисса ва қиссахонлик билан боғлиқдирки, унинг тарихи унча узоққа бормайди. Ҳар ҳолда бундай дostonларни қорақалпоқ бахшиларининг куйлай бошлаши XIX аср ўрталаридан бошланган бўлиши керак.

Қисса ва қиссахонликнинг ўзбек халқ дostonчилиги жонли оғзаки жараёнига таъсири ниҳоятда кам бўлди. Қиссалар халқ бахшилари эпик репертуарининг бойиб бориш манбаларидан биридир, холос. Чунончи бахшилар репертуариндаги китобий дostonлар бир томондан худди шу қиссалар билан боғлиқ. Бироқ халқ бахшилари қиссаларни шундайлигича олмай, уларни жонли оғ-

⁷ Қаранг: Энгельс Ф. Немис халқ китоблари. «К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида». Икки томлик, 2-том. Тошкент, 1977, 547—555-бетлар.

⁸ Қаранг: История казахской литературы. Казахский фольклор. В трех томах. Т. I. Алма-Ата, 1968, с. 98—103; 237; Ғашықнаме. Шығыс хикаяларының желісіне қурылған қазақ дастандары. Алматы, 1976.

Заки эпик анъаналарга тўла равишда бўйсундирдилар. Бошқача айтганда, китобийлик баъзи истиснолардан ташқари асосан бундай дostonларнинг манбаидадир, ижро ва поэтика элементларини эса, эпик ижодиётнинг мустаҳкам анъаналарисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Тўғри, Хоразм дostonчилигида қисса ва қиссахонликнинг таъсири бирмунча кўпроқ кўринади, чунки Хоразм бахшилари репертуаридаги дostonларга маълум маънода адабий нуқтан назардан бир карра «ишлов» берилган. Бу ерда XIX асрнинг охирларидан бошлаб халқ дostonларини оғзаки равишда эмас, балки қўлёзмадан ўрганиш кузатилади. Бу энди дostonчилигининг ўзига хос, янада юқори, юксак профессионал босқичидир.

Яна шунини таъкидлаш керакки, қиссахонлик ҳам ўзинга хос равишда ижодий ишдир. Қиссахонлар ёзма адабиёт билан фольклор ўртасидаги ижодкорлар сифатида баҳоланиши мумкин. Энг қобилиятли қиссахонлар қисса тузиш, ҳатто янги асарлар яратишгача кўтарилиб, айтаётган асарларига ижодий ёндашганлар. XVII—XIX асрларда ўтган айрим ўзбек шоирларни ижоди янада мукамалроқ ўрганилса, уларнинг баъзилари аслида қиссахон бўлганлиги аён бўлади. Бизнинг давримизда атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлининг шогирди Раҳматулла Юсуф ўғли халқ дostonларини худди қиссахонлардек ижро этади (у дўмбира чертмаслик ва дoston куйлай олмасликни ўзининг камчилиги деб билади). Бироқ унинг ижросида (вариантларида) қиссахонликка нисбатан оғзаки дostonчилик традициялари устунлик қилади.

Ўтмишда қиссахонлик асосан шаҳар жойларида, шаҳарга яқин йирик қишлоқ ва район марказларида кенг ривожланган бўлиб, кейинги вақтларда ижтимоий ва маданий ҳаётдан батамом йўқолди. Бу нарса ижод ва ижронинг шу турига нисбатан ижтимоий талабнинг сўниши, кўплаб китоб босиб чиқарилиши, жумладан, илгари айтилиб юрилган қиссаларнинг ҳам нашр этилиши, халқимизнинг ёппасига саводхонлиги билан боғлиқдир.

Эпик асарларнинг куйчилари ва ташувчилари ҳақида юқорида баён этилган мулоҳазалардан шу нарса маълум бўладики, халқ дostonларини кенг меҳнаткашлар оммаси орасида куйлашда ва авлоддан-авлодга етказишда ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам энг асосий ва фахрли ўринда бахшилар бўлган. Демак, баши дostonчиликда асосий фигура, ижодкорлик ва ижрочиликни ўзида мужассамлантирган санъаткордир.

Ҳар бир дoston намунасига коллектив ва индивидуал ижод бирлиги жараёнида юзага келган муайян бир ижодий акт сифатида қарар эканмиз, унда куйловчининг ижрочилик ва ижодкорлик фаолияти асрлар давомида шаклланган ва пухталанган оғзаки эпик анъаналар доирасида намоён бўлади. Бу ҳол барча бахшилар учун умумий томонларни, муайян дostonчилик қолипларини юзага келтиради. Бу билан биз айрим етакчи баши ва бахшилар гуруҳига хос айрича хусусиятларни инкор этмаймиз, балки тасдиқлаймиз, чунки фақат мустаҳкам анъаналаргина, кўпчилик

томонидан қабул қилинган ва пухта ўзлаштирилган поэтик замнинг жонли оғзаки ижрода ижодий хотирага қувват бериб, бахшининг бадиҳаси учун имкон яратади. Агар бир вақтлар яратилган фольклор асарларини бахшилар шунчаки такрорлай берганларида эди, дostonчилик анъанаси бир неча босқичларни ўз бошидан кечирмаган, ривожланишда давом этмаган, унинг гуруллаган даврлари бўлмаган, эпик репертуар замонлараро бойиб бормаган бўлар эди. Зеро, фольклор ўтмишнинг оддий традицияда сақланиб қолган қандайдир қолдиғи эмас, балки ижтимоий ҳаёт билан маҳкам боғланган инсон бадиий тафаккурининг муайян бир кўриниши, жонли ва ҳаётий жараён, «тўхтовсиз оқиб турувчи поэтик оқимдир» (Г. Штейнталь)⁹. Демак, биз дostonчилик қолиплари ҳақида сўзлаганимизда, коллектив традицияси билан бахш ижодий импровизацияси (чунки дostonчилик анъанага мос бўлмаган ҳар қандай бадиҳани, ижро оқимидан келиб чиқмаган ҳар қандай ўзгаришни рад этади) мутаносиблигида намоён бўладигач барча жараёнларни ҳисобга олган ҳолда фольклор асарларида умумий томонлар, ҳамма ижодкорларга хос хусусиятлар етакчилик қилишини таъкидламоқдамиз. Худди мана шу умумийлик дostonчилик стадиал тараққиётининг асосий тенденцияларини белгилайди.

Ўзбек халқ дostonчилиги илдизлари жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Бироқ дostonчиликнинг қадимий кўринишлари, уни давом эттириб келган кўпдан-кўп бахшилар ҳақида хоҳ ёзма, хоҳ оғзаки маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Тарихий манбаларда Темур ўз сафарларини бахшиларга дoston қилиб куйлашни топширганлиги, Тўхтамишхон саройида Камолзода ва Жаҳон Мирза каби жировлар бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Халқ дostonлари формасига яқин «Або Муслим» асари XII асрда яратилган^{**}. Оғзаки маълумотлар бизни XVII асргача етаклайди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг бешинчи отаси Ёдгор бахши XVII асрнинг II ярми ва XVIII аср бошларида яшаган¹⁰. Эргаш шоирнинг етти ота-бобоси дostonчи ўтганлигини ҳисобга олсак, янада илгарироқ даврга, айтайлик, XVI асрнинг охирларига ҳам назар ташлаш мумкин. Худди шундай бошқа дostonчилар ёки дostonчилик мактабларига доир оғзаки маълумотлар ҳам XVIII асрнинг бошларигача етиб боради. Шунга ўхшаш бизгача етиб келган жуда оз миқдордаги маълумотларга, шунингдек, бахшилар ва жонли оғзаки жараёнга доир совет даврида тўпланган бой фольклористик материалларга тарихий-типологик нуқтаи назардан ёндошсак, қадимдан давом этиб келаётган ўзбек халқ дostonчилигини XVI аср бошларидан бошлаб муайян сифатий янгиланиш бос-

⁹ Қаранг: Азадовский М. К. Статьи о литературе и фольклоре. М.—Л., 1960, с. 101.

^{**} Қаранг: Ҳоди Зариф. Ажойиб дoston. Фозил шоир, Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. Тошкент, 1973, 46-бет.

¹⁰ Ҳоди Зариф. «Қўрғон» дostonчиларининг шажараси. «Ўзбек тили ва адабиёти», 5-сон, 1970, 41-бет.

қичини бошлаган ва интенсив стадиял ривожланишда давом этиб келган, деган хулосага келиш мумкин. Бизнинг бу хулосамизни ўзбек халқининг жуда мураккаб этногенетик тараққиёти, VI—VIII асрлардан XVI асргача давом этган миграцияси, яъни туркий қабилла ва уруғларнинг олдинма-кейин Урта Осиё территориясига кўчиб келиши, жойлашиши ҳамда ерли туркий бўлмаган ўтроқ элатлар билан аралашиб кетиши жараёнлари ҳам тўла равишда тасдиқлайди.

XVII ва XVIII асрнинг аввали дostonчилик тараққиётида жиддий кўтарилиш босқичи бўлди. XIX аср унинг энг гуллаган даври бўлиб, санъатнинг бу тури ижро ва ижод жиҳатидан меҳнаткашлар оммасининг кенг қатламлари орасида Хоразмдан Фарғона водийсига қадар, Жанубий Қозоғистондан Шимолий Афғонистонгача гуруллаб давом этаётган эди. Худди мана шу даврда бахшилар репертуарида юздан ортиқ халқ дostonлари** бўлиб, уларни Тилла кампир, Султон кампир, Жолмон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Жоссоқ, Хонимжон халфа, Биби шоира, Суяв бахши, Амин бахши, Йўлдошбулбул, Султонмурод, Қурбонбек, Хидир шоир, Йўлдош шоир, Суяв шоир, Шерна юзбоши, Мулла Холназар, Ҳайбат соқи, Қундуз соқи каби сўз санъатининг жуда машҳурлари куйлаб келмоқда эдилар. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Саидмурод Паноҳ ўғли, Абдулла шоир, Умир шоир, Нурмон Абдувой ўғли, Холёр Абдукарим ўғли каби етакчи санъаткорлар ўзларига замондош бошқа бир қатор бахшилар билан биргаликда бу эпик анъанани қабул қилиб олиб, уни янада ривожлантирдилар, баркамол ва гўзаллиги билан бизгача олиб келдилар. Ўзбек халқи эпик ижодиёти тараққиётида XX асрнинг аввалида бошланган янги босқич — замонавий дostonчилик бевосита уларнинг номи билан боғлиқ бўлди. Улар даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеаларини тасвирловчи йигирмадан ортиқ янги дostonлар яратдиларки, бу асарлар жонли оғзаки анъана доирасида юзага келган ўзига хос новаторлик намуналари бўлиб қолди. Дostonчилик традициясини давом эттираётган таланти халқ шоирлари совет даврининг актив куйчилари сифатида майдонга чиқдилар. Уларнинг совет давридаги ижоди фольклор янги ижтимоий воқеликни тасвирлашда кенг имкониятларга эга эканлигини кўрсатиб турибди. Фольклор заминда мустаҳкам турган бу санъаткорлар янги-янги форма ва имкониятлар излаб топиб, анъанавий усул ва тасвирий воситаларни янги тематика ва ғояларга бўйсундирдилар.

Дoston куйлаш тартиби

Ўзбек совет фольклористикасининг асосчиси Ҳ. Т. Зарифов Ўзбек халқ бахшилари ва дostonчилик анъаналари ҳақида жуда

** Бу ҳайратомуз эпик ижоднинг муайян қисми бутунлай унутилиб кетди. Саксонга яқини, вариантлари билан уч юздан ортиқ халқ дostonлари кейинги авлод бахшилари оғзидан ёзиб олинди.

бой материаллар¹¹ тўпладики, булар фольклоршуносларимизнинг кейинги кузатувлари¹² билан биргаликда дoston куйлаш тартиби, куйчи ва унинг тингловчилари, шогирд етиштириш, устоз ва шогирд муносабатлари, традиция ва дostonчилик мактаблари, анъана ва бадиха, бахшиларнинг эстетик принциплари каби қатор масалаларни ёритишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, текширувчи учун асосий фактик база сифатида хизмат қила олади.

Дoston ижро этишда қатъий тартибларга риоя қилинган. Одатда дostonчилик ўлтиришлари асосан кеч куздан эрта баҳоргача кечқурунлари уюштирилган¹³. Бундан йилнинг бошқа вақтларида дoston куйлашмаган экан, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Дoston куйлаш бутун йил давомида, ҳар бир онлавий тантанада мумкин бўлган. Бунда биз деҳқончилик ишларидан бўшган меҳнаткашларда дostonчилик ўлтиришларини уюштириш учун қиш пайтлари вақт ва имконият кўплигини таъкидламоқдамиз. Асосий касби деҳқончилик ёки чўпонлик бўлган бахшилар учун ҳам қиш пайтлари дoston куйлаш анча қулай бўлиб, уларнинг хўжалик ишларига зарар етказмас эди.

Бахши таклиф қилинган меҳмонхонада барча эшитувчилар уйнинг деворлари бўйлаб қўр ташлаб қатор ўлтиришган. Бахшини энг тўрға ўтиргизганлар. Утмишда дostonчилик кечаларига хотин-қизлар ва болалар киритилмаган. Улар уй атрофида, эшик орқасида, томда туриб тинглашган. Дoston куйланаётган хона эшиклари маҳкам қилиб беркитилган.

Дoston куйлаш кичик бир зиёфатдан кейин бошланган. Бахши дастлаб бир ёки бир печа терма куйлаган. Хоразм бахшилари эса, терма сифатида дostonлардан бўлаклар, Махтумқули шеърларидан, панд-насиҳат билан боғлиқ турли парчаларни куйлаганлар, баъзи ҳолларда Махтумқули шеърларига ҳам ижодий ёндашиб, аудитория состави ва реакциясига қараб қистирма мисралар ҳам тўқиб кетганлар. Бироқ ўзларининг «Нима айтай?», «Дўмбирам», «Кунларим» типдаги махсус термалари бўлмаган¹⁴.

¹¹ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 23—58; Ҳодн Зариф. Улкан халқ санъаткори. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 8—40-бетлар; Фозил шоир — машҳур дostonчи. «Фозил шоир». Узбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 3-китоб. Тошкент, 1973, 5—29-бетлар.

¹² Афзалов М. Талантли куйчи. Ислоҳ Назар ўгли. Танланган асарлар. Тошкент, 1953, 3—13-бетлар; Муродов М. Ижод дурдоналарини излаб. Тошкент, 1966; Собиров О. Ислоҳ шоир Назар ўгли. Тошкент, 1967; Фозилбоев Т. Фозил Йўлдош ўгли. Тошкент, 1968; Саидов М. Халқ севган дostonчи. Тошкент, 1972 ва бошқалар.

¹³ Бу нарса «Дўмбирам» термасида бахшиларининг ўзлари томонидан ҳам қайд этилган:

Қиш кунн эрмагим, бозорда харжим,
Ҳар кечалар бир тўн бўлган дўмбирам.

¹⁴ Хоразмлик Матназар бахши Жаббор ўғлидан ёзиб олинган «Қорақўз-ойим ва Қурбонбек» дostonларида «Нима айтай?» термасига яқин бошлама мавжуд. Бироқ бу Хоразм дostonчилиги учун типик ҳолат эмас. Бундай яқна ҳодисалар алоҳида ўрганилиши зарур.

Хоразмдан бўлак жойларда эса, бир неча термалар куйлангач, кўп ҳолларда «Нима айтай? («Достон териш») термаси билан аудиторияга мурожаат этилган. Бунда бахши ўзида ва эшитувчиларда жиддийроқ темалардаги поэтик асарларни куйлаш ва тинглаш учун кайфият ҳосил қилади. Демак, бахшининг даврани терма ижро этиш билан бошлаши жуда ҳам мураккаб санъат асарни бўлган достон куйлаш учун ўзи ва аудиторияни ҳозирлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, шу орқали куйчи ўзи билан юзма-юз турган тингловчилар ўртасида илиқ муносабат ўрнатади. Шундан кейингина тингловчиларнинг хоҳиши ёки бахшининг танлашига кўра бирор достон ижро этилади. Баъзи бахшилар репертуари унча бой бўлмай, улар бир-икки достон биладилар, холос. Бундай пайтларда аудиториянинг истагини тўла ҳисобга олиш қийин, албатта. Шундай ҳолларда бундай бахшилар ўз билганларинигина куйлайдилар ва буни тингловчилардан яширмайдилар ҳам. Масалан, Жолғош Жоссоқ ўғли бир-икки терма айтгач: «Ҳар ким билган отини чопади»,— дея «Якка Аҳмад» достонини куйлаб кета берар экан.

Одатда достончилик ўлтиришлари тонгга уланган¹⁵. Ўзбек халқ достонларининг кўпчилиги бир кеча куйлашга мўлжалланган. «Алпомиш»дек монументал асарлар икки ва ундан ортиқ кечада ижро этилган. Достонни қанча вақт куйлаш кўп жиҳатдан бахшининг тайёргарлиги, унинг бадиҳагўйлигига боғлиқ. Фавқуллодда ижодий қувватга эга бўлган бахшилар бир достонни бир неча кун, ҳатто бир неча ой куйлаганлиги ҳақида ривоятлар бор. Айтишларича, одатда Хоразм бахшилари «Гўрўғли» достонларини хон ҳузурида ўн етти кун куйлар эканлар. XIX асрнинг донгдор куйчиси Суяв бахши эса йигирма бир кун куйлаган экан. Шунда илгари ҳеч ким айтмаган «Эрўғли» достонини (туркумнинг сўнгги достони) ҳам куйлаган экан. XVIII асрнинг II ярми ва XIX асрнинг I ярмида Самарқанд область, Пойариқ районининг Кампирўлди қишлоғида яшаган Амин бахшининг «Алпомиш» достонини уч ой давомида тингловчиларни зериктирмай куйлаганлигини нақл қилдилар. Ёки: XIX асрнинг улкан достончиларидан бўлган Эрназар шоир Бухоро амири Насрулло ҳузурида «Алпомиш» достонини олти ой куйлаган эмиш. Бунда у қалмоқлар қўлида тутқилинган ётган қаҳрамоннинг Бойчибор тулпори ёрдамида қутқарилишини янгидан-янги тўсқинликлар қўшиб, ёўза берган экан. Охири сабр-тоқати қолмаган амир ўзининг жангга минадиган отини эгарлатиб, шоир рўпарасига боғлатган эмиш. Буни фаҳмлаган ҳушёр шоир шу эпизодни ўз достонига киритиб, гўё амирнинг оти Алпомишни қутқаришга жўнаган ва уни шу от қутқарган қилиб кўрсатган, шу билан бирга достоннинг кейинги эпизодларини сиқиб, асар ижросини тез тугатган эмиш. Бундай

¹⁵ Достон куйлаш тартибида кўпчилик халқлар ижодкорлари амалиётида типологик ўхшашликлар мавжуд. Қозоқ жирчилари ҳақида қаранг: Бердибаев Р. Султонбек жыршы. Известия АН КазССР, Серия филологическая. № 1. Алма-Ата, 1977, с. 14—20.

ришоятлар талантили халқ шоирларни у ёки бу дostonнинг традицион сюжети асосида янги-янги вариацияларни импровизация қилишга қодир эканликларини кўрсатади¹⁶.

Бахши ижро давомида дostonдаги ҳар бир тасвирга мос сўз ва куй топиб авжа чиқа боради, ўзларининг таъбирлари билан айтганда, «қайнайди». Ўрни-ўрни билан эшитувчиларга мурожаат этиб, уларнинг диққатини торттиб туради, ўз навбатида аудитория кайфиятини ҳам ҳисобга ола боради. Авж нуқталарга етганда, бахшининг барча гавда ҳаракатлари, бошини сарак-сарак қилиши, дўмбиранинг бир мувозанатда бориб-келиши куй ва сўзга қўшилиб яхлит ритмик ҳолат юзага келтирадики, гўё ҳар бир мисра бахши қалбидан отилиб чиққандай бўлади. Бундай пайтларда тўрдаги бахши пойгакка, томошабин эса, тўрға чиқиб кетганлигини ҳеч ким пайқамай қолади. Шу тариқа қўр ташлаб ўтирганлар даврани бир неча марта айланиб чиқишлари мумкин. Худди шундай ҳолатни Ҳоди Зариф 1929 йилда Абдулла Нурали ўглининг «Алпомиш» дostonини ижро этганда кузатганлигини ўз кундалигида ёзган эди. Тингловчиларнинг куйланаётган дoston воқеаларига батамом берилиб, дostonчи билан бирлашиб кетиш ҳолатлари табиий эди. 1930 йилги Хоразм экспедициясида фольклористлар шундай бир ҳолатни кузатганлар: Мангит районидаги (Ҳозирги Қорақалпоғистон АССРнинг Амударё райони) бир колхозда 300 киши ҳузурда Аҳмад бахши дoston куйлайди. Ижрочилар коллективи тўрт кишидан иборат бўлган. Дoston ижроси энг тўлқинли, авж пардасига келганда, поэтик сўз қудратидан ниҳоятда илҳомланиб кетган Аҳмад бахши беихтиёр ўз ўрнидан туриб кетади, бошқа ижрочилар ҳам, дostonни тинглаб, сея бўлиб ўтирган томошабинлар ҳам бахшига эргашиб, гуруслаб ўз ўрнларидан турадилар¹⁷. Бу факт гўзал ва жозибали ижро эшитувчиларни нақадар ўзига жалб қила олишини кўрсатиб турибди.

Ижро давомида бахши қизиб, терлаб кетганда, устидаги тўн ва ятакларини бири-кетини еча боради. Бахшининг шогирди ёки даврадаги бирор киши вақти-вақти билан унга қайнатилган ва бир оз совутилган сув тутиб туради. Бахши обжўшдан бир хўплаб, ижронини давом эттира беради.

Дostonни куйлаш жуда ҳам қизиқарли ўринга, авж пардаларга етганда, ярим тунда дам олиш учун танаффус қилинади. Бунини бахшилар «дўмбира тўнкармоқ» деб атайдилар. Бунда бахши эшитувчиларга ёки ўз дўмбирасига мурожаат тарзида бир неча қистирма мисралар тўқиб, ижронини тўхтатади:

Сени уйдан олиб чиқдим бўктариб,
Сен юрибсан улфатингни ахтариб,
Мен қўяйми сени энди тўнкариб,
Ярим кеча ҳадди бўлди, жонивор.

¹⁶ Қаранг: Жермунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 32.

¹⁷ Уша асар, 55—56-бетлар.

Йигиб опсан улфатингнинг жамни,
Эганг олсин-да бир оз дамни,
Дамни олиб айтиб берар камни,
Рўмол ёзар вақти бўлди, жонивор.

Келайин мен бир далага чигиб,
Улфатинг берсин-да пулни жийиб,
Эринмаса қўйсин рўмолга туйиб,
«Алпомиш» кетмасин ўртада куйиб.
Шу ерларда тура бергин, жонивор¹⁸.

Шундан кейин бахши чопонини, белбогини ва дўмбирани тўн-карилган ҳолда қолдириб, далага (ташқарига) чиқиб кетади. Бу пайт даврадагилардан бири бахши белбогини ўртага ёяди. Термадан кўриниб турганидек, буни «рўмол ёзмоқ» дейилади. Унга ҳар ким ўз имкониятига яраша пул ёки бирор нарса ташлайди. Бахши қайтиб хонага киргунча, йирилган пул ва нарсалар белбоққа туғиб қўйилади. Сўнг дostonнинг қолган қисмини куйлаш давом эттирилади. Хоразм бахшилари эса, дoston ижроси тугаши билан «Тўйингдан қайтсин» куйини чалиб туришади. Бу пайт давра ёки тўй оқсоқоллари меҳмон ва мезбонлар ўз хоҳиши билан берган пул ёки буюмларни йиғиб, бахшига беради.

Бахши таклиф қилинган қишлоқ ёки хонадонда дostonчилик кечалари бир ёки бир неча кун давом этади. Бахши кетар пайтида уни таклиф қилган соҳибни хонадон унга яна қўшимча соғалар (тўн, сарпо, қўй, от ва ҳоказо) ҳам бериши мумкин. Шунинг айтиши керакки, бахшига бериладиган соғалар ҳеч қачон мажбурий ва олдиндан келишилган бўлмайди. Бу ихтиёрлий равишда бўлиб, бахшилар ўз санъатларига даромад манбаи сифатида қарамаганлар. Шунинг учун ҳам бахшиларнинг деярли ҳаммаси бирор касб билан (масалан, деҳқончилик, чўпонлик, ҳунармандлик, усталлик) шуғулланганлар.

Махсус дostonчилик кечаларидан ташқари, тўй-ҳашамларда, онла тантаналарида, байрамларда бахшиларнинг иштирок этиши одатдаги ҳол эди. Бундай тўйлар тасвири дostonларимизда ҳам (масалан, «Қундуз билан Юлдуз»да) тез-тез учраб туради. Тўйга бахши таклиф қилиш жуда қадимий одатлардан бўлиб, ўтмишда бахшисиз тўй деярли ўтказилмаган. XX аср бошларидан бошлаб шаҳарларда бахшилар хизматидан фойдаланиш йўқолди, уларнинг ўрнини ҳофизлар, ашулачилар ва қиссахонлар олди. Лекин XIX асрнинг охириларигача энг йирик шаҳар ҳисобланган Тошкентда ҳам бахшилар яшаганликларни ҳақида маълумотлар бор¹⁹. Қишлоқларда эса, дostonчиликнинг жонли анъаналарини, гарчи анча сўна бошлаган бўлса-да, ҳозир ҳам давом этмоқда.

Совет даврида дoston куйлаш тартиби ва шароитлари бирмунча ўзгарди. Бахшилар колхоз-совхоз театрларида (масалан, Абдулла шоир, Бола бахши, Болта бахши каби) актив иштирок

¹⁸ Ўзбек фольклори. Тузувчи Ҳоди Зариф. Тошкент, 1939, 53-бет.

¹⁹ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 43.

эта бошладилар. Умумхалқ ҳашарларида (масалан, Катта Фарғона канали, Каттақўрғон сув омбори қурилиши), ижтимоий-сиёсий компанияларда (масалан, сайловолди учрашувлари), колхозчиларнинг йиғилишларида, адабиёт ва санъат ҳафталикларида дoston ва ундан парчалар куйлаш одатга айлана борди. Бахшиларнинг меҳнаткашлар билан учрашувлари, турли олимпиада ва кўрикларда чиқишлари ташкил этилди ва этилмоқда.

Бахши ва унинг тингловчилари

Ҳар бир дoston ижроси аудитория билан, куйчиининг тингловчилари билан, бахшининг ижро ва ижодий йўналишини фаҳмига ета оладиган ва уни баҳолай биладиган доимий эшитувчилар доираси билан маҳкам боғлангандир. Шунинг учун ҳам атоқли ёзувчи Мухтор Аезов дostonчи ва тингловчилар аудиториясининг бир-бирига таъсирини алоҳида таъкидлаган эди. Чунки дostonчи билан тингловчи ҳар бир ижрода юзма-юз учрашади. Оғзаки ижодиётни тингловчилар аудиториясисиз қанчалик тасаввур қилиб бўлмаса, шу муҳитнинг кайфиятини ифодаловчи ижодкорсиз ҳам шунчалик тасаввур қилиб бўлмайди²⁰.

Демак, бахши ва мунтазам тингловчилар аудиториясининг ўзаро мулоқоти ҳар бир ижронинг (айни пайтда қайта ижоднинг) асосий шартидирки, текширувчи уни ҳар томонлама ўрганиш орқали дostonчиликдаги традиция ва импровизациянинг асосий хусусиятларига бориб тақалади. Чунки бахши учун анъаналар қанчалик қадрли ва азиз бўлса, тингловчилар учун ҳам шунчалик муҳимдир. Профессор П. Г. Богатиревнинг таъбири билан айтганда, тингловчилар аудиторияси пассив эшитувчилар эмас, балки бахшининг традицион нормаларга қатъий амал қилишини кузатиб борувчи қаттиққўл «назоратчи» ҳамдир²¹. Бахши дoston куйлар экан, унинг кўз ўнгида ҳамиша ана шу «цензор» — «назоратчи» туради, унинг истаги, маслаҳати ижодкор учун доимий кўмакдир. Демак, бахши учун ҳам, тингловчилар учун ҳам анъаналарга қатъий риоя қилиш ва уни бузмаслик ижро ва қайта ижоднинг асосий талаб меъёридир. Шунинг учун ҳам атоқли халқ шоири Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан: «Устоднинг айтгани вожиб, шундай қилиб айтмасам бўлади тарки вожиб»²², — деган эди. Худди мана шу «тарки вожиблик» қилмаслик ҳиссиёти ва масъулиятини ҳис қила билши, устодлар «йўли» га содиқлик, халқ эпик традициялари руҳида тарбияланган билармон тингловчилар доирасининг талаб ва эҳтиёжларини сезирлик билан ҳисобга ола бориш бахшиларга ўнлаб дostonларни хотирада сақлаб қолиш, оний ижодий лаҳзаларда ҳам кўпчилик учун умумлашган қоидалардан чиқиб кетмаслик имкони-

²⁰ Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961, с. 463.

²¹ Богатирев П. Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971, с. 393.

²² Шайбонийхон. Айтувчи Пўлкан. Тошкент—Самарқанд, 1928, 5-бет.

ни берди. Бу имкон дoston ижроси ва қайта ижоднинг бош хусусияти бўлиб, коллектив традицияси ва бахши ижодий импровизациясининг моҳиятини белгилайди.

Бахшилар тингловчилар доирасининг асосий қисмини қишлоқ аҳолиси ташкил этади. Утмишда Ўзбекистон қишлоқлари аҳолиси асосан деҳқонлар, чўпонлар ва қисман ҳунармандлардан иборат эканлигини ҳисобга олсак, бу принципиал аҳамиятга эга, чунки шу доиранинг талаб ва эҳтиёжлари, тарихий ҳаракатлантурувчи кучи — меҳнаткашлар оммасининг ҳаёт ва ижодга эстетик муносабати дostonлар ва дostonчиликнинг асосий моҳиятини белгилайдики, бу уларда демократик руҳнинг, илғор идеалларнинг ҳаммиса барқарор бўлиши учун муҳим омилдир. Шунинг учун ҳам бахшилар ўзлари мансуб бўлган элнинг ҳаёти, турмуши, урф-одатларини, талаб ва эҳтиёжларини сезгирлик билан ҳисобга олиб борганлар. Бу ҳақда бахшилар ва халқ орасида турли-туман нақллар ҳам сақланиб қолган. Масалан, Фозил Йўлдош ўғлининг Ҳодн Зарифга айтиб беришича, у бир қишлоқда «Санобархон» дostonини куйлаётганда, оддий бир деҳқон уни тўхтатиб: «Севги йўлида оҳ-воҳ чекиб, доим шикоят қилиб юрувчи йиғлоқи йиғит ҳақидаги таъсирсиз ҳикояни қўй, яхшиси, бизга руҳимизни кўтарадиган қаҳрамонлик дostonларидан куйла»,— деган экан. Фозил шоир буни ҳисобга олиб, кейинчалик «Санобархон», «Музаффархон», «Назар ва Оқбўтабек» каби дostonларни халқ орасида деярли куйламай қўяди²³.

Бу ўринда бошқа бир дostonчи — Бекмурод Жўрабой ўғлининг «Авазхоннинг арази» дostonининг охиридаги бир қайдини келтириш фикримизни янада ойдинлаштиради:

Биз айтамыз неча турли дostonди,
Бу дostonлар бизга боғу бўстонди (р),
Эшитганлар кўнглин ботир қилмоққа
Мақтаймыз Алломни, Гўрўгли арслонди.

Мақсадимиз улар отни билмоқдир,
Мақсадимиз завқу сафо, қулмоқдир,
Айтиб бурунги ботирлар исмини,
Совет гражданин ботир қилмоқдир²⁴.

Демак, дoston ва дostonчиликдан мақсад — меҳнаткаш омманинг кайфияти ва руҳиятини куйлаш, шу руҳ ва кайфиятга мос идеалдаги «бурунчилар» сабоғи орқали бахши билан юзма-юз турган мунтазам тингловчилар доирасининг «кўнглин ботир қилиш», уларни янада эзгулик ва олижанобликка йўллашдирки, бу халқ дostonчилари эстетик принципларининг бош хусусиятини белгилайди.

Одатда, кўпчилик бахшиларнинг тингловчилар доираси ўз қишлоғи ва унинг атрофлари билангина чегараланган. Айрим

²³ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 35.

²⁴ Гулхиромон. Дostonлар Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, 1965, 122-бет.

машҳур дostonчилар, турли жойлардан шогирдлар етиштирган устоз бахшилар бу чегарадан ташқарига ҳам чиққанлар, турли дostonчилик мактаблари вакиллари билан учрашиб, узоқ муддатли ижодий сафарларда ҳам бўлганлар. Икки дostonчилик мактаби — Қўрғон ва Булунгур дostonчилик мактабларини пухта текширган Ҳоди Зарифнинг ёзишича: «Қассоб бахши ва шунга ўхшаш бир нечаси асосан ўз қишлоғида шогирд етиштириш билан машғул бўлиб, Жуманбулбул каби бир неча шоир Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Самарқанд, Жиззах теварақларини айланиб, қўшиқ айтиб келар, бу саёҳатларда турли ерлардаги халқ дostonчилари билан учрашиб, уларнинг тажрибаларини ўрганиб борар, Қўрғон қишлоққа қайтганларида шоирлар йиғинида ижодий ҳисобот берар эдилар. Шунинг билан бирга элни кезиб юрувчи бу шоирлар йўлда учратганлари, хусусан, ўзлари таниган ва донгини эшитган йирик халқ шоирларини ўз қишлоқларига меҳмонга қақираар ва улар Қўрғон қишлоғига келганларида катта адабий йиғинлар бўлар эди»²⁵.

Халқ оммасига бу даражада яқинлик, ўзларини меҳнаткашлар коллективининг ажралмас бир бўлаги сифатида ҳис этиш барча ижодкорларнинг турмуш тарзи ва ижод амалига хос умумий типологик ҳоллар билан белгиланадики, дostonчиликни, бахшилар амалиётини бутун Ўзбекистон бўйлаб кузатган Ҳоди Зариф бунини алоҳида таъкидлаган эди: «Ўзбек халқ дostonчиларининг кўпчилиги ўзининг ижтимоий келиб чиқиши, жисмоний ва ақлий меҳнат фаолияти билан меҳнаткаш халқ оммасига мансубдир. Бизга маълум энг иқтидорли ва халқимиз томонидан тақдирланган дostonчилар ўтмишда хорлик, ҳақсизлик, муҳтожлик, жабр ва зулмларни ўз бошидан кечирган оддий деҳқон ва чўпон, ора-сира худди шулар қаторидаги қосиблардан иборат. Шунинг учун халқ шоирлари ёшликдан меҳнат билан кўз очиб, турмушнинг барча оғирликларини кўрганлар, жафо ва машаққатларни татиганлар. Ҳақсизлик ва адолатсизлик ҳукмрон бўлган замонда чексиз эксплуатациянинг азоб-уқубатларини ўз бошларидан кечирганлар... Бўлажак халқ шоирларининг дўстлари, ҳамсухбат ва дardкашлари ҳам ўзларига ўхшаган қашшоқ чўпонлар, хизматкор деҳқонлар, замонасининг гариблари бўлган... Халқ шоирларининг санъат ва адабиётга ҳаваслари дастлаб ана шу шароитда, меҳнат қучоғида уйғонади ва эрта бошланади. Улар ёш пайтларидан дўмбира чертиш ёки қўбиз тортишни ўргандилар, кейин оз-оздан кичик қўшиқлар, термаларни ўрганиб ёдлайдилар, куйлаб машқ қилиб юрадилар. Шу жиҳатдан буларнинг дастлабки устоди ана шу чўпонлар, қароллар бўлиб, дастлабки тингловчилари ҳам ана шулар бўлган... Болаликдан оғир меҳнатга кўникиш, тирикчилик манбаини шу меҳнатда кўра билиш, меҳнат аҳлининг ахлоқи, одобини, дунёқараши билан тар-

²⁵ Ҳоди Зариф. Улкан халқ санъаткори. Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 13-бет.

бияланиб, шундай тарбия билан улгайган халқ шоирларидан таълим олиш дostonчиларни меҳнаткаш халқ билан бирга бўлишга, демократик тенденцияларни уқиб олишга, санъатга, адабиётга чуқур муҳаббат қўйиб, прогрессив ғояларни куйлашга йўллаган»²⁶.

Демак, бахшининг тингловчилари, доимий ва ўзгармас аудиторияси унинг ижтимоий ҳаёти, турмуш тарзи ва амалиёти билан маҳкам боғлиқдирки, ҳақиқий халқ ижодчиларининг куйлаган эпик асарлари, яратилиши ва келиб чиқишидан қатъи назар, ўта халқчиллиги, илғор ғояли мазмуни билан ажралиб туради. Бироқ ҳукмрон синф, феодал аристократияси, бой ва зодагонлар бахшилар ва улар репертуарига бефарқ қарамаганлар, ўз манфаатлари йўлида улар хизматидан фойдаланишга уринганлар, оилавий тантаналарига, тўйларига уларни таклиф қилганлар. Шу тариқа ўтмишда бахшилар учун бирмунча номунтазам, кўпчилик учун «ёпиқ» аудитория ҳам мавжуд эдики, бир ховуч зодагонлардангина иборат бўлган бундай аудиториялар бахшиларга идеологик тазйиқ кўрсатишнинг асосий майдони бўлган. Бундай ҳолларда ҳақиқий бахшилар ғоятда эҳтиёткорлик билан иш тутиб, дostonчиликнинг демократик асосларига путур етказмасликка ҳаракат қилганлар.

Шуни ҳам айтиш керакки, амиру хонлар ҳам бахшилар хизматидан фойдаланганлар. Бунда тадқиқотчиларнинг таъкидлашича²⁷, икки гуруҳ бахшиларни бир-биридан фарқлаш керак. Биринчи гуруҳ бахшилар хону беклар саройида яшаб, уларнинг турли характердаги сафарларида ҳамроҳ бўлганлар. Бухоро амири ҳузурдаги Эрназар Қобон, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II саройидаги Риза бахшилар шундай бахшилардандир. Иккинчи гуруҳ бахшилар махсус чақриқлар билангина саройга келиб дoston куйлаганлар. Масалан, Қўқон хони Худоёрхон саройида булунгурлик (Самарқанд области) Суяр бахши Мулла Мурод ўғлининг, Бухоро амири Музаффархон ҳузурда Қўрғон қишлоқлик Жуманбулбулнинг, шаҳрисабзлик Бойсарин бахшининг, Қўлтўсин қишлоқлик (Самарқанд области) Чини шоирнинг дoston куйлаганлиги ҳақида оғзаки маълумотлар мавжуд. Бироқ ҳақиқий халқ шоирлари, қанчалик таҳликали бўлмасин, турли баҳоналар билан саройга боришдан бош тортганлар, халқ бахшиларини феодал аристократияси манфаатига хизмат қилдириш ниятларини ҳар хил йўللار билан пучга чиқарганлар. Хатто амир саройида яшаган Эрназар Қобон ўзи гувоҳи бўлган Насруллахон зулмини шундай усталик билан тасвирлайдики, «Ботирхон зулми» номи билан халқ орасида машҳур бўлган бу терма кейинги авлод бахшиларни орқали бизгача етиб келган:

Ботирхон отланиб чиқса,
Кўрнинг салтанатларини,

²⁶ Уша асар, 10—11-бетлар.

²⁷ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 32—33.

Неча йил қамаб ётди
Кенагас юртларини.

Қамай-қамай алқисса
Олди кўзини ўтларини,
Тайлоқдай бўкиртиб сўйди
Не-не азаматларини.

Не-не йиғит гўчоқ сўйди,
Кенагас паризодларини.
Ана подшоҳ, ҳийлагарлик,
Битиб-битиб берди ёрлик,
Қўп ўзбак бир нонга сотди
Битган ёрлик хатларини²⁸.

Ҳукмрон табақалар қаршида бундай термалар айтиш, тилдан тойиб кетиш, кўп ҳолларда улар талабини рад этиш ниҳоятда хавфли эдики, дostonчилар шундай пайтларда дoston куйлаган бахшилар ҳаётига доир турли воқеаларни фольклористларга сўзлаб берганлар. Бу жиҳатдан 1976 йилнинг 17 июнида Хоразм фольклор экспедицияси даврида Шовот район, «Партия XIX съезди» колхозининг Ижтимоёт қишлоғида яшовчи Болта бахши Ҳрозовдан ёзиб олинган «Кўзларим» термаси ва у билан боғлиқ воқеа характерлидир. Ҳикоя қилинишича, Эрниёз деган бахши Хива хони саройига бориб, очи-оч, тўқи-тўқ хизмат қилиб қайтар экан. Сўнг хон чақиртса, бормабди. Шунда хон: «Ё ўлдириб олиб келинглар, ё келтириб ўлдиришлар»,— дебди. Икки ясовул бориб, Эрниёзнинг қўлини бойлаб, хон боргоҳига олиб келибди. Хон дорга осини буюрибди. Жаллодлар дорга олиб кетаётганда вазири: «Тақсир, бу бахшини дорга чектирманг, бекорга ўлиб кета беради. Уч кеча-кундуз айтсин, ухламасин, овқат емасин, сув ҳам берманг, дам ҳам олмасин. Биз ҳам томоша кўрамиз, ўзи ўлиб ҳам қолар»,— дебди. Бу сўз подшога маъқул тушибди. Эрниёз уч кеча-кундуз тўхтовсиз куйлабди, зўр билан кўзидан қора сув келиб, хон саройидан кўр бўлиб қайтибди. Ўз кўзи ҳақида айтган бир шеърдан бир тўртлик:

..Эй худоё, кетди мандан мунча давроним қани,
Уи саккиз шогирд чиқардим мунча дostonим қани,
Орзу-армон билан олган моҳитобоним қани,
Кўнглим истар, кўрмакка келди хуморим, кўзларим...

Халқ дostonларининг демократик асослари, унинг халқчиллиги ҳамиша хону бекларнинг жиддий эътирозига сабаб бўлган. Самарқанд областининг Қорамўйин қишлоғида XIX асрнинг I ярмида яшаган машҳур шоир, «Гўрўғли» дostonларининг моҳир куйчиси Султонмуроднинг овозасини эшитган Ургут беги бир кун уни ўз қошига чорлаб, «Гўрўғли»ни айтиб беришни таклиф қилди. Шоир отбоқардан чиққан қаҳрамонини ва унинг мардликларини завқ билан куйлаб «Султон Гўрўғли» деб мақтай бошлайди. Шунда бекнинг газаби келиб: «Сен Гўрўғлини султон деб айт-

²⁸ Ўзбек фольклори. Тузувчи Ҳоди Зариф. Тошкент. 1939, 286-бет.

динг»,— деб оёғидаги ковуш билан шоирнинг юзига уриб, уни жазога буюради. Шоирга ҳурмат сақлаган бир неча кишилар Султонмуроднинг «гуноҳи»ни бекдан тилаб оладилар. Халқ томонида туриб, халқнинг умид-орзуларини баланд овоз билан куйлаган, халқ яратган ва халқ етиштирган қаҳрамонларни феодал аристократиясидан устун қўйган шоирларни халқ оммаси қанчалик ҳурмат қилса, феодал аристократияси уларга шунчалик ғазаб ва нафрат билан қараган. Демократик тенденцияда турган Булунгур дostonчилик мактаби вакилларининг ҳаётида бундай ҳодиса ва фожиаларни бир неча фактларда очик кўриш мумкин. Мисол учун яна бир хотирани — Фозил шоирнинг устоди Йўлдош шоирнинг Фозилга айтиб берган хотирасини келтирамиз: «Менга бешариқлик Жўра даставвал эргашиб юрганда, Уратепа бегининг олдига бордик. Жўра бекнинг олдида қолди. Мен Далварзинга ўтиб, борадиган еримга бориб қайтдим, Жўра қолиб эди, бир хабар олиб кетайин, деб бекнинг давлатхонасига бордим. Қарасам, Жўрани бир якка миҳга бойлаб қўйибди. «Ҳа?»— дедим. «Мени сўяр эмиш»,— деб йиғлаб юборди. Жўрани бекдан тилаб олиб, эргаштириб қайтдим. Якка миҳга бойлаб қўйганининг маъноси — Жўра бекнинг олдида тили тойиб кетиб, бекларга қаттиқ тегадиган гапларни айтиб юборган экан»²⁹.

Рухонийлар, диний маҳкамалар бошлиқлари ҳам халқ бахшиларига кўп тазйиқ ўтказдилар. Улар қўшиқ айтиш ва уни тинглаш гуноҳ, деб эълон қилиш билан бир қаторда бахшилардан халқ дostonларига тузатишлар киритишни, ҳатто уларни ислом мистикаси руҳида қайта ишлашни талаб қилдилар. Бу жиҳатдан Фозил Йўлдош ўғлининг айтганлари ниҳоятда характерлидир: «Мулла Турди деган муфти Сафар қози билан бирга юарди. У қози менинг дostonларимни кўп текширарди. Бир кун Туярторт қишлоғида Сафар қозининг талаби билан Зол ўғли Рустам ҳақидаги дostonни айтдим, қаҳрамонни кўп мақтаб, бул жаҳон полвони, дедим. Шунда Сафар қози: «Фозил, Рустамнинг пайғамбарни худодан илгари ўтганми ёки кейинми?— деб сўради. Мен: «Қаҳрамон Рустам пайғамбардан илгари ўтган»,— деб жавоб бердим. Шунда Сафар қозининг жаҳли чиқиб: «Агар шундай бўлса, бўлак қўшиқ айт. Бу кофир. «Рустам Дostonни қўй, айтма. Буларнинг таърифига қулоқ солмоқ дуруст эмас, гуноҳ,— деб мени жеркиди»³⁰. Шоир бир йилдан кейин яна шу қози ҳузурда «Рустамхон» дostonини куйлаганда, бу бошқа Рустам эканлигини, у Муҳаммад пайғамбардан кейин ўтганлигини сўраб-тергаб билгач, анча хурсанд бўлади-ю, бироқ дostonдан Тоғай образини чиқариб ташлашни буюради. Аммо талантли халқ шоири қозининг бу кўрсатмаларини эътиборсиз қолдиради.

Юқорида келтирилган факт ва воқеалар шуни тасдиқлайдики, турли социал қатламлардан иборат бўлган тингловчилар му-

²⁹ Ҳоди Зариф. Фозил шоир — машҳур дostonчи, 11-бет.

³⁰ Ҳозибоев Т. Фозил Йўлдош ўғли. Тошкент, 1968, 44-бет.

хитининг эпос ва унинг куйловчиларига таъсири сезиларли даражада бўлган. Халқ дostonларига ўз изини қолдирган турли-туман қатламлар, ҳатто бир-бирига зид қараш ва талқинларнинг мавжудлиги худди шу муҳит ҳамда эпоснинг жонли ижрода жуда мураккаб яшаш ва тарқалиш шароитлари билан изоҳланади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ҳар хил ижтимоий гуруҳлардан ташкил топган турли-туман тингловчилар муҳити ҳатто бир ижрочини репертуари доирасида ҳам эпос тараққиётига сезиларли таъсир этади. Шунинг учун бир вариантда бой-феодалларнинг таъсири кучлироқ сезилса, бошқасида кенг меҳнаткашлар оммасининг қарашлари устунлик қилади³¹.

Демак, бахши ва тингловчилар аудиторияси донмо бир-бири билан узвий бирликда бўлиб, дostonчиларнинг ижодкорлигию эшитувчиларнинг эпик анъанага мос талаб ва эҳтиёжлари халқ дostonларининг кенгайиб, мукаммаллашиб (айрим ҳолларда торайиб, сусайиб, баъзи эпизодларнинг қисқариб), янгиланиб, янги эпизодлар қўшилиб, «монументаллашиб», ҳатто туркумларга бирлашиб боришида муҳим омил бўлди. Бу омил бахшилар эпик репертуарининг доимий бойиб бориши учун муҳим асосдир. Бунда мунтазам тингловчилар аудиторияси, бахшининг ижтимоий ҳаёти ва ижодий амалиёти билан маҳкам боғланган аудитория — меҳнаткашлар оммаси катта ўрин тутди. Худди шу туфайли халқ дostonлари турли-туман идеологик таъинқларга қарамай, ўзининг халқчил асослари билан бизгача етиб келди.

Бахши тайёрлаш

Устоз ва шогирд муносабатлари

Этакчи халқ шоирлари бўлажак бахшини етиштиришга, шогирд тайёрлашга алоҳида эътибор берганлар, чунки огзаки яратилиб, огзаки куйланиб келинган дostonларни авлоддан-авлодга фақат шу йўл билангина етказиш мумкин эди. Бироқ ўтмишда ҳам, айрим жойларда ҳозир ҳам бахшилар орасида дostonчилик санъатини «сирли» ҳодиса сифатида тушунтириш, муайян устоздан ўтганликни яшириш, профессионал таълим усулларини инкор этиш ҳоллари кенг тарқалган эдики, улар ўзларидаги ижодий қудратни гайритабиий кучларнинг даъвати билан бирданига, тўсатдан пайдо бўлган қобилият, илгаридан тайёргарлиги, шоирлик салоҳияти бўлмаган кишиларда муайян шароитларда «ғойибдан чақирик» туфайли бехосдан юзага келган эҳсон тарзида изоҳлар эдилар. Дoston сўзларини «ғойибдан» деб тушуниш, бахшилик санъатига нисбатан бундай субъектив муносабат, шоирликка бўлган қобилиятнинг бирданига илоҳий қудрат туфайли пайдо бўлишига ишонч, М. Аvezовнинг таъкидлашича, ўт-

³¹ Қаранг: Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». В сб.: Киргизский героический эпос «Манас». М., 1961, с. 26.

мишда ўтган кўплаб ижодкорларнинг, ҳатто уларнинг энг талант-лиларининг ҳам номларини унутилиб кетишига сабаб бўлган³².

Чиндан ҳам ўзбек халқ достончилари ижоди ва репертуари-га назар ташлар, улардан ёзиб олинган намуналарни синчиклаб кузатар эканмиз, улар илгари ўтган шоирлар, ўз устозлари ҳа-қида деярли сўзламаганликларининг гувоҳи бўламиз. Устоз ва шогирд муносабатларига доир қўлга киритилган материалларга эса, улардан фольклористларнинг қайта-қайта сўрови, унинг илм-фан учун аҳамиятини тушунтириш орқалигина оғзаки суҳ-батларда эришиш мумкин бўлди. Шунда ҳам бунга бахшилар билан ўзаро яқин муносабатларни тиклай олган Ҳоди Зарифга ўхшаш фольклористларгина эриша олди. Кўпчилик ҳолларда улар бундай сўроқларга бахшилик ўзларига илоҳий қудрат на-тижасида бехосдан қандай ўтганлиги ҳақидаги афсонани ай-тиш билан чекланганларки, бир қатор талантли шоирларнинг достон сўнггида фақат ўз номларинигина қайд этишларини шу билан изоҳлаш мумкин³³. Масалан, атоқли халқ шоири Фозил Йўл-дош ўгли «Алпомиш» достонининг охирида кенг тугалланма ясаб, достон воқелигига ўзининг муносабатини («Бу сўзларнинг бири ёлғон, бири чин»), шоирнинг куйлаш («Эблаб-себлаб айт-ган сўзим бўлди шул») ва яшаш («Шоир бўлар, билинг, одам фақир») тарзини баён этади-ю, устози ва ўтган бахшилар ҳақи-да ҳеч нарса демайди:

Шундай қилиб кўрди ўсган шаҳрини,
Ўзи қайтиб олган Барчин ёрини,
Шуйтиб топган мурод-мақсадларини,
Фозил шоир айтар билганларини.
Бу сўзларнинг бири ёлғон, бири чин,
Вақти хушлик билан ўтсин кўрган кун,
Эблаб-себлаб айтган сўзим бўлди шул.
Ҳой десанг келади сўзинг маъқули,
Шоир бўлар, билинг, одам фақир,
Шуйтиб адо бўлди гапнинг охири³⁴.

Еки, иккинчи бир машҳур халқ шоири Ислом Назар ўгли «Зулфизар билан Авазхон» достонини тугаллар экан, қаерларда достончилик қилиб юрганлиги, ҳатто ёзиб олувчи котибни ҳам унутмайди-ю, бироқ ўз устози номини бирор ерда ҳам қайд эт-майди, аксинча, «достонлар ўз кўнглидан ўтганлигини» алоҳида таъкидлайди:

³² Уша асар, 16—18-бетлар.

³³ Бунда бахшиларнинг ўз устозларини айтмасликлари уларнинг қандай-дир камчилиги эмас, балки сўз санъатига инсбатан бўлган қадимий тасаввур-лар билан боғлиқ. Ҳозир ҳам термалар, достонлардан парчалар биладиган, умуман достончиликка уринган одамлар билан суҳбатлашсангиз, «Достонини йўлиққан бахшилар айтади, биз дафтарин бахши эмасмиз, чала-чулпа била-миз»,— деб жавоб берадилар. Достончилик санъати сирларидан беҳабар оддий одамлар чиндан ҳам унинг «йўлиқишига» ишонч ҳосил қилганлар. Бу эса, ҳа-қиқий амалиётдан йироқ, ҳақиқатга тўғри келмас эди.

³⁴ Алпомиш. Айтувчи Фозил Йўлдош ўгли. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Олимжон. Тошкент, 1957, 274-бет.

Гўйи келса, очилар шоирнинг дили,
 Тўйларда айттирган Нарпайининг эли,
 Халқ йиғилган ерлар унинг мазгили,
 Илҳом келиб бурро бўлади тили,
 Оти Ислому турур, Назарнинг ули,
 Қаламга ярашар мирзанинг қўли,
 Тўй қилса, чақирган Ағронинг чўли,
 Қўймай меҳмон қилган Қаршининг эли...
 Бу дostonлар кўнгилимдан ўтганди,
 Шоир бобонг ўзин таъриф этганди,
 Совет даври мақсадига етганди,
 Тили билан Ислому шоир айтганди³⁵.

Улкан халқ санъаткори Эргаш Жуманбулбул ўғли ижодида эса, бошқача манзарани кўрамиз. У ўз дostonлари сўнггида, гарчи уларнинг номларини айтмаса-да, аксарият ҳолларда ўтган шоирларни — устозларни эслайди, улар яратган йўлни, мукамал тартиб берилган усулни — дostonчилик анъанасини алоҳида таъкидлайди:

Уйлаб турсанг, не шоирлар ўтибди,
 Ўз вақтида гапни шайлаб кетибди,
 Бир йўл қилиб сўнгги қолган шоирга
 Жўниктириб, йўл қип тайлаб кетибди³⁶.

Бугина эмас. Эргаш шоир:

Жумандир отамнинг оти,
 Лақаби булбул сифати.
 Ҳаммалари шоир ўтган —
 Етти пуштиман авлоди³⁷,—

дея, етти ота-бобоси шоир ўтганлигини ҳам қайд этади. Ҳатто «Таржимаи ҳол» асарида бешинчи отаси Ёдгордан бошлаб ота-боболарининг ҳар бирига алоҳида-алоҳида характеристикалар ҳам беради³⁸. Лекин бундай эслатув ва қайдларда устод сифатида отаси Жуманбулбулни улуғлаш асосий ўрин тутади. Масалан, «Далли» дostonининг охирида яхши ва ёмон бахшилар ҳақида баҳс этар экан, Жуманбулбулдан ўрганганлигини, унинг мавқенини алоҳида таъкидлайди:

Шу сўз бари Жуманбулбул сўзлари,
 Шоир бўп иззатман ўтган ўзлари,
 Шу замонда элу халққа машҳур бўп,
 Орзу билан ўтган қишу ёзлари³⁹.

Бу айтилганлардан Эргаш шоир бахшилик санъатига доир илоҳий тасаввурлардан холи, бошқа дostonчиларга нисбатан муostasно деган хулоса чиқариш ярамайди. У илғор дostonчи си-

³⁵ Ҳасанхон. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Дostonлар. Тошкент, 1976, 406-бет.

³⁶ Булбул тароналари. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дoston ва термалари. Беш томлик. 5-том. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф. Тошкент, 1973, 113-бет. Бундан кейин бу асар «Булбул тароналари» деб кўрсатилиб, жилди ва саҳифаси қайд этилади.

³⁷ Булбул тароналари. 5-том, 116-бет.

³⁸ Уша асар, 21—24-бетлар.

³⁹ Уша асар, 314-бет.

фатида амалда давом этаётган таълим усулларини яширмайди, устоз-шогирд муносабатларини инкор этмайди. Шунинг учун ҳам ўтган шоирларни, хусусан, ўз авлодини асарлари орасида тез-тез эслаб туради. Шу билан бирга у ўзи мансуб дostonчилик муҳитининг вакили сифатида илоҳий кучларнинг даъвати билан поэтик илҳомнинг беҳосдан пайдо бўлиши ҳақидаги тасаввурлардан ҳам йироқ эмас эди. Бунн Қўрғон дostonчилик мактаби вакилларида ёзиб олинган афсоналар билан бир қаторда унинг асарларидаги айрим қайдлар ҳам тасдиқлайди. Шоир «Холдорхон» дostonини ёздирётганда, ўзи айтган дostonларни қайд этар экан, шундай дейди:

Қариганда кўп дostonни
Мен юбордим элга ёйиб:
Аввал «Холбека»ни айтдим,
Менинг устозим кўр Ғойиб⁴⁰.

Бу ўринда пир-устоз сифатида кўр Ғойибнинг эсланишининг ўзиёқ бизни бахшилар ва халқ орасида кенг тарқалган афсона — ўзбек дostonчиларининг дастлабки илҳом макони Муродбахш ғори (Мурод бахши, Хўжамурод бахши ғори) ҳақидаги афсонага етаклайди. Фозил Йўлдош ўғлидан 1934 йилда Ҳоди Зариф ёзиб олган «Мулла Ғойиб» дostonчаси ҳам шу афсона билан боғлиқдир. Унда тасвирланишича, Бухорода таҳсил кўрган Ғойиб устоди Эшон Намознинг фарзида имом бўлиб турган пайтда орқада имомга нқтидо қилиб намоз ўқиётган қизларга шарнат қонунини бузиб, икки бор назар ташлагани учун кўр қилинган. Эшон кўзининг хунн эвазига Муродбахш ғорига бориб тунашга рухсат беради. Шундан кейин шоирлик салоҳиятига беҳосдан эга бўлиб қолган Ғойиб Бухоро кўчаларида қўшиқ айтиб юрганда, шеърятни гуноҳ санаган амир уни зиндонга солдиради. Ғойиб зиндонда ҳам сўз ва сознинг Одам Атодан қолганлигини куйлаб, шу йўл билан қутулиб кетади. Бахшилар бу афсонавий образни, Хоразм бахшилари эса, Ошиқ Ойдинни дostonчиларнинг пири ҳисоблайдилар.

Бахшилар наздида дастлабки илҳом макони бўлган афсонавий ғор — Муродбахш ғори ҳақидаги афсонага кўра, ғор олдида булоқ бўлиб, ғорнинг тўрида васса (тоқи) йўниб турган уста (дев) бор эмиш. Агар бўлажак бахши ғор олдида тунаб, булоқ сувидан ичиб, унга кира олса, уста дўмбира ясаб бериб, жуда оз фурсатда бахшилик йўлларини ўргатар эмиш. Бу умумий характердаги афсонанинг баъзи машҳур дostonчиларга нисбатан «индивидуаллаштирилган» вариантлари ҳам мавжуд. Бу жиҳатдан тожикистонлик дostonчи (асли Қашқадарёдан) Назар Шукуровнинг (1897 йилда туғилган) нақли характерлидир. Унинг айтишича, XIX асрнинг II ярми ва XX аср аввалида яшаган машҳур юзбоши Мулла Холназар қирқ ёшларида Қамайда (Қашқадарё область, Қамашини райони) дoston куйлаётганда, бирдан ай-

⁴⁰ Уша асар, 110-бет.

та олмай қолади. Шунда ёш йигитлар унинг бошидан челақлаб сув қуядилар. Изза бўлган Холназар Муродбахш ғорига бориб: «Берсанг, тўла бер»,— деб нола қилган экан. Шунда унинг нияти вожиб бўлиб, тенгсиз шоир бўлиб кетган эмиш.

Муродбахш ғорини турли кишилар турли ерларда деб кўрсатадилар. Масалан, баъзилар уни Шаҳрисабзнинг Кенгузар, Нуротанинг Қанда, Чашмаи Зирак каби тоғ қишлоқларида, дейдилар. Бундай ғорларни кузатиш шуни кўрсатдики, уларга яқин булоқлар мавжудлигини ҳисобга олмаганда, афсонада айтилганларнинг ҳеч қандай белги ёки излари кўринмайди. Шуниси характерлики, бундай ғорлар жойлашган ернинг аҳолиси афсонани албатта ўзидан узоқроқ бўлган иккинчи бир жойдаги ғорга нисбат беради.

Поэтик илҳомнинг илоҳий кучларнинг даъвати билан бехосдан пайдо бўлиши ҳақидаги ўзбек бахшилари ўртасида жуда кенг тарқалган иккинчи бир афсонага кўра, бўлажак бахши чўпонлик қилиб юрганда ёки далада ишлаётганда, чарчаб, ёлғиз тут остида, ё қирда, ё тепаликда, ё булоқ бўйида — умуман очиқ ҳавода оч-наҳор ухлаб қолади. Шунда тушида бир оқ соқоллик мўйсафид келиб: «Манглайингга берайми, танглайингга?» дейди. Оч эмасми, овқат бўлса керак, деб ўйлаб: «Танглайингга беринг»,— дейди. Мўйсафид: «Кўзингни юм, оғзингни оч»,— дейди. Шунда мўйсафид оғзига ё туфлайди ё бир дона тут ташлайди, ёки танглайингга чертиб, қўлига дўмбира бериб: «Сен бахши бўласан»,— деб куйлашга даъват этади. У тушида роса куйлайди. Уйғонса, олдида ҳеч ким йўқ, бироқ бир дўмбира пайдо бўлган эмиш. У дўмбирани қўлга олиб куйлаб, шу пайтдан бошлаб бахши бўлиб кетган эмиш. Бу афсонанинг у ёки бу бахшига нисбатан конкретлаштирилган, аниқ жойлар ва шахслар билан боғлиқ вариантлари ҳам мавжуд. XIX асрнинг улкан дostonchиси Жуманбулбулга нисбатан берилган шундай бир афсонани анча модернизациялаштирилган ҳолда М. Қўшмоқов ҳам келтиради⁴¹. Бу жиҳатдан таниқли ўзбек жирови Бекмурод Жўрабой ўғлига (1878—1956) нисбат берилган афсона характерлидир. Нурота райони марказида яшовчи Бекмурод жировнинг шогирдлари Маъмур Эрматов (1903 йилда туғилган) ва Файзи Нажмиддинов (1910 йилда туғилган)ларнинг айтишича, Бекмурод жиров ёшлигида Қизларгулқир деган жойда ухлаб қолади. Тушида юқорида айтилган воқеалар содир бўлади. Уйғониши билан ҳеч ўзини тўхтата олмай:

Оқ олманам қизил олма нақшидир,
Бу сўзларни айтган Бекмурод бахшидир,
Емон билан қирқ йил даврон сургандан
Яхши билан бир дам суҳбат яхшидир,—

⁴¹ Қаринг: Қўшмоқов М. Жуманбулбул. «Гулистон» журнали, 1977. 1-сон, 18-бет. Жуманбулбул билан боғлиқ шундай бир афсонанинг бошқа вариантини 1962 йилнинг 21 июнида Эгамберди бахши Олломурод ўғлидан ёзиб олган эдик.

дея, дoston куйлаб кетган эмиш. Ҳолбуки, Бекмурод Жўрабой ўғли Қурбон жироннинг шогирди бўлган. 30-йилларнинг бошларида вафот этган ўзбек бахшиси Қурбон Нуротага яқин Мозор қишлоғидан бўлиб, XIX асрнинг машҳур қорақалпоқ дostonчиси Чанкўт жироннинг шогирди эди. Демак, ҳақиқат юқоридаги афсоналарга зиддир. Бу зидликни бахшиларнинг ўзлари билсаларда, қадимдан давом этиб келаётган магик тасаввурларга асосланиб, дostonчиликни сирли санъат сифатида тушунтиришга уринганлар.

Устоз-шогирд муносабатлари тан олинган пайтларда ҳам у турли-туман афсоналар қобигига ўраб берилган. Масалан, Бекмурод Жўрабой ўғлининг шогирди Қурбон Наврўзовга (Конимех райони марказида яшайди, 1929 йилда туғилган) ҳикоя қилиб беришича, унинг устози Қурбон XIX асрда ўтган машҳур қорақалпоқ жирони Чанкўт (Дўстмуҳаммад) билан кўп вақт бирга дostonчилик қилиб юрган. Бир куни бир бойникига дoston айтишга бораётганда, Қурбон устозидан: «Сизни кароматли жирон дейдилар, ростми?»— деб сўрабди. Шунда Чанкўт: «Бугун мен дoston айтганда, қўбиз билан овозим бир хил бўлади. Шунда менинг бошимга қара, кўрган нарсангни ҳеч кимга айтмай, кўзингни юм»,— дебди. Бирга бойникига келиб қўнадилар. Одамлар йиғилди. Чанкўт дoston куйлай бошлайди. Овози билан куйи бир бўлган пайтда Қурбон устозининг бошига қарайди. Қараса, жироннинг бошидан сал баландда икки бошли илон тилини чиқариб турган эмиш. Буни кўрган Қурбон бирдан «Ана илон» деб бақариб юборади. Ўтирганлар уни кўриб, даврандан чиқиб қочадилар. Чанкўт дoston куйлашни тўхтатиб, чиқиб кетади ва Навоий шаҳрига яқин Қалқон деган жойга етиб келиб, отидан тушади ва: «Сен менинг айтганимни қилмадинг. Сенинг яхши чечанлигинг бор, куйларни ўргандинг. Бор, энди ўзинг биласан»,— деб фотиҳа бермай, Қурбонни ҳайдаб юборган эмиш. Шунинг учун ҳам унинг сози ва сўзи яхши бўлгани билан даврасида файз бўлмаган эмиш. Шундан бошлаб эл орасида уни «Чанкўтнинг чала шогирди» деган гап тарқалган экан.

Академик В. М. Жирмунскийнинг таъкидлашича, илгари шоирлик салоҳиятига эга бўлмаган кишиларда поэтик қобилиятнинг бехосдан пайдо бўлган эҳсон тарзида талқин қилувчи бундай ривоятлар Шарқ ва Ғарбда кенг тарқалган типологик ҳодиса бўлиб⁴², дostonчиликнинг синкретик босқичлари билан боғлиқ

⁴² Қирғиз манасчиларининг тушида Манас қирқ йигити билан желиб, ўз қаҳрамонлиқларини куйлашга даъват этувчи, қозоқ оқинларининг тушида машҳур оқинларнинг дўмбира бериши ҳақидаги ривоятлар мавжуд. Шунга ўхшаш ва унга яқин афсоналар туркман, қорақалпоқ, олтой, мўғул ва бошқа кўпчилик халқлар орасида ҳам кенг тарқалган. Қадимий исланд скальдлари (сағларни куйловчилар), биринчи англо-саксон шоири Кэдмон (VII асрнинг II ярми) ҳақида ҳам шундай ёзма афсоналар сақланиб қолган. Кэдмон ҳақидаги афсонада айтилишича, у саводсиз чўпон бўлиб, куйлашни билмайди. Бир тўйда навбат унга етганда, чиқиб кетиб, молхонада ухлаб қолади. Тушида

бўлган таълиқларга, умумий синкретик куйчидан (худди Қўрқут отага ўхшаш патриарх, шаман, эпик асарларни яратувчи ва сақловчи куйчи типидан) қаҳрамонлик дostonларини куйловчи ижодкор дифференциялашмаган замонлар қарашларига, ғоятда сирли кўринган сўз санъатига қобилият бехосдан пайдо бўлиши, шаман ва куйчи унга ўзини бағишлаши, акс ҳолда турли касалликлар ва бахтсизликларга йўлиқини мумкинлиги ҳақидаги тушунчаларга бориб тақалади⁴³.

Атоқли ўзбек олими Ҳ. Т. Зарифов текширишлари шуни кўрсатдики, бахшилар ўзлари қандай қилиб дostonчи бўлиб етишганликлари ҳақида турли-туман афсоналар сўзлашларига, профессионал таълим олганликларини яширишлари, сир тутишларига қарамай, амалиётда уларнинг ҳар бири муайян устоз мактабидан ўтган, уларда поэтик илҳом ғайритабиий кучларнинг давлати билан бехосдан пайдо бўлмаган, балки бир неча йил давомида ўрганиш босқичини ўз бошларидан кечирганлар, шогирд тайёрлаш, бўлажак бахши етиштириш ўзининг қатъий анъанавий тартиб-қондаларига эга бўлиб, авлоддан-авлодга, устоздан-шогирдга, асрдан-асрга давом эта борган⁴⁴.

Етакчи бахшилар қишлоқма-қишлоқ дostonчилик қилиб юрган пайтларида меҳнаткашлар орасидан таланти, қобилиятли, шеърятга қизиқувчи ёшларни танлаб, бир неча сафарлар давомида уларни синаб борганлар. Бундай ёшлардан бахши чиқинига кўзи етган устоз дostonчи уларнинг ота-оналари розилиги билан ўз уйига олиб келган. Шогирдлар устоз уйида яшаб, дostonчилик сирларини ўргана бошлаган. Ҳамма бахшилар ҳам шогирд тайёрлаш билан шугуллана бермаганлар. Шогирд етказиш энг таланти ва етакчи ижодкорлар зиммасига тушган. Баъзи бахшилар асосан шогирдлар етказиш билан шуҳрат қозonganлар. XIX асрда яшаган улкан ижодкор Жоссоқ Мулла Холмурод ўгли худди шундай дostonчи эди. Бир пайтда бир неча шогирдга таълим берилган. Давримизнинг атоқли дostonчиси Муҳаммадқул Жонмурод ўгли Пўлкан Жоссоқ бахшининг ўн иккинчи шогирдидир. Шогирдлар ҳам билиб олганларини айтиш орқали бир-бирларидан ўрганишда давом этганлар.

Шогирд тайёрлаш ишлари бепул амалга оширилиши билан бир қаторда устоз шогирдларни боқиб, кийинтиришини ҳам ўз устига олган. Ўз навбатида шогирдлар устознинг уй ва хўжалик

оламини яратган худо ҳақида куйлашга даъват этувчи одам овозини эшитади. Шу пайтда унинг шонлиққа қобилияти пайдо бўлиб, кундуз кун кўрган нарсаларини шеърга солиб куйлар экан. Академик В. М. Жирмунскийнинг тахмин қилишича, қадимий грек азdlари ва раисоллари, немис шпильманлари, француз жонглёрлари, кўр, гусларлар, рус скоромохлари ҳақида ҳам шу хилдаги ривоятлар бўлган бўлиши керак.

⁴³ Қаранг: Жирмунский В. М. Легенда о призвании певца. «Исследования по истории культуры народов Востока». Сб. в честь академика Н. А. Орбели. М. Л., 1960, с. 185—195.

⁴⁴ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 35—38.

ишларига ҳам қарашган. Ҳатто энг сеvimли шогирдларни ичкуёв қилиб, бутунлай онлага қабул қилиш ҳоллари ҳам мавжуд эди. Масалан, XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Булунгур районининг Лойқа қишлоғида яшаган машҳур ака-ука дostonчи-лар Йўлдош, Қўлдош, Суярларнинг энг каттаси Йўлдош Мулла Мурод ўғли ўз шогирди Фозил шоирни куёв қилиб, уни ўз онласи-га бутунлай олади. Мардонқул Авлиёқул ўғли ҳам Шерна юз-бошининг куёви бўлган ва ҳоказо.

Барча ўқитиш-ўргатиш ишлари устоз куйлашини тицглаш орқали оғзаки раvишда амалга оширилган, чунки устоз ўқиш-ёзишни билмаганидек, шогирд ҳам саводсиз бўлган. Аҳён-аҳёнда учраб турадиган бахшиларнинг саводлилиги ҳам бунга монелик қила олмаган, чунки халқ дostonларини эшитиш ва куйлаш орқали оғзаки ўрганиш профессионал таълимнинг энг биринчи ва асосий шартидир. Дастлаб термалар, дostonлардаги анъанавий мисралар («Хазон урмай боғда гуллар сўлдими, Сўлган гулга булбул келиб кўндими», «Яна баҳор бўлса очилар гуллар, Гулни кўрса маст бўп сайрар булбуллар», «От чопса гумбурлар тоғнинг дараси, Ботирни ингратар найза яраси» каби), умумий ўринлар (эпик клишелар), яъни баъзи бир жузъий ўзгаришлар билан кўнчилик дostonларда такрорланадиган парчалар (қаҳрамонга наҳсизат, уни кузатув, қаҳрамонларнинг учрашувларидаги савол-жавоблари, қаҳрамонларнинг портретлари, отни эгарлаш, от таърифи, отда сафар, жанг тасвири, бошланма, тугалланма, воқеаларни бир-бирига боғловчи тасвирлар каби) ёдлатилган. Сўнг айрим олинган бир дoston, кейинроқ эса, устоз репертуаридаги барча асарлар ўргатилган. Айрим олинган бир дostonга хос анъанавий формула ва эпик клишелар бўлганидек, барча дostonларга тегишли традицион услуб элементлари ҳам мавжуд бўлган. Шунинг учун бир вақтда бир неча дostonни ўргата бориш ҳам мумкин. Бунда устоз бахшилар жанр ва мазмун эътибори билан бир-биридан жиддий фарқ қилувчи, ҳатто қарама-қарши бўлган дostonларни ўргатганлар. Бахшилар орасида дostonлардаги бундай фарқларни кўрсатувчи махсус атамалар ҳам мавжуд. Масалан, «Қиронхон» дostonини «ғамгин қўшиқ», «Авазхон»ни «пасту баланд қўшиқ» деб атаганлар. Атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли «Якка Аҳмад» ва «Қиронхон» дostonлари (бу дostonлар жанр ва мазмун жиҳатидан бир-биридан жиддий фарқ қилишига эътибор беринг) ўргатилса, бахши ўз йўлини топиб кетади, деб ҳисоблар экан. Шунинг учун ҳам у ўз шогирдларида дастлаб ана шу дostonларни ўргатар экан. Унинг шогирдларидан укаси Абдухалил ўз йўлини топиб, бадиҳагўй дostonчи даражасига кўтарилган бўлса, Абдулла, Жолғош кабилар бир-икки дostonни ўрганиб, оддий ижрочи бахши ҳолида қолганлар.

Устоз шогирднинг импровизация қобилиятини, яъни ёдлаб олинган анъанавий мисралар, эпик клишелар асосида янгиларини тўқий олиш қудратини, уларни тасвир вазиятига қараб турли

Хил стилистик ўзгаришлар билан қўллай билши санъатини ўстиришга алоҳида эътибор беради.

Ўргатишнинг кейинги босқичларида устоз шогирдни ўзи билан бирга дostonчилик йиғинларига, тўй-ҳашамларга олиб юради. Бундай пайтларда шогирд кўпчилик олдида термалар, дostonлардан парчалар куйлайди. Шогирд анча «пишиб» қолгач, устоз аудиториянинг рухсати билан ўзи куйлаётган дostonнинг давомини унга айттиради ёки бир дostonни устоз ва шогирд галма-гал куйлайдилар. Бундай ҳолларда устоз томошабинлар реакциясини ҳисобга олиб, уни шогирдига уқтира боради. Шу тариқа ўргатиш ва ўрганиш ишлари икки-уч йил давом этади.

Хоразмда ҳам бахшилар асосан шу йўл билан шогирд тарбиялайдилар. Лекин XIX асрнинг II ярмидан бошлаб бу ерда дoston парчаларини ёзиб бериш ёки қўлёзмадан ўргатиш асосий ўринни эгаллай бошлайди. Хоразм бахшилари аввало куйларни машқ қилдириш ва ўргатишга алоҳида эътибор берганлар, чунки бу воҳада куй поэтик текстни бошқаради ва биринчи планда туради. Хоразмда коллектив ижрочилик асосий ўрин тутганлиги учун ҳам шогирдлар ўрганган куйлари ва дoston парчаларини устоз ижросига жўр бўлиши орқали ҳам мукаммаллаштириб борадилар. Шунингдек, яхши овозга эга бўлган ва дотор чертишни ўрганган баломончи ва гижжакчилар бир неча йил давомда устоз бахши билан дoston ижро этиб юргач, уни тўла ўрганиб олишлари табиий. Бундай ҳолларда устоз бахшидан фотиҳа олиб, мустақил бахши сифатида ўз ансамблларини (тўпларини) тузишлари мумкин. Масалан, манғитлик таниқли бахши Худойберган Ўтаган ўғли (1901 йилда тугилган) аслида донгдор дostonчи Аҳмад бахши Матназар ўғли (1895—1938)нинг баломончиси бўлган. Бир неча йил Аҳмад бахшига баломончилик қилиб юриб, интенсив равишда бир неча дostonларни ва дostonчилик йўлларини мукаммал ўрганиб олади. Сўнг мустақил равишда бахшилик қила бошлаб, ўзи ҳам шогирдлар етиштиради.

Шогирд устоз репертуаридаги дostonларнинг муайян қисмини ва бахшилик йўлларини тўла равишда ўрганиб бўлгач, устоз уни эл олдида синовдан ўтказиш учун кичик бир зиёфат билан бошланадиган дostonчилик ўлтиришини ташкил этади. Бундай йиғинлар устоз ёки шогирд қишлоғида, дostonчилик мактаблари мавжуд жойлар ёки бахши меҳнатини баҳолай оладиган кексалар кўп ерларда уюштирилади. Йиғинга бахшилар, халқ ижодининг билармонлари тақлиф қилинади. Бунда шогирд йиғилганларнинг таълаши ёки устознинг хоҳиши билан бир дostonни тўла равишда куйлайди. Унинг ижроси давомида устоз аралашмайди, йўл-йўриқ кўрсатмайди, балки бир тингловчи сифатида кузатиб боради. Шогирд синовдан муваффақиятли ўтса, устоз унга бош-оёқ сарпо ва тўн, баъзан дўмбира ёки дотор ҳам ҳадя этади, кўпчилик олдида шогирдига оқ йўл тилайди.

Шогирдларнинг мустақил дostonчи сифатида танилиши 20-25 ёшлар орасида бўлади. Бу нарса уларнинг тайёргарлиги, репер-

туарни ўзлаштириш даражаси билан боғлиқдир. Баъзан 40 ёшларда мустақил дostonчи сифатида танилган бахшилар ҳам бўлган. Онда-сонда учраб турадиган бундай фактлар дostonчилик учун умумий ҳол эмас. Шогирд бахши номини олиб, мустақил дostonчи сифатида эл орасида танилса-да, ўз репертуарини янада бойитиш ва кенгайтириш мақсадида устози ва бошқа йирик халқ шоирларидан ўрганишда давом этади. Шу тариқа устоз-шогирд алоқалари ҳеч маҳал узилмайди.

Демак, бир маҳаллар шогирд бўлиб, устоз бахшидан бир неча йиллар давомида таълим олган, ўз устозларидан ўрганган дostonларни бадний томондан мукамаллаштириб юксакликка кўтара олган дostonчилар ўз навбатида яна шогирдлар етиштирадн. Шу тариқа халқ бадний ижодида давомийлик юзага келиб, қачонлардир яратилган эпик асарлар устоздан-шогирдга, отадан-ўғилга, авлоддан-авлодга ўта бориб, оғзаки равишда бизгача етиб келган.

Халқ дostonлари жонли оғзаки жараёнини кузатиш шуни кўрсатдики, XIX асрнинг охирларидан бошлаб эпик репертуарни ўзлаштириш ва ўрганиш даражасига қисман ўзгартирилган бошлаган. Натижада бўлажак бахши ўз устозидан унинг репертуаридаги барча дostonларни бир неча йил давомида оғзаки эшитиш орқали пухта ўрганиш билан бир қаторда, турли характердаги китоблардан ўқиб ёки ўқитиб ўрганиш ҳам пайдо бўлган. Ўрганишнинг бундай усуллари эпоснинг тарқалиш доиралари ва характерни билан ҳам белгиланади. Масалан, шева нуқтан назаридан қипчоқ группалари орасида асосан оғзаки эшитиш орқали ўрганиш асосий ва етакчи ҳисобланган. Юқорида айтилганидек, Хоразмда эса, ёзиб ўрганиш ёки ёзма манбадан ўрганиш процесси нисбатан кучлироқ бўлган. Фольклор асарлари кўплаб нашр этилаётган ҳозирги пайтда халқ ижодчиси у ёки бу фольклор асарини устозидан эшитиш билан бир қаторда, унинг нашридан ўзи ўқиб ўрганиш имкониятига ҳам эга бўлди.

Китобдан, шу жумладан, бевосита нашр этилган фольклор асарларидан ўрганиш процессини кўпчилик халқлар оғзаки поэтик ижодида кузатиш мумкин. Масалан, қозоқ фольклористларининг тасдиқлашича, 1899 йилда Қозонда Юсуфбекхўжа Шайхулислом ўғли томонидан босмадан чиқарилган ва ундан кейин яна бир неча марта нашр этилган «Қисса Алфомини» қиссахонлар, халқ қаҳрамони мардликларини эшитиш ниқибозлари, оқинлар ўртасида жуда кенг тарқалган. «Алпамыс» дostonининг А. Нисонов, Роҳат вариантлари «Қисса Алфомини»дан ижодий ўрганишнинг маҳсули ҳисобланади. «Қисса» таъсирида «Алпамыс» булар репертуаридан мустақкам ўрин олган⁴⁵. Ёки машҳур этнограф ва фольклорист А. Диваев томонидан 1901 йилда чоп этилган «Алпамыс»нинг қорақалпоқча Жнемурот Бекмуҳамедов варианты

⁴⁵ Смирнова Н., Сидьков Т. О казахских версиях «Алпамыса». В кн. «Алпамыс батыр». Алма-Ата, 1961, с. 455—457.

ўзининг 1922 йилги нашри билан қozoқ дostonчилари ўртасида кенг тарқалган. Қozoқ oқинлари бу нашр таъсирида дostonнинг янги вариантларини яратганлар. Бунни номаълум қozoқ қўлёмчидан А. Конротбоев томонидан кўчириб олинган вариант тўла равишда тасдиқлайди⁴⁶.

Донгдор дostonчи Эргаш Жуманбулбул ўгли қozoқча «Қиз-Жибек» дostonини 1922 йилги Тошкент нашридан ўрганган. Ўзбек фольклористлари бир қатор бахшилардан «Алпоминш», «Равшан», «Ўртоқ Ленин» дostonларининг нашридан ўрганган вариантларини ёзиб олганлар. Бу ва шунга ўхшаш фактлар жонли оғзаки жараёнда содир бўлаётган ўзгаришларни ўрганиш учун муҳимдир. Лекин эпик репертуарни ўзлаштиришда уни устоз ижросида эшитиш ва ёдлаш орқали оғзаки ўрганиш асосий ва ҳал қилувчи усул ҳисобланадики, ўзбек дostonчиларининг ўз шоғирдларига профессионал таълим беришларининг моҳиятини ана шундай ўргатиш белгилайди.

Достончилик мактаблари

«Ҳар бир бахшига нисбатан конкрет объектив илмий муносабат шунини кўрсатдики,— деб ёзади Ҳоди Зариф,— оғзаки дostonнинг яратувчилари ва ижрочилари ўзларининг синфий мансубликлари, дунёқарашлари, репертуарларининг гоявий йўналишлари жиҳатидан бир-бирларидан кескин фарқ қилиб, икки гуруҳга бўлинадилар, чунки ўтмишда ҳар бир синф манфаатларига хизмат қилувчи бахшилар ва уларнинг ўзларига хос репертуари бўлган.

Кўп йиллик экспедициялар давомида тўпланган турли-туман материаллар ва айрим тарихий маълумотлар шунини тасдиқлайдики, феодал ҳукмдорлиги ўзбек дostonчилари репертуарини махсус назорат қилиб турган, улар билан қизиққан, ўз синфи манфаатига бўйсундиришга уринган. Шунинг натижасида махсус сарой бахшилари бўлган. Чингизхон ҳузуридаги Улуғ жирчи, Тўхтамышхон саройидаги Камолзода ва Жаҳон Мирза, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II саройидаги Риза бахши, Бухоро амири Насрулло саройидаги Эрназар кабилар шундай бахшилардан бўлганлар. Худди шу тип бахшилар томонидан «Музаффархон» сингари амиру бекларни мақтовчи дostonлар яратилган. Ҳоким синфларга мансуб бошқа хил бахшилар қаландар-дарвини сифатида ҳаёт кечирганлар. Уларнинг репертуарида мусулмон авлиёларини мақтовчи ва ғазоватга чақирувчи диний-мистик дostonлар, халқ эпосининг феодал аристократияси манфаатига мослаб бузилган вариантлари муҳим ўрин тутад⁴⁷. Яна шундай бахшилар

⁴⁶ Уша асар, 499—500-бетлар.

⁴⁷ Жума дostonчилик мактаби вакиллари (Самарқанд область, Жума қишлоғи) юқоридаги бахшилар гуруҳига кирди. Улар «Бобо Равшан» сингари дostonларни, Аҳмад Яссавий ҳикматларини куйлаганлар. XIX асрда бу мактаб вакилларидан Жўра девона машҳур бўлган. Унинг шоғирди Тош девона қа-

борки, улар эпик асарлар ижро этиши билан бирга шаманлик, дуохонлик ҳам қиладилар. Бу дostonчиликнинг нисбатан қадимий-синкретик босқичининг қолдиги бўлиб, ўзбекларда бахши сўзининг икки маънода ишлатилиши ҳам шу билан изоҳланади. Бу хил бахшилар ижоди ўзгарувчан бўлиб, эксплуататорлар таъсирига тез берилганлар ва уларнинг содиқ хизматкорларига айланганлар.

Иккинчи гуруҳ бахшилар бевосита меҳнаткаш омма орасидан етишиб чиққан⁴⁸, унинг манфаатларини ҳимоя қилган халқ куйчилари бўлиб, халқ яратган оғзаки бадий ижоднинг энг яхши намуналарини сақлаган ва демократик гоёларни олдинга сурган дostonчилардир. Гоявий йўналиш ва синфий мансубиятда бир бўлган бу шоирлар репертуарлари, поэтик приёмлари, ижро усуллари жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Халқ бахшиларининг ўзларига хос поэтик йўллар билан бир-бирларидан ажрalliшларини мен фанда дostonчилик мактаблари деб атаганман»⁴⁹.

Демак, бахшилар гоявий йўналиш, синфий мансубият, кенг маънодаги репертуар бирлиги, ижро ва куйларнинг ўхшашлиги, дostonчиликнинг асрий анъаналари жиҳатидан умумийликка, бирликка эга бўлсалар-да, дostonчилар гуруҳига хос поэтик йўл, услуб, репертуар характери, ижро усуллари билан бир-бирларидан фарқ ҳам қиладилар. Бошқача қилиб айтганда, умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос индивидуал ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги, устоз-шогирд муносабатлари мавжуд. Бундай фарқларни кўрсатиш учун Ҳоди Зариф фольклоршуносликда дostonчилик (бахшилик) мактаблари терминини қўллаган ҳамда Булунғур ва Қўрғон дostonчилик мактаблари вакилларининг шажарасини тuzиб чиққан эди⁵⁰. Кўп йиллик экспедициялар ва қўлга киритилган материаллар Ўзбекистоннинг кўпгина ерларида бир қанча дostonчилик мактаблари — бахшилик санъатининг ажойиб марказлари бўлганлигини кўрсатмоқда⁵¹. Бу мактаблар Булунғур, Қўрғон, Нурота, Шаҳрисабз, Нарпай, Шеробод, Қамай, Пискент каби етак-

ландар-дарвини сифатида яшаб, Самарқандда ўзини-ўзи ўлдирган. Бу мактаб XX аср бошларидан бошлаб инқирозга юз тутди бошлади. Чунки улар репертуари феодал-руҳоний табақа ва тор шаҳар доирасига мўлжалланган эди. Халқ орасига кенг тарқала олмади — Т. М.

⁴⁸ Юқорида олим уч гуруҳга бўлган бахшиларнинг ҳам бир қанчаси ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан меҳнаткашларга мансуб бўлган бўлиши мумкин. Лекин турли таъйиқлар, ҳар хил гуруҳлар, ҳатто муайян манфаат йўлида бирлашган дostonчилар таъсирида улар ҳукмрон синфлар учун хизмат қилганлар. Манфаат бирлиги баъзан, ижтимоий келиб чиқишларидан қатъи назар, уларни ҳукмрон синфлар маддоҳига айлантирган. Лекин улар орасида ҳам тебранишлар бўлиб турганки, юқорида келтирганимиз — Эрназарнинг «Ботирхон зулми» термаси бунга яққол мисолдир — Т. М.

⁴⁹ Ҳоди Зариф. Фозил шоир — машҳур дostonчи. 8—9-бетлар.

⁵⁰ Бу шажара-схемалар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланган.

⁵¹ Қаранг: Муродов М. Ўзбек бахшилари поэтик мактаблари. «Адабий мерос». Тошкент, 1976, 4-сон, 87—92-бетлар.

чи бахшилар етишиб чиққан жойлар номлари билан аталади. Аслида эса, бундай атамалар ниҳоятда шартли бўлиб, шундай мактаблар вакиллари етишиб чиққан ва улар дostonчилик қилиб юрган территория жуда ҳам кенгдир.

Энди фольклоршуносликда ҳозирча аниқланган ва тавсифлаш мумкин бўлган дostonчилик мактаблари хусусиятларини ёритишга ўтайлик. Биз алоҳида поэтик мактаб сифатида тасаввур этган дostonчилик мактабларидан Булунғур, Қўрғон, Шаҳрисабз, Хоразм бахшилик мактаблари фанда тан олинган. Қолганлари яхлит мактаб сифатида илк бор тасаввур этилмоқда. Шунинг учун ҳам уларнинг хусусиятларини ёритишда имконият доирасида айрим деталлаштиришларни ҳам лозим кўрдик.

Булунғур дostonчилик мактаби вакиллари қаҳрамонлик дostonларини ижро этиш билан машҳур бўлганлар. Содда, юксак, ўта анъанавий, нисбатан арханк бўлган қаҳрамонлик эпоси услуби бу дostonчиларнинг поэтик йўли ҳисобланган. Булунғур дostonчилик мактабининг сўнгги талантили вакили⁵² Фозил Йўлдош ўғли (1872—1955) ҳисобланади. Ундан «Алпомийш», «Едгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Малика айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Балогардон», «Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши», «Интизор», «Нурали», «Жаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Ширин билан Шакар», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом», «Раъно билан Сухангул», «Зевархон» каби ажойиб дostonлар ёзиб олинган. Фозил Йўлдош ўғли, аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, Йўлдош Мулла Мурод ўғлининг шогирдидир. Йўлдош шоир шогирдлар етиштириш билан машҳур бўлган. Унинг ўн бир шогирди бўлиб, улардан Фозил Йўлдош ўғли энг иқтидорли дostonчи сифатида донг таратди. Йўлдош Мулла Мурод ўғли машҳур Йўлдошбулбулнинг шогирди бўлган. XVIII асрнинг II ярмида яшаган Муҳаммад шоир Йўлдошбулбулга устозлик қилган. XVIII—XX асрларда яшаган Амин бахши, Муҳаммад шоир, Чини шоир, Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдошбулбул, Йўлдош Мулла Мурод ўғли, Қўлдош Мулла Мурод ўғли, Суяр Мулла Мурод ўғли, Раҳимбулбул, Жўра шоир, Дўстёр Хўжаёр ўғли, Хўжаназар бахши, Фозил Йўлдош ўғли, Ерлақаб Бекназар ўғли каби ўнлаб дostonчиларни бирлаштирган бу мактаб вакиллари Булунғур, Жомбой, Пойариқ, Галлаорол, Зомин, Жиззах атрофларида дostonчилик қилиб юрганлар. Булунғур дostonчилик мактаби вакиллари Фаргона водийсидаги ўзбек бахшила-

⁵² Бу ерда «сўнгги вакил» деганда, устоз-шогирд муносабатларидаги кейинги ҳалқа — энг сўнгги шогирд тушунилмайди, балки ўша мактабга хос дostonчилик анъаналарини нисбатан тўла ўзлаштириб олиб, бизгача сақлаб қолган талантили ижодкор, қобилиятли давомчи кўзда тутилади. Шунинг учун ҳам «талантили» сўзига алоҳида ургу берилиб, бир вақтлар гуруллаган дostonчилик анъаналарини унинг бугунги кунда ҳам давом этаётган «оқоваси»дан фарқ қилинмоқда, чунки «оқова»да традицияларнинг янгиланиб, ривожлана бориши эмас, балки ҳар бир ўзгариш ва янгиланишда жонли оғзаки анъаналарнинг инқирози кўзга ташланадигини, бу алоҳида текширишларни талаб қилади.

рига ҳам ижобий таъсир кўрсатганлар. Шунинг учун ҳам бу воқеадаги билармон бахшилар, жумладан, Янгиқўрғон райондаги Қўлбуқон дostonчилари ўз устозларини Булунгур дostonчиликл мактаби билан боғлайдилар.

Эпик санъатнинг иккинчи бир муҳим маркази Қўрғон дostonчиликл мактаби бўлиб, унинг энг сўнгги талантили вакиллари Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868—1937) ва Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан (1874—1941) ҳисобланади. Бу талантили санъаткорлардан «Алпомиш», «Якка Аҳмад», «Ойсулув», «Кунтуғмиш», «Қиронхон», «Юсуф билан Аҳмад», «Алибек билан Болибек», «Эрназар», «Гўруғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари», «Хушкелди», «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Равшан», «Авазхон», «Қундуз билан Юлдуз», «Бўтакўз», «Холдорхон», «Ҳиломон», «Бердиёр оталиқ», «Замонбек», «Хидирали элбеги» каби кўплаб дostonлар ёзиб олинган. Манғиштовдан Нуротага қадар чўзилган силсиа тоғларнинг, аynиқса, Оқтовнинг шимолий ва жанубий этакларида, ҳатто Миёнколга қадар чўзилган кенг масофада яшаган халқ шоирлари Қўрғон дostonчиликл мактабига мансубдирлар. Бу ерларда етишган бахшиларнинг кўпчилиги Қўрғон қишлоғида тарбия топган ва ҳақли равишда ўз устозларини шу ажойиб шоирлар қишлоғи билан боғлайдилар. XIX асрнинг ўрталарида Қўрғон қишлоғида яшаган етти патриархал онлада йнгирмадан ортиқ бахши бўлган. Эргаш шоир отаси Жуманбулбулнинг шогирди бўлган. Жуманбулбулнинг устози Бўрон шоир (Кичик Бўрон) бўлиб, унинг устози Бўрон бахши (Катта Бўрон) дир. Пўлкан шоир Жоссоқнинг ўн иккинчи шогирди бўлиб, Жоссоқнинг устози Мулла Абдуқодир дир. Мулла Абдуқодирга отаси Бўрон бахши (Катта Бўрон) устозлик қилган. Катта Бўроннинг акаси Жолмон бахши ҳам XVIII асрнинг донгдор куйчиларидан бўлган. Оғзаки маълумотларга қараганда, Қўрғон дostonчиликл мактабининг асосларини Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ота-боболари қурганлиги тахмин қилинганли ва v XVII—XX асрларда яшаган Ёдгор Уста Кўлай ўғли, Уста Лафас Ёдгор ўғли, Тилла кампир, Мулла Тош Уста Лафас ўғли, Мулла Холмурод Мулла Тош ўғли, Жолмон бахши, Бўрон бахши (Катта Бўрон), Мулла Абдуқодир Бўрон бахши ўғли, Бўрон шоир (Кичик Бўрон), Султон кампир, Қулсамад бахши Султон кампир ўғли, Худойназар қассоб, Жоссоқ Мулла Холмурод ўғли, Ёрлақаб Мулла Холмурод ўғли, Жуманбулбул Мулла Холмурод ўғли, Болта Қулсамад ўғли, Қувондиқ Қулсамад ўғли, Утаган Қулсамад ўғли, Бердиқул (Қурбақа бахши), Расул бахши, Сафарқул бахши, Қултой бахши, Чубақ бахши, Тўхтамыш бахши, Ортиқ бахши, Олломурод шоир, Дарвиш бахши, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Абдухалил Жуманбулбул ўғли, Саримсоқ бахши, Жолғош Жоссоқ ўғли, Йўлдош Жоссоқ ўғли, Қўлдош Жоссоқ ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Бўта бахши Ортиқ ўғли, Эгамберди Олломурод ўғли, Уста Холқул, Абдумурод Бердиқул ўғли, Абдулла бахши, Қурбонқул Жолғош ўғли, Марди Жиян

Ўгли, Раҳматулла Юсуф ўгли каби кўплаб бахшиларни бирлаштиради. Бу бахшилар асосан ишқий-романик дostonларга кўпроқ эътибор берганлар. Ўзига хос чуқур лиризм, чиройли тасвирлар, шеърини безаклар, тафсилотларни атрофлича ишлаш, нозиклик ва жинжимадорлик Қўргон дostonчилик мактаби услубининг асосий белгиларидир. Бу ҳол унинг вакиллари куйлаган асарларда ёзма ва оғзаки адабиёт традициялари ўзига хос равишда чатишиб кетганлигини кўрсатади.

Қўргон дostonчилик мактаби вакиллари поэтик формалар ва ифодалар тараққиётида анча олга кетдилар. Типологик нуқтан назардан қараганда (Булуягур дostonчилик мактаби услубига инсбатан), бу мактаб услуби ўзбек халқ дostonчилиги стадиал ривожланишида инсбатан кейинги ҳодисадир. Бироқ унинг шаклланиши қадимдан интенсив ривожланишида бўлган ўзбек халқ дostonчилигида анъаналарнинг янгилана бориш босқичи бўлиб, бу жараён XVI асрлардан бошланган. Қўрнадик, «инсбатан кейинги ҳодиса»нинг умри ҳам бир неча асрлар билан белгиланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, у ёки бу дostonчилик мактабининг юзага келиши ёки муайян анъанавий дostonнинг яратилишини маълум бир ижодкор билан боғлаш фольклор фани нуқтан назаридан хато мулоҳазадир. Бунда бахши ёки бахшилар гуруҳининг умумколлектив ижоддаги ўрни, унга қўшган ҳиссаси ҳақида сўзлаш масалани анча ойдинлаштиради. Шу нуқтан назардан М. Қўшмоқовнинг Ёдгор бахши Қўргон дostonчилиги мактабининг асосчисидир, деган мулоҳазаси илмий жиҳатдан асосланмаган⁵³. Чунки конкрет дostonчилик мактабига хос хусусиятлар ажралиб чиқа бошлаган ва ўзига хос қиёфага эга бўлганда ҳам, унда барча бахшилар, ҳамма дostonчилик мактабларига хос хусусиятлар асосий ва етакчи ҳисобланадими, халқ ижодининг табиати, унинг ривожланиш қонуниятлари шунинг тақозо этади. Бугина эмас. «Ўзига хослик» умумдostonчилик анъаналари доирасида умумийлик билан хусусийликнинг диалектик бирлигида анъаналар билан барвар ривожланишида, айрим ҳолларда орқага кетишида давом этади. Демак, дostonчилик мактабларининг юзага келиши, дoston намуналарининг яратилишида бизнинг тасаввуримиз етган нуқталаргача кўпчилигининг иштироки асосийдир⁵⁴. Эргаш шоир ҳам бешинчи отаси Ёдгор ҳақида сўзлаганда, уни «янги йўлга асос солган (чунки унинг тасаввурини «жўнктириб, йўл қил тайёрлаб кетиш» кўпчилигига хос) фавқуллода ижодкор сифатида баҳола-

⁵³ Қўшмоқов М. Жуманбулбул, «Гулистон», 1977 йил, 1-сон, 16-бет.

⁵⁴ Буни яққолроқ тасаввур қилиш учун Фозил шоир томонидан яратилган «Очилдов» дostonини мисолга келтирайлик. Бундай асарлар дostonчилик ривожидagi бир босқич сифатида юзага келди. Бироқ унда кўпчилигининг иштироки — дostonчилик анъаналарининг етакчилиги, Фозил шоир шууридаги анъанавий поэтик формалар ва запас тайёр образларининг устулини асосий ҳисобланади. Фозил шоирнинг дoston яратинидаги ҳиссаси кўпчилик томонидан маъқулланган анъанавий формалар ва тайёр образларга янги мазмун юкляб, замонга хизмат қилдиришидadir. Шунинг учун ҳам бундай асарлар халқ ижоди доирасида ўрганилади.

майди, балки ўша даврдаги кўпгина бахшилардан чечанликда ажралиб туришлигини таъкидлайди:

Бешланчи отамнинг отидир Едгор,
Шу вақтда элида сўзга эътибор,
Ҳар ерда ўтказиб юрган сўзини,
Чечанликда ҳеч ким бўлмай баробар⁵⁵.

Атоқли олим Ҳоди Зарифнинг таъкидлашича, у ёки бу традицион дostonга (айни пайтда дostonчилик ва дostonчилик мактабларига — Т. М.) импровизатор куйчининг иштироки ва қўшган ҳиссасини белгилаш ва баҳо бериш масаласини тадқиқ этишда ёзма адабиёт ёдгорликлари ва ёзувчи маҳоратини ўрганиш учун мўлжалланган ўлчовлар, критерийлар, текшириш методлари етарли эмас. Ижодкор куйчининг индивидуал ролини муболағали ҳолда ошириб кўрсатиш халқ ижодининг коллективлик характерини инкор этишга олиб келади. «Бизнинг вазифамиз,— деб ёзади Ҳоди Зариф,— ижодкор куйчининг индивидуал ижодини, унинг эпик традицияга қўшган эътиборга лойиқ ҳиссасини инкор этмаган ҳолда коллектив ижоднинг асосий белгиси — коллективликнинг барча ўзига хос томонлари ва специфик хусусиятларини чуқур ўрганишдан иборатдир!»⁵⁶.

Кейинги пайтларда бахшилар шахси, уларнинг умумий эпик традицияга қўшган ҳиссасини ўрганишнинг кучайиши муносабати билан баъзи тадқиқотларда айрим ижодкорлар фаолиятини ҳаддан ортиқ бўрттириб, ҳатто айрим анъанавий дostonларнинг яратилишини баъзи дostonчилар хизмати қилиб кўрсатиш тенденциялари у ёки бу даражада намоён бўлмоқда⁵⁷. Бу хато қараш фольклоршунос С. Асқаровнинг «Халқ дostonи «Шайбонийхон» ҳақида» мақоласида очиқ кўзга ташланади. У тўғридан-тўғри ёзади: «...Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан халқимизнинг кураш тарихини биринчи бор дoston қилиб айтган истеъдодли бахши сифатида «Шайбонийхон» дostonини яратди... Пўлкан бошлаган бу традиция унинг издошлари томонидан ҳануз давом этиб келмоқда»⁵⁸. Текширувчиларнинг аниқлашича, «Шайбонийхон» дostonи XVI асрда, аштархонийларнинг ҳокимият тепасига келишидан анча олдин яратилган ва оғзаки давом этаётган кўп асрлик мунтазам эпик анъана доирасида бизгача етиб келган. С. Асқаров эса, дostonнинг биринчи ижодкори Пўлкан, деб кўрсатиб, уни қандайдир номаълум «традиция»нинг бошловчиси сифатида талқин қилмоқда. Бундай хато талқинлар кўп асрлик мунтазам эпик анъана билан муайян даврда яшаган бахши ижрочилиги ва ижодкорлигининг диалектик бирлигида «қайта ижод қилинган» у ёки бу дoston

⁵⁵ Булбул тароналари. 5-том, 21-бет.

⁵⁶ Ҳоди Зариф. Узбек совет фольклористикаси тарихидан. «Узбек совет фольклори масалалари». Тадқиқотлар. 1-китоб. Тошкент, 1970, 277-бет.

⁵⁷ Қаранг: Қўшмоқов М. Чечанликда сўзга сувдайин оқиб. Тошкент, 1978.

⁵⁸ Асқаров С. Халқ дostonи «Шайбонийхон» ҳақида. «Адабий мерос». Тошкент, 1977, 8-сон, 11—115-бетлар.

тоннинг бир мартагина ёзиб олиш акти туфайли қўлга киритилган вариант билан унинг бизнинг қўлимизда бўлмаган, бироқ типологик нуқтан назардан тасаввур ва тахмин қила олишимиз мумкин бўлган «превариантларни» ўртасидаги мураккаб жараёнларни, оғзаки сўз санъати бўлган фольклорнинг коллектив ижод сифатидаги специфик хусусиятларини ҳисобга олмаслик натижа-сида пайдо бўлмоқда. Шунинг учун ҳам бундан бир неча йил олдин Ҳоди Зариф шу хилдаги мулоҳазаларга жиддий эътироз билдириб, шундай ёзган эди: «Агар бундай мулоҳаза ва даъволарнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, ўзбек халқ традицион дoston-лари ўзининг эник асрида эмас, балки феодализмнинг емирилши ва капиталистик муносабатларнинг тугилиши даврида ХХ асрнинг бир неча дostonчиларининг ижодий қайта ишлаши туфайли го-вий-бадий жиҳатдан мукамал, тугалланган ҳолга эришди, де-ган назарий қараш келиб чиқади. Бу мулоҳаза асоссиз бўлиб, умумфольклористик нуқтан назардан чуқур хатодир»⁵⁹.

Илгарин Нурота маркази ва унинг шимолида (ҳозирги «Нурота» қишлоқ Совети-территориясида) ҳам ўзига хос дostonчилик мактаби бўлган. Шартли равишда Нурота дostonчилик мактаби деб аташ мумкин бўлган бу мактаб Қоратовнинг шимолӣ этаклари-дан Қизилқум бўйлаб Бухоро областининг Қизилтепа ва Кони-мех районларигача бўлган территорияда етишган бахшиларни ўз ичи-га олади. Бу мактаб вакиллари — Саидмурод Паноҳ ўғли (1858—1945 — Қизилтепа район, Кенагас қишлоғи) ва Бекмурод Жўрабой ўғли (1878—1956 — Нурота район, Қўтир қишлоғи)дан «Одил-хон», «Алпомиш», «Гўрўғлининг Қримга бориши», «Авазнинг ара-зи», «Малика айёр», «Холбека» («Кунтуғмиш») каби жуда оз миқ-дордаги дostonлар ёзиб олинган. Айрича аҳамиятга эга бўлган «Аҳмадхон», «Чўпон қиз», «Мастон кампир» каби дostonлар ёзиб олинмаган, устоз-шогирд муносабатларига доир материаллар де-ярли тўпланмаган. Бу ҳол Нурота дostonчилик мактаби хусусия-тларини тўла тавсифлашга монелик қилади, албатта.

Бекмурод Жўрабой ўғли ўзбекларнинг қарлуқ уруғидан бўлиб, фольклористларнинг (М. Афзалов, З. Ҳусанноваларнинг), амаки-ваччаси Эргаш Асобоевнинг (Нурота маркази, 1900 йилда туғил-ган) ва шогирди қорақалпоқ Қурбон Наврўзовнинг (Кони-мех рай-они, 1929 йилда туғилган) гувоҳлик беришича, дostonларни ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ тилларида ҳам куйлай олган. Уни ҳатто Нурота тожиклари орасида ҳам дoston куйлаганлигини нақл қи-ладилар. Унинг шогирдларидан бири Турсун Жиров Шеров (Ну-рота маркази, 1898 йилда туғилган) ерлик тожиклардан бўлиб, термаларни ўзбекча ва тожикча куйлай олган. Бекмурод Жўра-бой ўғлининг устози Мозор қишлоқлик (Нурота райони) ўзбек дostonчиси Қурбон жировдир. У 30-йилларнинг бошларида вафот этган. Қурбон жировга эса XIX аср қорақалпоқ дostonчиси Чан-

⁵⁹ Ҳоди Зариф. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан. «Ўзбек совет фольклори масалалари». Тадқиқотлар. 1-китоб. Тошкент, 1970, 276-бет.

кўт жиров устозлик қилган. Бундай устоз-шоғирд муносабатларини «Авазнинг арази» дostonида Бекмурод Жўрабой ўғли қуйидагича баён этади:

Ишларига эшитганлар қойилди(р),
Донишмандлар сўз маънисин айирди,
Бу йўл билан айтиб ўтган Авазни
Қорақалпоқда Холмуроддай шоирди.
Холмурод бахшидан бу йўл қолганди,
Чанкўт бахши ундан таълим олганди,
Гўрўғли, Авазхон айтиб таърифин,
Доим кўпнинг ўртасига солганди...
Чанкўтнинг шоғирди Қурбон шоирнинг
Овозаси кўп жойларга ёйилди,
Қозоқ, қорақалпоқ, туркман, ўзбек,
Яна тожиклар ҳам унга қойилди...
Бу дostonлар неча айтиб ўтилган,
Кўп айтиб улар машқига етилган,
Тинглаганман Қурбон шоир сўзини,
Айтган сўзлари кўнглима битилган⁶⁰.

Фикримизча, Нурота районининг шимолий қисмидаги, шунингдек, Қонимех райони атрофларидаги қорақалпоқ ва қозоқ халқлари орасида XIX асрнинг охирилари, ҳатто XX аср аввалигача ҳам изчил дostonчилик анъаналари давом этган. Бу анъаналарнинг Нурота дostonчилики мактабига таъсири сезиларли бўлган. Бу таъсир репертуар составини ўзгартира олиш даражасида бўлмаса-да, унинг характери, кўпгина мотивлар талқини ва ижро усулларида яққол кўзга ташланади. Нурота бахшилари репертуарида «Гўрўғли» туркуми дostonлари муҳим ўрин тутди. Бекмурод Жўрабой ўғлининг қайд этишича, ўтган шоирлар Гўрўғлини «Олтмиш тўрт дoston қип таъриф этган»лар.

Нурота дostonчилики мактаби, хусусан, унинг эпик репертуари составининг бойиб боришида Қўрғон дostonчиларининг ҳам сезиларли таъсири бўлган. Бироқ Қўрғон дostonчиларига хос маълюм маънодаги китобий услуб деярли ўзлаштирилмаган, балки қадимий эпик халқ шеъри асосий ўрин тутди. Машҳур қорақалпоқ жировлари Нурабулла жиров (1858—1922), Қурбонбой жиров (1878—1958)ларнинг Нуротага (ўзларининг таъбири билан айтганда, Бухорога) келиб, дostonчиликдаги билим ва санъатларини оширишларини, маҳоратларини юксалтиришларини Ҳоди Зариф ва Қалли Айимбетовлар ўйлаганидек, Қўрғон бахшилари билан эмас, балки Нурота дostonчилики мактаби билан боғлаш тўғридир, чунки улар худди шу мактаб вакилларида таълим олганлар.

Демак, Нурота бахшилики мактаби ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ дostonчилики анъаналарининг бир-бирига таъсир этган, ўзига хос равишда қўшилиб кетган шундай бир нуқтадирки, уни атрофлича ўрганиш дostonчилики стаднал ривожланишининг янада илгарироқ босқичларига назар ташлашга имкон беради.

XIX асрда мавжуд бўлган яна бир эпик марказ Шаҳрисабз дostonчилики мактабидир. Бу мактабнинг айрим хусусиятлари дав-

⁶⁰ Гулихиромон. Дostonлар. Ўзбек халқ ижоди. Қўн томлик, 1965, 122-бет.

римизнинг етакчи дostonчиларидан бўлган Абдулла Нурали ўғлининг (1874—1957 — Китоб район, Қайнар қишлоғи) ижоди ва репертуарида сақланиб қолган. Бу мактабга мансуб бахшилар дostonларни шўх, қувноқ, кўтаринки руҳда куйлашлари, куйларининг ёқимлилиги билан ажралиб турадилар. Абдулла шоир XIX асрнинг шаҳрисабзлик машҳур дostonчилари Хидир шоир, Эрназар шоирлар билан боғлиқ бўлган Ражаб шоирнинг шогирдидир. Абдулла шоир ижроси фольклористлар томонидан кўп кузатилган бўлса-да, унинг репертуаридаги ўндан ортиқ дoston деярли ёзиб олинмаган. Шоирдан умрининг сўнгги йилларида ёзиб олинган «Алломиш» дostonи (бу пайтда шоир бетоб бўлган) у куйлаб келган вариант хусусиятларини ўзида мукамал сақлай олмаган. Бироқ унинг бошқа бахшилардан фарқ қилувчи ижро усулларининг ўзгича бизга Шаҳрисабз дostonчиликлари мактаби ҳақида муайян тасаввур бера олади. Ҳодн Зарифнинг кузатишича, у «қайнаб, ўйнаб» куйлайди. «У қаҳрамонлик дostonларини шўх айтиши билан, куйларининг ёқимлилиги билан ўзбек дostonчилари орасида биринчи ўринда туради. Бир кун бир неча кекса дostonчилар бир ерга тўпланган эдилар, — деб ҳикоя қилади Ҳодн Зариф. — Улардан бирининг Абдулла шоирга: «Дostonни жуда шўх айтасиз?» — деган сўроғига у шундай характерли жавоб берди: «Шўх айтмасам, айтолмайман, давримиз шўх, халқимиз қувноқ, кўнглим шод, бутун завқим, шавқим билан айтаман»⁶¹. Хоразмлик Бола бахши 1976 йилнинг 15 июнида биз билан суҳбатда 1938 йилда Тошкентда ўтказилган халқ ижодчилари олимпиадасини эслар экан: «Абдулла шоир саҳнага чиққанда, бошқа бахшиларга навбат тегмас эди», — деди. Демак, Абдулла шоирда намоён бўлган юксак ижрочилик маҳорати Шаҳрисабз дostonчиликлари мактабига хос характерли хусусиятларнинг муҳим элементларидан биридир.

Илмий адабиётда атоқли халқ шоири Ислom Назар ўғли (1874—1953. Нарпай район, Галақассоб қишлоғи), бир томондан, Шаҳрисабз, иккинчи томондан, Қўрғон дostonчиликлари мактаби билан алоқадор деган мулоҳазалар мавжуд⁶². Бу қарашда бир даража асос бордек кўринади, чунки унинг ижро усулидаги кўтаринкилик (Шаҳрисабз дostonчиликлари мактабининг вакили Абдулла шоир ижроси учун характерли) ва репертуарга сезилмас даражада сингиб кетган ёзма адабиёт унсурлари (Қўрғон дostonчиликлари мактаби услубининг асосий хусусияти сифатида зоҳир бўлган белгилар) шундай деб ҳукм чиқаришга асос беради. Аслида эса, дostonларни шўх, кўтаринки руҳда куйлаш кўпчиликлари бахшиларга хос. Иккинчи ҳолга келсак, яъни айрим дostonчиликлари мактаблари учунгина характерли бўлган эпик репертуарга ёзма адабиёт таъсири каби ҳодисалар XX аср бошларидан бошлаб умумўзбек дostonчилиги хусусиятларига айлана борганки, бундан Ислom шоир-

⁶¹ Ўзбек фольклори. Тузувчи Ҳодн Зариф. Тошкент, 1939, 368-бет.

⁶² Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 52.

нинг ҳам четда бўлиши мумкин эмас эди. Шу нуқтан назардан унинг ижоди ва репертуарига чуқурроқ ёндошсак, уни мустақил дostonчилик мактабининг вакили сифатида баҳолаш мумкин бўлади. Нарпай ва унинг атрофларидан ўтмишда бир неча бахшилар етишиб чиққан. Эрназар шоир (Ислom шоирнинг устози), Тўхтамини, Ражаб (Ислom шоирнинг бобоси), Абдухолиқ кабилар шундай бахшилардандир. Бизнинг кузатишимизча, халқ қасоскори Намоз ҳақида ажойиб дoston яратган Нурман Абдувой ўғли ҳақи (1862—1940. Каттақўрғон район, Энам яхши қишлоғи) Нарпай дostonчилик мактабига мансубдир. Чунки ундан ёзиб олинган дostonларда демократик асосларнинг кучлилиги, умумий репертуарнинг бирлиги («Орзигул» ва «Абдулла кофир») шундай ҳукм чиқаришга асос беради. Бу мактаб вакиллари кўпроқ Каттақўрғон, Нарпай, Жом, Қогон, Муборак, Қарши атрофларида анча машҳур бўлганлар. Ислom шоир ҳатто Олот ва Қоракўл теваракларида ҳам дostonчилик қилган. Бироқ бу мактаб вакиллари ҳақида ниҳоятда кам материаллар тўпланган. Ўттизга яқин дoston куйлаб келган Ислom Назар ўғлидан ҳам атиги «Орзигул», «Соҳибқирон», «Эрали ва Шерали», «Кунтуғмиш», «Тоҳир ва Зухра», «Зулфизар билан Авазхон», «Гулихиромон», «Хирмон дали» кабиларгина ёзиб олинган, холос. Демак, бу материаллар Ислom шоирни йирик адабий сиймо сифатида тасаввур қилиш учун ҳам, у мансуб бўлган дostonчилик мактаби хусусиятларини ёритиш учун ҳам бирдек аҳамиятлидир.

Ислom Назар ўғли ва Нурман Абдувой ўғлининг ижоди ва репертуарининг тахлили шунини кўрсатадики, Нарпай дostonчилик мактабининг характерли хусусиятларидан бири традицион репертуарнинг чуқур халқчилиги ва замонавийлигидадир. Улардан ёзиб олинган дostonлар гўё узоқ ўтмишдан баҳс этаётгандай, халқ севган ва ардоқлаган идеал қаҳрамонлар — қилич кесмас ва сувга ботмас баҳодирлар фаолиятини куйлаётгандай кўринса-да, уларга шоирлар яшаган замон руҳи, давр хусусиятлари моҳирлик билан сингдириб юборилган. Бу хусусият, яъни ўтмиш тасвирида бугунни кўриш, хаёлдаги обод ўлка ва фаровон дийрни тингловчиларга яқинлаштириб тасвирлаш барча бахшилар учун характерли бўлса-да, Ислom ва Нурман шоирларда у янада бўртиб, қабариб туради. Улардан ёзиб олинган анъанавий дostonларда ўғай она тухмати билан чақалоқлигидаёқ ота-онасидан жудо бўлган эгизаклар тақдири гавдалантириладими, ўз қизига «севгиси тушган» золим хон ҳақида баҳс этиладими, зулм ва зуғм билан йигитни ёрдан, фарзандларини ота-онадан ажратган аччиқ қисмат тасвирланадими ёки турли-туман севги можаролари куйланадими — бари бир, уларнинг феодализм шароитидаги реал заминини қидиришга ҳаракат қилинади. Натижада ўтмиш жамият туғдирган ёвузлик кескин қораланиб, халқ идеалидаги олижаноблик, яхшилик унга қарама-қарши қўйилади.

Демак, Нарпай дostonчилик мактаби вакиллари, хусусан, Ислom Назар ўғли халқ дostonларининг демократик асосларини яна-

да кенгайтирдилар. Шунга кўра, бу дostonчилик мактаби вакилларидан ёзиб олинган дostonларда Ойтўра, Холёр, Қинғир чол, Доно чўпон, Ҳамро боғбон, Уста Олим, Умар, Қулмалойиқ каби кенг меҳнаткашлар оmmasининг турли табақаларига онд хилма-хил образлар яратилганки, бундай ҳол бошқа дostonчиларда кўринмайди, чунки уларда шу тип образлар (Кайқубод, Жанжал кал, камбағал чол, ўтинчи ва бошқалар) ўта анъанавийлиги билан ажралиб туради. Бугина эмас. Бу мактаб вакиллари ижодида эйрим салбий анъанавий образларнинг ҳам ижтимоий қиёфаси янада ёрқинлаштирилган. Аҳмад Сардор образининг талқини ва унга берилган баҳо бу фикрни тасдиқлай олади. Ҳатто Гўрўғли образи талқинида ҳам муайян ўзгаришлар кўзга ташланадики, бу ҳам Нарпай дostonчилик мактабининг юқорида баён этилган хусусиятларидан келиб чиққан бўлиши керак. Шунинг учун ҳам бу мактаб вакиллари репертуарида ижтимоий-маиший темадаги дostonлар муҳим ўрин тутлади.

Нарпай дostonчилик мактаби вакиллари шеърий формалар ва поэтик ифодалар тараққиётида Қўрғон дostonчилик мактабига яқинлашиб бордилар. Уларда банднинг тўртлик формаси деярли мунтазамлашганлиги, турли-туман қофия системаси, муайян вазнда туроқланшнинг хилма-хил кўринишлари, айрим ўринларда эса, классик адабиётнинг шеърий формалари ҳам кўзга ташланади. Бандларда тўртинчи (баъзан банд тузилишига қараб бешинчи ва олтинчи) мисранинг такрорланиб келиши характерлидир. Бунда бандлараро такрорланувчи сўнги мисра дастлабки сатрлардаги фикрни янада кучайтириб, изоҳлаб беради. «Зулфизар билан Авазхон» дostonидан олинган қуйидаги парчаларга диққат қилинг:

Жойингиздан учиворинг,
Бу майимни ичиворинг,
Сахрогача кучиворинг,
Кучинг, аллаёр-аллаёр,
Бобом, аллаёр-аллаёр...

Қовоқ устидадир қошим,
Майдон чўлда сен йўлдошим,
Мана кўрсанг, қордай тўшим,
Қуйгин, Аваз, иззак-иззак...

Даврон сурган бирга яшар,
Бўйим бўйингга ярашар,
Пари қучган мингни яшар,
Қучавер, даврон сеники...

Бу бошима туман бўлди,
Бу кун айролик замон бўлди,
Юрагим лахта қон бўлди,
Золим айролик-айролик...⁶³

Ислом Назар ўглидан ёзиб олинган дostonларнинг тили ва луғат бойлигига эътибор берадиган бўлсак, унинг лексик составида

⁶³ Ҳасанхон. Дostonлар. Ўзбек халқ ижоди. Қўп томлик. Тошкент, 1976, 204, 217, 271, 299-бетлар.

бошқа бахшилардан фарқли равишда тожикча сўз ва иборалар анчагина эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. Бундай сўз ва иборалар оғзаки поэтик традицияга шу даражада сингдириб юборилгани, натижада улар Нарпай дostonчилик мактабига хос хусусиятлардан бирига айланган:

Билинг мендай Гулчироқни,
Биладан яқин-йироқни,
Туйиб ичинг сиз ароқни,
Ичинг майимни, тожисор⁶⁴.

Агар Эргаш Жуманбулбул ўглидан ёзиб олинган дostonлардаги арабча ва форсча сўз ва иборалар маълум маънода китобийликни кўрсатиб турса, бу ерда тожикча сўз ва иборалар оғзаки поэтик нутқининг муҳим элементларидан бирига айланган. Бироқ ҳар икки ҳол ҳам бахшиларнинг индивидуаллигини кўрсатиб, умумўзбек дostonчилиги учун характерли ҳисобланмайди.

Ислоом шоир ва унинг шоғирдларидан ёзиб олинган дostonларда муайян парокандалик, бир қатор мотивларнинг изчил давом этмаслиги ёки уларга янги социал мазмун юкланиши, ҳатто талқинда қарама-қаршиликлар, эпик аъъанага мос булмаган ўзгаришлар кирита бериш ва уларни асосламаслик, ҳар хил жойлар ва иккинчи даражали персонажлар номларининг традицион эмаслиги ва уларнинг ҳаддан ортиқ майдаланиш, кўпаниб кетганлиги, эпик клишелардан фойдаланишда тажрибасизликлар ва кўп ҳолларда уларни чала қўллаш, айрим сўзларни нотўғри ишлатиш ва эртиқча эпизодларга ўрин бериш каби қатор ҳоллар мавжудки, булар маълум маънода халқ дostonлари Нарпай бахшилик мактаби вакиллари ижросида XX аср бошларидан бошлаб модернизацияга учрай бошлаганлигидан далолат беради.

Ислоом шоирнинг она авлодлари Бухоро областининг Қорақўл районидан бўлганлигидан, у туркман бахшилари билан ҳам учрашиб турган. Бу нарса унинг репертуарига ҳам таъсир этган, албатта. Ундан ёзиб олинган «Хирмон дали» дostonи шундай таъсирнинг натижасидир. Буни фақат Ислоом шоирга хос, бироқ Нарпай дostonчилик мактаби асосларида бўлмаган якка ҳодиса сифатида изоҳлаш керак бўлади. Бундай якка ҳодисаларни бошқа дostonчилик мактабларига мансуб бахшилар репертуарида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, «Ошиқ Ғариб» дostonининг Фозил Йўлдош ўгли репертуарига кириши унинг устозлари, яъни Булунгур дostonчилик мактаби аъъаналари билан боғлиқ эмас. Ҳар ҳолда Фозил Йўлдош ўгли уни инқилобгача нашр этилган вариантларидан ўқитиб ўрганган бўлиши керак. Умуман Хоразм бахшилари репертуарида бўлган айрим дostonларнинг Ўзбекистоннинг бошқа ерларидаги бахшилар репертуарига ўтиши кейинги ҳодиса («Юсуф билан Аҳмад» дostonи бундан мустасно) бўлиб, бу бахшилар мансуб дostonчилик мактаблари асосларида мавжуд эмас. Демак, дostonчилик мактаблари хусусиятлари ёритилаёт-

⁶⁴ Уша асар, 225-бет.

ганда, яқка ҳодисаларни алоҳида ҳисобга олиш зарур. Акс ҳолда уларни кўпчилик бахшиларга хос хусусиятлар тарзида умумлаштириб юборишдек хатолар содир бўлиши мумкин.

Ўзбекистоннинг жанубида яшовчи кўпгина бахшилар ижоди Шеробод дostonчилик мактаби билан боғлиқдир. Бу мактабга бирлашган бахшилар репертуарига назар ташлар эканмиз, дostonчиликнинг нисбатан қуйи босқичлари унусурларига, бадий тафаккурнинг унча ривожланмаган формаларига дуч келамиз. Демак, бу мактаб дostonчиликнинг ибтидий формалари унусурларини нисбатан кўпроқ сақлаганлиги билан характерли бўлиб, традицион эпоснинг интенсиф ривожланиш жараёни бизнинг кунларимизгача давом этган. «Ёзи билан Зебо», «Гўрғўли» эпосига кирувчи «Нурали» туркуми дostonларининг қуйланиш жараёнлари, Гўрғўли образининг иккинчи планга сурилиши ва айрим ҳолларда унга янги ижтимоий маъно юкланиши, анъаналарнинг ўзгара бориши ва баъзан тугалланмай қолганлиги каби бир қатор ҳолатлар бизнинг юқоридаги мулоҳазамизни тасдиқлай олади. Ҳатто бу ерларда янги эпоснинг яратилиши ва қуйланишида ҳам коллективчилик (фольклорда коллективлик билан коллективчилик бир нарса эмас) жараёни кўзга ташланадими, бундай ҳолатни алоҳида текшириш зарур⁶⁵.

Шеробод дostonчилик мактабининг таъсири Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларига, шунингдек, Жанубий Тожикистонга кенг ёйилди. Бунга, бизнингча, бу мактаб вакилларининг кўчманчилик ҳаёт тарзи ҳам сабаб бўлган бўлиши керак. Бундай бир ҳолатни ҳозир ҳам кўриш мумкин. Бу ерларда яшаган бахшилар ўзаро доимий алоқада бўлганлар ва уларнинг кўпчилиги Шеробод дostonчилик мактаби билан боғланади. Бахшиларнинг бундай катта территорияга сочилиб кетиши айрим ҳолларда анъаналарнинг жуда секин муайянлашишига ҳам олиб келадими, юқоридагидек мулоҳазаларда буни ҳисобга олиш керак бўлади.

Шерободда XIX асрда Қосимкўр деган машҳур дostonчи ўтган. Унинг шогирди Шерна юзбоши Бекназар ўғли (вафоти 1914 йил) бир неча дostonчиларни тарбиялади. Улар орасида нисбатан қобилиятлилари Мардонақул Авлиёқул ўғли (1886—1966) ва Умир Сафар ўғли (1894—1966) ҳисобланади. Улардан ва ҳозир барҳаёт бир қатор бошқа бахшилардан «Алпомиш», «Ойпарча», «Юсуф билан Аҳмад», «Ёзи билан Зебо» ва «Гўрғўли» туркумига кирувчи кўплаб дostonлар, «Келиной» қўшиқлари ёзиб олинган. Шеробод дostonчилик мактаби Қосимкўр, Шерна Бекназар ўғли, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Нурали Боймат ўғли, Мамадрайим юзбоши, Юсуф Утаган ўғли, Эшқобил бахши, Бўрибой Аҳмедов, Қодир Раҳимов каби кўплаб бахшиларни бирлаштиради. Бу мактаб вакиллари

⁶⁵ Бу жиҳатдан А. Қаҳҳоровнинг кандидатлик диссертациясини таъкидлаш ўринлидир. Қаранг: Ка х х а р о в А. Специфические особенности цикла дастанов «Келиной». АКД, Ташкент, 1971.

репертуаридаги «Олтин қовоқ», «Малла савдогар», «Зайиқул», «Оллоназар Олчинбек», «Ойчинор» каби бир қатор дostonлар Ўзбекистоннинг бошқа жойларида учрамайди. Шунингдек, Гўрўгли умрининг сўнги кунлари ва унинг гоинб бўлишига бағишланган «Шаҳиднома» дostonининг нисбатан тўлароқ вариантлари ҳам шу мактаб вакилларида ёзиб олинган. Демак, Шеробод дostonчиликл мактаби вакилларида ёзиб олинган асарлар Булунғур, Қўрғон, Нурота, Нарпай бахшилари куйлаган дostonларга нисбатан бадиний жиҳатдан анча камбағал бўлишига қарамай, бошқа жойларда номаълум бир қатор сюжетларни, айрим қадимий мотив ва тасаввурларни сақлаб қолганлиги билан аҳамиятлидир.

XIX асрда Қашқадарё область Қамашни районининг Қамай қишлоқлари билан боғлиқ дostonчилик мактаби ҳам бўлган. Қамай дostonчиликл мактаби Қамашни райони, Деҳқонобод ва Ғузур районининг унга туташ ерларида етншган бахшиларни бирлаштирган. Фикрмизча, Қамай дostonчиликл мактаби Шаҳрсабз дostonчилари билан яқин алоқада бўлган. 1972 йил 21—22 июлда қамайлик талантли дўмбирачи Юсуф Тўраев (1893 йилда туғилган) ва дostonчи Ҳазратқул Худойбердиев (1920 йилда туғилган) билан қилган суҳбатимизда шу нарса маълум бўлдики, Қамай ва унинг атрофларида олтмишдан ортиқ бахши ўтган экан. «Олтмиш шоирли Қамай, уларни кўпнини унутиб юбордик»,— дейди кексалар.

Қариялар Қамай дostonчилари ҳақида қизиқ-қизиқ воқеаларни сўзлайдилар. Айниқса, XIX асрнинг улкан шоири Абдукарим жуйрукиннинг номини ҳурмат билан тилга оладилар. Нақл қилинишича, Бухоро амири Музаффархон Қаршига келганда, Абдукаримни чақиртиради. Абдукарим касал экан. Амир: «Сажарага солиб олиб келинглр»,— деб буюради. Шунда Абдукарим Хидир шоирни чақиртириб, унга «Мен Абдукарим» деб амир ҳузурига боришни, «Алпомниш», «Гўрўгли» дostonларидан куйламай, унинг Қаршига келишини мақташни тайинлаган экан. Хидир амир ҳузурига бориб:

Ўйтиб жўнади, жаноби олий,
Буйтиб жўнади, жаноби олий,
Саркардаларни куванлаб сўйди,—

дея амирнинг кундаликл ҳаётидаги оддий воқеаларни куйлаб, қутулиб кетган экан. Бу нақл бахшилар халқимизнинг ҳақиқий асарларини сақлаб қолиш учун эҳтиёткорлик билан иш тутганликларини, уларнинг ҳақиқий репертуарига хону бекларнинг муносабатини кўрсатиб турибди.

XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Мулла Холназар, Ойназар, Жўра бахши, Тўлак шоир, Шомир, Элмурод кўр деган талантли бахшилар ўтган. Айниқса, Мулла Холназарнинг довруғи балад бўлган.

1972 йилги фольклор экспедицияси давомида (21—23 июль кунлари) Қамайда бўлганимизда Ҳазратқул бахши Худойбердиев Бозор Омонов деган пенсионер борлигини, ўзи дostonчи эмаслигини,

лекин «ташқи» овоз билан⁶⁶ бахшиларга ўхшамасдан ҳолда дуторда «Нурали»дан куйлашлигини айтиб қолди. Биз Мулла Бозор Омонов (1908—1976) ҳузурига йўл олдик. Маълум бўлишича, ۇ дostonчи бўлмай, ашулaчилик, гaзaлхонлик қoбилиятигa эгa бўлган ўқинишли шахс экан.

Бозор Омоновнинг айтишича, Мулла Холназар чечан дostonчилардан бўлиб, тахминан 1910 йилда вафот этган. Дostonларини дуторда жуда ҳам зебо куйлаган, ҳар банднинг тўрт қатордан тугал бўлишига алоҳида эътибор берган. Фарзандсиз бўлган Мулла Холназар умрининг охирларида «Мендан ёдгорлик қолсин»,— деб Мухторхон деган муллани уйига олиб келиб, унга «Нуралининг ёшлиги» дostonини айтиб туриб ёздирган. Мухторхон вафотидан кейин қўлэмани Бозор Омонов олади. Кейинчалик қўлэзма қўлдан-қўлга ўтиб, йўқолиб кетган. Бир неча йиллик суриштиришлар ҳам натижа бермади⁶⁷. Бозор Омонов 1923—1942 йилларда қишлоқ Советида секретарь, раис, колхозда табелчи, бухгалтер бўлиб ишлар экан, колхозчиларнинг талаби билан уларга бу қўлэмани қайта-қайта ўқиб бериб, ана шу тарзда уни батамом ёдлаб олади. Кейинчалик ёдаки дуторда куйлаб келади. Биз дostonни 1972 йил 22 июлда унинг оғзидан ёзиб олдик.

Фольклористик нуқтаи назардан қараганда, Бозор Омонов Холназар бахши текстини асосан тўла сақлай олган, унга ўзгаришлар киритмаган, чунки дostonчи бўлмаган одам ёдланган текстни деярли айнан такрорлайди. Қандай ёдлаган бўлса, шундай айтганлигини, фақат айрим шеърини бандлар унутгани туфайли тушиб қолганлигини унинг ўзи ҳам таъкидлайди. 1977 йилги Жанубий Тожикистонга уюштирилган фольклор экспедицияси давомида (23 июнда) Колхозобод район, «Маданият» қишлоқ Совети, «Қизил Октябрь» колхозининг Тошработ участкасида яшовчи Назар бахши Шукуровдан (1897 йилда туғилган, асли қамайлик бўлиб, 1940 йилда Тожикистон ССРга кўчиб келган) «Нуралининг ёшлиги» дostonининг иккинчи варианты ёзиб олинди. Назар бахши дostonни Мулла Холназарнинг шогирди Бозор Шерқул ўғлидан (1887—1953) ўрганган. Демак, мулла Холназар куйлаган «Нуралининг ёшлиги» дostonи бизгача икки вариантда — бири унинг ўзи ёздирган қўлэзмадан ёдлаш орқали, иккинчиси эса шогирдининг шогирди туфайли етиб келган. Ҳар икки вариантни солиштириш уларнинг айнанлигини, шу билан бирга қўлэзмадан ёдланган текст бадиий жиҳатдан юксак эканлигини кўрсатди. Назар Шукуровдан 1963 йилда «Хонимой» дostonини ҳам ёзиб олган эдик.

⁶⁶ Одатда бахшилар дoston ва термаларни очиқ овоз билан эмас, балки ички овоз билан куйлайдилар. Хоразм бахшиларини бундан мустасно.

⁶⁷ Бу факт XX асрнинг аввалида бахшилар ташаббуси билан халқ дostonларидан намуналар тўла равишда ёзиб олина бошланганлигини кўрсатади. Ўзбек халқ дostonларини жонли ижро шароитида тўла равишда ёзиб олиш 1925 йилнинг охирларидан бошланганлигини ҳисобга олсак, бу қўлэманинг топилиши нақадар аҳамиятли эканлиги ўз-ўзидан аён. Шунинг учун ҳам уни қидиришни давом эттириш зарур деб ҳисоблаймиз.

Шундай қилиб, Қамай дostonчилик мактабининг тавсифлашга имкон бера оладиган икки дostonга — «Нуралининг ёшлиги» ва «Хонимой» дostonларига эгамиз. Бу дostonлар Ўзбекистоннинг бошқа ерларида, ҳатто Қамайда яшовчи барҳаёт бахшиларга ҳам маълум эмас. Демак, Қамай дostonчилари репертуарида умумўзбек халқ дostonлари билан бирга улардан ажралиб турувчи алоҳида ўзларига хос асарлар ҳам бўлган.

Қамай дostonчилик мактаби вакиллари халқ дostonларининг лирик йўналишига алоҳида эътибор берганлар. Улар поэтик формалар тараққиётида Шеробод дostonчилик мактаби вакилларига нисбатан олга кетганлар. Характерлиси шундаки, дostonлардаги диалог, монологларда банднинг тўртлик шакли ниҳоятда муқимлашган бўлиб, биринчи уч мисра ўзаро қoфияланади, тўртинчи сатр эса, бандлараро такорланади. Баъзан такорланаётган мисранинг дастлабки бир ёки икки сўзи ўзгариб, шу йўл деярли бутун дoston давомида сақланади. Мана, «Нуралининг ёшлиги» дostonининг турли саҳифаларидан олинган бандлар:

Дунёда бўлмади шўйла фарзантим,
Бу дунёдан тополмадим роҳатим,
Кунба-кундан зиёд бўлди меҳнатим,
Сўранглар, бекларим, кимнинг ўғлидур?..

Фарзандим деб қилдинг хизмат,
Қилган иши сенга миннат,
Ростин айтар Саид Аҳмад,
Англа, Авазнинг ўғлидир...

Келса меҳмон, иззат-иқром этинглар,
Маҳтал қилмай бариш отин тутинглар,
Ўтиргизиб нозу неъмат тортинглар,
Келганлар хуш бўлсин тўйлар бўланда.

Қизу жувон тўйга келсин ҳимирдаб,
Созандалар созин чалсин гумурдаб,
Жувон бачча неча алвон қимирдаб,
Чавкилар чакилсин тўйлар бўланда...

Ота дедим, тутдим сани,
Зор йиғлатдинг ҳар кун мани,
Нуридийдам, болам қани,
Хундоримсен, сан Гўрўғли.

Авазхон дер йўқ фарзантим,
Букилди қадди-қоматим,
Қолмади тоби тоқатим,
Хундоримсан, сан Гўрўғли...

Юқоридагилар Мулла Холназар ва унинг устозлари халқ дostonларининг бадний жиҳатдан шиитишига алоҳида эътибор берганлигини кўрсатиб турибди. Айтишларинча, бирор бахши Мулла Холназар ҳузуринда дoston куйлаганида, бандни тугал тўртлик шаклида айтмаса ёки қoфияларни бузса, дарҳол уни куйлашдан тўхтатиб қўяр экан. У куйларнинг ёқимлилигига, асарнинг ҳар бир қаҳрамонига мос оҳанг ва овозда куйлашга алоҳида эътибор берар

экан. Чамамизда халқ дostonларини бадний гўзал куйлашда Қамай бахшичилик мактаби вакиллари Қўргон дostonчиларига яқинлашиб борган. Аммо, бир томондан, Шеробод дostonчилик мактаби вакиллари таъсирининг кучайиши билан, иккинчидан, қобилиятли, традицияни тўла ўзлаштириб олган давомчининг бўлмаганлигидан Мулла Холназар ва унинг устозлари янада ривожлантирган ва бойитган анъаналар кейинчалик унутилган.

Ўтмишда Пискент, Оҳангарон атрофларида ҳам шаклланган дostonчилик мактаби бўлган. Бизнинг бу мулоҳазамизни 1926 йилда Пискент район, Эвалак қишлоғида яшовчи Берди бахши (Бердиёр Пиримқул ўғли)дан Абдулла Алавий ёзиб олган «Алпомиш» дostonининг варианты тасдиқлайди. Афсуски, бу районда фольклористик ишлар анча кеч бошланганлигидан Пискент дostonчилик мактаби вакилларининг номлари унутилиб кетган. Берди бахшининг биографияси ва унинг устозларига оид материаллар ҳам ўз вақтида тўпланмаган. Матерналнинг бундай ниҳоятда чекланганлиги яхлит хулосалар чиқаришга имкон бермайди. Бу ҳол Пискент дostonчилик мактабини мустақил поэтик мактаб сифатида баҳолашда, унинг ўзига хос ғоявий-бадний ва локаль хусусиятларини ёритишда бирмунча қийинчиликлар туғдиради, албатта. Лекин масалага типологик нуқтаи назардан қараганда, илмий тўғри мулоҳаза учун баъзан асосли ягона, якка-ёлғиз намуналар ҳам етарлидир. Бизнингча, Берди бахшидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonи шундай асосли материалдир⁶⁸.

Берди бахшининг «Алпомиш» дostonида қаҳрамонлик эпосига хос қадимий мотив ва тасаввурлар тўла сақланган бўлишига, унинг мазмуни бошқа вариантларга мос ва ўхшаш бўлганлигига қарамай, бадний формаси жиҳатидан ишқий-романик дostonларга яқин туради, унда Фозил Йўлдош ўғли куйлаган «Алпомиш»га хос содда, юксак, бирмунча архаик бўлган қаҳрамонлик эпоси услуби сақланмаган. Модомики, қаҳрамонлик эпоси намунасида лирик йўналиш шу даражада асосий ўрни эгаллаган экан, Пискент дostonчилик мактаби Қўргон бахшиларига яқин поэтик услубга эга бўлган, деб тахмин қилиш мумкин.

Пискент дostonчилик мактаби услубида чиройли тасвирлар ва лиризмга, халқ қўшиқлари ва ўланлари шеърини безакларига, самимий юмор ва комизмга ўта мойиллик асосий ўрни тутадир. Кутилмаган ҳолатда ажойиб комик ситуациялар яратиш, тақрир (поэтик тақрор), нақорат кабиларга ҳам алоҳида эътибор берилган. Қуйидаги мисраларга диққат қилинг:

Ҳавода оқадн юлдуз,
Дарёда ўйнайдн қундуз,
Шабгир тортиб от чопади,
Тинмасдан кечаю қундуз.
Беклар жўнади, жўнади,
Хонлар жўнади, жўнади...

⁶⁸ Алпомиш. Айтувчи Бердиёр Пиримқул ўғли. Нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев. Тошкент, 1969.

Яратганга етти зорим,
Ёрима қўшса худойим,
Бошда бўмази рўмолим,
Пирилла, ёрим келипти.
Навбатман босган оёгим,
Зирилла, ёрим келипти...

Улай-булай юришлари,
Мийингидан кулишлари,
Асло эсимдан чиқмайди
Муқом билан юришлари.
Иргалиб ойим жўнади,
Буралиб ойим жўнади...

Алдаб-сулдаб оқ ўтовга кирдиран,
Икки коса сувман кўзинг тиндиран,
Суягингни ўтга солиб куйдиран,
Суяги кул бўлган тўрам, аллаёр,
Хотини тул бўлган тўрам, аллаёр...

Тўртингда кўрдим тўда гул,
Қафасда сайрайди булбул,
Тишинг гавҳар, сочинг сумбул,
Мен сени севдим, Товкажон,
Сен мени севгин, Товкажон⁶⁹.

Айтилганлардан Пискент дostonчилик мактаби услуби ҳақида муайян тасаввурга эга бўлсак-да, унинг репертуар состави, устоз-шоғирд муносабатлари тўғрисида ҳеч нарса айта олмаймиз. Шунинг учун ҳам бу районда, умуман Тошкент ва Сирдарё обласлари территориясида фольклористик текширишларни янада кучайтириш лозим бўлади.

Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай бахшилари ҳам репертуари, бадиий тасвир воситалари жиҳатидан ўзларига хос хусусиятларга эга. 1963, 1974, 1977 йилларда Жанубий Тожикистон районларига уюштирилган фольклор экспедициялари, шунингдек, тожик олимаси М. Миркамоловнинг текширишлари⁷⁰ шунини кўрсатдики, ўзбек-лақайлар ўзларига хос дostonчилик санъатига эга. Ҳозирги Совет районининг Жорубқўл қишлоғи ўзининг чечан дostonчилари билан машҳур бўлган. Бу ерда XIX асрда Қундуз соқи деган улкан дostonчи ўтган. У айниқса, «Гўрўгли» дostonларини куйлашда донг таратган. Қариялар: «Қундуз соқи «Гўрўгли» дostonларини 120 шоха қилиб айтар эди. Шунда ҳам унинг охириги шохасида Юнус пари: «Бедoston ўтган, тўрам»,— деб йиғлаган экан»,— дея нақл қиладилар.

Қундуз соқи 20 га яқин дostonчиларни тарбиялаб етиштирган. XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида яшаган Ҳайбат соқи, Отамурод соқи, Бекмурод соқи, Лола соқилар унинг таниқли шоғирдларидандир. Булар орасида энг машҳури Ҳайбат Шомол ўгли эдики, у ўз навбатида ўндан ортиқ шоғирдлар тарбиялади. Мус-

⁶⁹ Уша дoston, 22, 32, 34, 41, 67-бетлар.

⁷⁰ Миркамолова М. А. Место эпоса «Гуругли» в фольклоре узбеков-локайцев. АКД. Самарканд, 1972.

тафоқул Қундуз ўғли (1883–1966), Тўла Ҳайбат ўғли (1884—1966), Шомурод Шомол ўғли (1883—1964), Ула Ҳайбат ўғли (1894) кабилар унинг шогирдлари ҳисобланади. Ҳайбат соқиннинг бобоси ва бобосининг отаси ҳам дostonчи ўтганлигини сўзлайдилар. Қорaxon Алатов (1914), Аҳмаджон Соибназаровлар (1927) Тўла Ҳайбат ўғлининг шогирдлари ҳисобланади. Махсум Остонаев (1914 — Арал қишлоғи), Сафар Абдураҳмонов (1921 — Шўрчи қишлоғи) кабилар анча танилган дostonчилардандир.

Ўзбек-лақай бахшилари репертуарида «Гўрўғли» дostonлари муҳим ўрин тутади. Бу дostonлар Ўзбекистоннинг бошқа ерларида тарқалган ушбу туркум асарларига нисбатан анча қисқа, мўъжазлиги билан ажралиб туради. Талқин ва тасаввурларда ҳам ўзинга хосликлар мавжуд. Хусусан, туркум ўта фантастик воқеалар тизмаси томон ривожланган. Асар қаҳрамонларининг фаолияти сув остида, осмонда, ваҳимали горларда, тилсимли жойларда кечади. Бахшилар туркумга кирувчи дostonларнинг сонини кўпчилик ерларда 32, айрим жойларда 64 деб айтадилар. Туркумни тўла бида оладиган бахши учрамади. Барҳаёт бахшилар икки-уч, баъзан еттигача шохани куйлай оладилар. Туркумга кирувчи «Гирдоб», «Ширмойи», «Синсулув» каби дostonлар Ўзбекистондаги бахшилар репертуарида мавжуд эмас. Баъзан Ўзбекистон бахшилари репертуаридаги икки, ҳатто уч дoston мотивлари асосида бир дoston куйланади. Шунда ҳам ҳажм эътибори билан жуда қисқа. Демак, ўзбек-лақай бахшилари репертуаридаги «Гўрўғли» туркуми дostonлари туркий халқлар эпик ижодиётидаги бу монументал ва кўп тармоқли эпос тараққиётида ўзинга хос бир босқинчидир.

Жанубий Тожикистон ўзбеклари орасида «Гўрўғли» туркумидан ташқари «Алломш», «Юсуф билан Аҳмад», «Тоҳир ва Зухра», «Ойпарча», «Ези билан Зебо» каби дostonлар ҳам анча кенг тарқалган. Шу билан бирга бу ерда яшаган ва яшаётган бахшилар «Кўктемир», «Гулмирзо», «Бедил ва Шодмон», «Ойкелин» каби дostonларни ҳам куйлаб келмоқдаларки, бу асарлар бошқа жойлардаги дostonчиларга маълум эмас. Лекин уларни умумий дostonчилик анъаналари, репертуар умумийлиги бошқа дostonчилик мактаблари билан бирлаштириб турадики, локаль хусусиятлар ҳамма ерда иккинчи даражалидир.

Дostonчилик мактаблари хусусиятларини бир-биридан ажратувчи асосий белгилардан бири профессионализм даражасидадир. Шу нуқтаи назардан қараганда, Хоразмдаги ўзбек дostonчилик санъати бошқа мактабларга мансуб бахшилар услубидан принципал равишда фарқ қилади. Бу ерда бадний текстда импровизация асосий роль ўйнамайди, яъни текст том маънода вариант бермайди, бахшидан бахшига ўзгармайди, балки унда музика етакчилиги қилади, бошқача айтганда, бахшининг маҳорати, баднҳағўйлик қобилияти куй ва чиройли ижрода намоён бўлади.

Хоразмда XIX асрнинг машҳур куйчиси, халқ дostonларини туркман ва ўзбек тилларида мохирлик билан куйловчи, туркман-

ларнинг новдир уруғига мансуб бўлган Суяв бахшини (у Пўрсенда — Туркманистоннинг ҳозирги Калинин районида туғилган) бахшилар устози сифатида улуглайдилар. Ажойиб ўзбек дostonчиси Отажон бахши (1962—1921) мана шу устоз санъаткор қўлида тарбияланди. Мангитлик Аҳмад Матназар ўғли (1895—1938) Отажон бахшининг энг қобилияти, талантли, келажакда устоз даражасига кўтарилган шогирдларидан эди. Ўз навбатида Аҳмад бахши Бекжон Воис ўғли (1905—1942), Қўчқор Мадамин ўғли (1896—1954), Тангиберган Тўрамурад ўғли (1905—1941), Хўжамурад Жуманиёз ўғли (1914—1941), Мадраҳим Неъматуллаев (1915—1941), Худойберган Утаган ўғли (1901), Жумабой Худойберган ўғли (1909) каби кўплаб шогирдлар етиштирди, уларнинг айримлари бугунги кунда ҳам дostonчиликни давом эттирмоқдалар.

Хоразмдаги иккинчи доғдор куйчи, Ўзбекистон ССР халқ дostonчиси (1938) Бола бахши (Абдуназар Абдуллаев) дир (1904). Ёшлигидан санъатга берилган Абдуназар ўн ёшигача болалар ўртасида, ўн бир ёшида эса катталар даврасига кириб қўшиқ айтаганлиги учун ҳам «Бола бахши» номини олди. Ўз даврининг атоқли музикачиларидан Ёдгор баломончи (20-йилларда вафот этган) Бола бахшига Хоразм музикаси сирларини ўргатди, у тез орада танбур, дутор, фиғжак ва торда куйларни чиройли машқ қилишни ўрганди, Янгиариқ районининг Қармиш қишлоғидан бўлган Жуманазар бахшига (1929 йилда вафот этган) шогирд тушиди ҳамда моҳир созанда ва хонанда бўлиб етишди. Ўз навбатида бир неча шогирдлар тарбиялади. Унинг шогирдларидан Шовот районининг Ижтимоёт қишлоғида яшовчи Болта бахши Урозов (1912) анча машҳурдир. Булардан ташқари шу кунларда Хоразмнинг турли ерларида яна бир қанча бахшилар яшаб, дostonчиликни давом эттирмоқдалар.

Хоразм бахшиларининг репертуари ҳақида сўзланар экан, энг аввало уларнинг куйлари кўп ва хилма-хиллигини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Дostonнинг ҳар бир шеърни парчаси маълум бир куйда ижро этилади. Бугина эмас. Хоразм бахшилари Махтумқули шеърларидан намуналарни ҳам 20—25 куйда ижро этадилар. Дostonчилар бундай куйларни бахши йўллари ёки бахши наъмалари деб юритадилар. Мангитлик Худойберган Утаган ўғлининг айтишича, «Узун мухаммас», «Қалта мухаммас», «Навоний мухаммас», «Авжи мухаммас», «Шоҳ кўчди», «Кўр қиз», «Қўш даст эрон», «Тоқ даст эрон», «Қўшим полвон», «Терма», «Нолиш», «Қалта нолиш», «Олағайиш», «Гел-о, лайлим», «Узун гел-о, лайлим», «Табриз», «Эшбойли», «Афғон йўли», «Солтиқ», «Елпазан», «Сайқал» ва бошқалар бахши куйлари ҳисобланади.

Хоразм дostonчилиги репертуар состави жиҳатидан ҳам ўзига хос ва оригинал. Бу ерда қаҳрамонлик дostonи «Алпомиш» учрамайди, аксинча, Хоразм бахшилари репертуаридаги ишқий-романик ва ижтимоий-маиший дostonларнинг деярли ҳаммаси республикамизнинг бошқа жойларида мавжуд эмас. «Ошиқ Фариб ва Шоҳсанам», «Ошиқ Маҳмуд», «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд»,

«Саёдхон ва Ҳамро», «Ҳурлиқо ва Ҳамро», «Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун», «Санобар», «Қумри», «Дурапшо», «Юсуф билан Аҳмад», «Тулумбий» каби дostonлар Хоразмда кенг тарқалиб, бахшилар ва халфалар репертуаридан мустақкам ўрин олган.

Хоразмда тарқалган «Гўрўгли» туркуми дostonлари ҳам айрича хусусиятга эга. Шу пайтгача фанда бу дostonларни таркиби ва сюжети жиҳатидан Ўзбекистоннинг бошқа ерларидаги «Гўрўгли» туркуми дostonлари билан ўхшаш, деган фикрлар юради. Аслида эса, айрим мотивлар, образларни ҳисобга олмаганда, туркумланиш хусусиятлари, сюжет состави ва дostonларнинг сони жиҳатидан ҳам, образлар талқини томонидан ҳам улар бошқа-бошқа ҳодисадир.

Хоразм «Гўрўгли» дostonлари туркман, озарбайжон ва турк дostonларига яқин туради. Бу дostonлар Озарбайжонда 19 қўл, Туркменистонда 15 шоха, Хоразмда эса 14—15 тадир. Ўзбекистоннинг бошқа ерларида эса, 40 дан ортиқ. Таркиби ва сюжети жиҳатидан Ўзбекистоннинг бошқа ерларидаги «Гўрўгли» туркумига ўхшамаган Хоразм дostonларига «Гўрўглининг туғилиши», «Бозиргон», «Араб Райҳон», «Араб танган», «Қирқ минглар», «Кампир», «Хирмон дали», «Гулруҳпар», «Аваз келтирган», «Аваз уйлантирган», «Аваз аразлаган», «Авазнинг озод этилиши», «Эрўгли» ва бошқалар кирлади.

Хоразм дostonчилиги дostonчиликдаги профессионализмнинг ўзинга хос равишдаги юқори чўққисидир. Бизнингча, бу ерда XIX асрнинг II ярмидан бошлаб бадний текст қатъий равишда тургунлайди. Бу тургунлик ижро ва куйлашдаги профессионаликни янада оширишни талаб этар эди. Шунинг учун ҳам бу ерда дostonни ўрганиш энг аввало соз машқ қилиш ва унинг куйларини ўзлаштиришдан бошланади. Бу эса, ижрочилик маҳоратини юксалтиришга, бадний текстдаги ижодкорликнинг иккинчи планга сурилишига олиб келди. Бахшилар энг аввало ёқимли овозга эга бўлган созанда ва хонанда сифатида майдонга чиқдилар. Гарчи улар катта поэтик тажрибага эга бўлсалар-да, шу тажриба йўлида ўз даврларининг муҳим масалаларини ёритувчи асарлар яратиш уларнинг хаёлларига ҳам келмас эди. Бу эса, Хоразмда янги эпоснинг яратилмаганлигига сабаб бўлди. Бахшилардан фарқли равишда халфалар ва созчилар актив ижодкорлик билан шуғулландилар. Улар анъанавий асарларни куйлашда бадний текстнинг айнанлигини сақлаш, текстини ҳар гал сира ўзгартирмай ижро этиш билан бирга ўзлари ҳам талай қўшиқлар яратдилар.

Бахшилар ва халфалар ижрочилигидаги юксак профессионализм, куйларнинг ниҳоятда сайқалланганлиги, ёқимли ва жозибадорлиги, дostonлар текстига поэтик ишлов беришнинг ниҳоясига етганлиги ва бадний текстнинг тургунлашганлиги совет даврида уларни тўғридан-тўғри янги типдаги саҳнага — театр ва концерт бригадаларига олиб чиқишга имкон берди. Бу эса, ўзбек совет музика ва қўшиқчилик санъатининг бутун бир авлодини тарбия-

лаш ва вояга етказишда муҳим замин бўлди. Атоқли санъаткор Комилжон Отаниёзовнинг ҳаёт ва ижод йўли бунга ёрқин мисол бўла олади.

Биз имкониятимиз ва материаллар тақозосига кўра, ўзбек халқ бахшилари орасида мавжуд бўлган мактаблар хусусиятларини ёритишга ҳаракат қилдик. Бунда Фарғона водийси бизнинг назаримиздан четда қолгандек туюлиши мумкин. Аслида ундай эмас. Бизнингча, ўтмишда Фарғона водийсида ҳам бир эмас, бир неча дostonчилик мактаблари бўлган бўлиши керак. Фанда Кўлбуқон дostonчилик мактаби тўғрисида мулоҳазалар ҳам мавжуд⁷¹. Устоз-шогирд муносабатлари нуқтан назаридан қараганда, Янги-қўрғон райони атрофларида етишган бахшиларни Кўлбуқон дostonчилик мактабига мансуб, деб айтиш мумкин. Лекин устоз-шогирд муносабатлари мактабга хос хусусиятларни белгилашининг бир томони. Кўлбуқон бахшиларининг репертуар бирлиги, тасвирий воситалар ва образлар талқини жиҳатидан бошқа бахшилардан фарқини ёритиш керак бўлади. Ҳайдар Бойча ўғли ва Раззоқ Қозоқ ўғлидан ёзиб олинган бир қатор материаллар репертуарнинг Булунғур дostonчилик мактаби билан боғлиқ эканлигини тасдиқламоқда. Зотан, мақола авторларининг таъкидлашича, Кўлбуқон дostonчилик мактаби миёнколлик Бегижон бахши номи билан боғлиқ. Миёнколга эса, Булунғур дostonчилик мактабининг таъсири кучли эди. Демак, Кўлбуқон дostonчилик мактабини асослаш учун Миёнколдан Бегижон бахши олиб борган эпик репертуар қандай локаль белгилар касб этганлигини ҳам ёритиш керак бўлади. Бироқ бу масалаларни ёритиш учун материалларнинг етишмаслиги, ҳеч бўлмаганда нашр этишга яроқли бўлган бирор-та анъанавий дostonнинг қўлимизда бўлмаслиги туфайли ҳозирча Кўлбуқонни алоҳида поэтик мактаб сифатида баҳолашдан чекланишни лозим кўрдик. «Алпомиш» дostonининг эпик традициядан йўқолиб кета бошлаган версиясини сақлаб қола олган, бошқа бахшилар репертуарида бўлмаган «Масбачча» дostonини билган Бўри Содиқ ўғли, шунингдек, Усмон Маматқул ўғли, Маллабой Ҳошимов ва бошқалардан ёзиб олинган дostonларни синчиклаб ўрганиш, улар репертуарини бошқа дostonчилик мактаблари вакиллари билан тўпланган намуналарга қиёсан текшириш бу масалани янада ойдинлаштиришига аминмиз.

Бу ўринда шунини ҳам таъкидлаш керакки, бирор ердан бир асарни ёзиб олиш ёки ўша ерда бахшининг яшашлиги мазкур қишлоқ ёки районда поэтик мактаб борлигини кўрсатмайди, балки у эпоснинг тарқалиш чегараларини белгилаш учун муҳимдир. Шу нуқтан назардан қараганда, юқорида ўзига хос хусусиятлари баён қилинган дostonчилик мактаблари ўзбеклар орасида эпоснинг жонли оғзаки традицияси давом этган ва давом этаётган барча жойларни қамраб ола олади, деб ўйлаймиз. Эпоснинг жон-

⁷¹ Муродов М., Холмирзаев О. Фарғона водийси халқ дostonчилиги ҳақида баъзи қайдлар. «Адабий мерос». Тошкент, 1977, 7-сон, 71—75-бетлар.

ли огзакн анъаналари гуруллаб ривожланган даврларда, айтийлик, XVIII—XIX асрларда дostonчилик мактаблари бундан ҳам кўп бўлиб, уларга хос хусусиятлар янада ёрқинроқ намоён бўлган. Бироқ бахшилик мактаблари қанчалик ўзига хослик касб этмасин, уларда умумдostonчилик анъаналари асосий ва етакчилик қилади. Барча ўзига хосликлар, индивидуал услуб белгилари, локаль хусусиятлар умумдostonчилик анъаналари доирасида ҳаётий ва яшашга қобилдир.

Традиция ва импровизация

Традиция ва импровизациянинг, анъанавий услуб ва бахшилар ижодий бадиҳасининг диалектик бирлиги ва ўзаро алоқаси фольклорнинг асосий хусусиятларидан бўлиб, огзакн поэзиянинг гоёвий-эстетик моҳиятини белгилайди. Кўп авлодлар томонидан шаклланиб, бизгача давом этиб келган анъанавийлик халқ огзакн ижодининг, фольклор жараёнининг асосий белгиларидан биридир. Чунки фольклор умумлашган ва барқарор традициялар доирасида юзага келиб, ривожланади, ўзгаради ва сақланиб қолади. Б. Н. Путиловнинг кўрсатишича, фольклорнинг ҳаёти ва тарқалиш доиралари традицион муҳитнинг — ижтимоий, тарихий, маданий, маиший шарт-шароитларнинг барқарорлигини тақозо этади. Одатда традиция деганда қандайдир қотиб қолган, турғун, қоқоқ, консерватив ҳодисани тушуниш ҳоллари мавжуд. Аслида эса, традициянинг бош белгиси қандайдир номаълум турғунлик эмас, балки маълум даражадаги барқарорлик, тараққиётнинг доимий ривожланиш ҳалқаларидаги зарурий изчилликдир. Маълумки, халқ маишати, маданияти, ижтимоий-маиший тартиблар қандайдир турғунлик ва ҳаракатсизлик ҳолатида бўлмайди, балки унда ҳаёт қайнайди, яшаш давом этади, жуда ҳам мураккаб жараёнлар содир бўлади. Анъанавийлик мана шу мураккаб ҳаётнинг, доимо ўсиш ва янгиланишда бўлган огзакн тарихий-адабий жараённинг специфик формасидир, халқ тарихи, жумладан, фольклордаги барча ҳодисалар йиғиндисининг ҳаракат формасидир⁷².

Ижтимоий-маиший ҳаётда бўлганидек, унинг бевосита бадий ифодаси бўлган фольклорда ҳам традиция доирасидаги барқарорлик, анъаналарнинг муайян ҳолати ижодий актларга, авлодлар тажрибаси ва амалиётида мустаҳкамланган қатъий поэтик қонунқондалар ва эстетик нормалар чегарасидаги бадиҳага кенг имкониятлар яратади. Бошқача айтганда, тингловчиларга илгаридан маълум бўлган дoston ёки қўшиқ ҳар галги ижрода янгича жанранглайди, традицион текстга ҳаёт бағишланади. Бу эса, халқ огзакн ижодининг яна бир муҳим белгиси — импровизацияда намоён бўлади.

Импровизация даражаси фольклорнинг турли жанрларида турлича бўлиб, асар куйланаётган шарт-шароитлар, аудиториянинг

⁷² Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976, с. 183—184.

состави, айтувчининг маҳорати, традицияга муносабати, ижтимоий-маншій ҳаётдаги ўзгаришлар билан маҳкам боғлиқдир. Академик В. М. Жирмунский традиция доирасидаги ижодий импровизация ҳақида сўзлар экан, уни асосан аудитория талаблари билангина боғлаб қўяди. У ёзади: «Маълумки, ўзбек бахшиси аудиториянинг дид ва талабига мувофиқ ўз дostonи текстини ўзгартириб куйлайди: у ўз баёнини қисқартиради ёки чўзади, айрим эпизодлар қўшади ёки ривожлантиради; илгарилари амир ё бек саройида ёки оддий деҳқонлар доирасида турлича ижро этганидек, айни дostonни кексалар ёки ёшлар ҳузурида яна бошқача куйлайди»⁷³. Бу қарашда муайян ҳақиқат бўлса-да, у масаланинг бир томони, чунки бахши импровизациясининг аудитория талаб ва эҳтиёжлари, руҳ ва кайфияти билан боғлиқлиги шундай ижодий актнинг амалга ошишини таъминлайдиган кўпдан-кўп омилларнинг биридир, холос. Импровизация энг аввало халқ оғзаки ижодининг табиатидан, унинг специфик хусусиятларидан келиб чиқади, чунки фольклор асарлари юксак ижрочилик билан боғлиқ бўлиб, улар асосан қайд этилган текст (қўлёзма, босма китоб ёки нота ёзуви) асосида куйланмайди, балки ҳар гал ёддан айтилади. Айтувчи ўрганган, эшитган ёки кўрганни ёддан такрорлайди. Табиийки, ижронинг бундай ёддан айтиш усули куйловчининг ўрганган, эшитган ва кўрган асарларига онгли ва онгсиз ҳолда қатор ўзгартишлар киритишига олиб келади⁷⁴.

Импровизация санъатнинг барча турларига хосдир. У санъат турлари ва жанрларининг специфик хусусиятларига қараб, турли шакл ва кўринишларда намоён бўлади. Одатда импровизация дегаанда, кўп ҳолларда илгари тайёргарлиги бўлмаган, лекин шеърӣй таъб ва чечанликда қуввати бор кишиларнинг бирданга, тўсатдан, экспромт йўли билан айтган бадихалари тушунилади. Бундай қараш жуда ҳам бир томонламадир. Чунки ҳар қандай импровизация пухта тайёргарлик, юксак профессионал таълим билан боғлиқ бўлиб, дoston ва дostonчиликда эса, у яна ҳам мураккаб кўринишларга эгадир.

Бахшиларнинг ўзаро учрашувларидаги куч синнашишлари, айтишувлари, у ёки бу муносабат билан айтилган кичик-кичик терма ва тўртликлар, дoston куйланаётганда ижро давомидаги дostonга алоқаси бўлмаган қистирма нисра ва луқмалар бадиханинг оддий кўринишларига мисол бўла олади. Фольклористлар томонидан тўпланган шундай оний бадиха лавҳаларидан бири XIX асрнинг машҳур шоираси Султон кампир номи билан боғлиқ нақдир.

Айтишларича, Қўрғон дostonчиларининг довруғини эшитган қозоқ оқинларидан бири айтишиш иштиёқида Қўрғон қишлоқ шоирлари йиғинига келади. Айтишиш бошланиб, қозоқ оқини йи-

⁷³ Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974, с. 635.

⁷⁴ Қаранг: Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. М., 1971, с. 394—395.

гиндаги шоирларнинг барчасини енгади. Шунда бир ўзбек бахши-
си: «Сен бизнинг Султон кампир билан тенг экансан»— деган
эмиш. Оқин Султон кампирнинг уйини сўраганда, уни йўлга сола-
дилар. У отини миниб, сой бўйига тушиши билан оти бўйинни чў-
зиб сув ича бошлаган. Ёзнинг куни, бир-бирининг устига сув со-
чиб ўйнашиб юрган болалардан Султон кампирни сўраганда,
болалар орқасига бурилса, Султон кампир кўза кўтариб сойга
эниб келаётган экан. Болалар танитадилар. Шунда оқин:

Сендан савол сўрайман, турган зайип,
Уси турган товларинг неча жасар?—

деб Оқтовни кўрсатган. Шунда шоира:

Худойимнинг ишин кўр,
Фалакнинг гардишин кўр,
Мен билмайман ёшини,
Огзин очиб, тишин кўр!—

деб жавоб бериб, оқинни енгган экан⁷⁵. «Нақлми, ҳақиқатми,—
деб ёзади Ҳоди Зариф,— бари бир, у икки халқ шоирларидан
бирининг иккинчисидан устунлигини кўрсатиш тенденцияси асоси-
да яратилмаган, аксинча, қобилият ва маҳоратга тан беришлик
илгари сурилган. Оқин Қўрғон қишлоқ шоирларини енгиб чиқа-
ди, бу шоирларнинг устозларидан бири шоира момо — Султон
кампирдан эса, енгиледи. Бу ерда ҳар икки халқнинг қобилият
соҳибни эканлиги уқтирилгани ҳолда, аёллардаги маънавий бойлик
ва бадиий маҳоратнинг эркаклардан кам эмаслиги таъкид-
ланади»⁷⁶.

Бундай бадиҳага яна бир характерли мисол келтирайлик.
1973 йил Сурхондарёга уюштирилган фольклор экспедицияси дав-
рида шундай бир ҳол кузатилган эди: 13 июлда Шеробод район,
Сеплан қишлоқ Совети, Чигатой қишлоғига келдик. Бахшилардан
Юсуф Утаган ўғли ва Хушвақт Мардонақуловлар ҳам биз билан
бирга эди. Шу қишлоқлик Тўра Рўзиев хонадонига таклиф қилин-
ган эдик. Ҳовли ўртасида катта сўри бор экан. Сўрига чиқаёт-
ганда Хушвақт бахши шундай деди:

Таллошқоннинг⁷⁷ тақрири,
Биз ҳам одамнинг фақирин,
Кун узогин йўл юрдик,
Шу ерга келдик охири.

Буни эшитган Юсуф Утаган ўғли шу онда тимирскиланиб:

Таллошқонда тобон йўқ,
Отга илгудай осмон йўқ,
Адашиб кетган кишини
Олиб келгудай одам йўқ,—

⁷⁵ Булбул тароналари. 5-том, 107, 311-бетлар.

⁷⁶ Ҳоди Зариф. Улкан халқ санъаткори. «Эргаш шоир ва унинг дос-
тончиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 15-бет.

⁷⁷ Таллошқон Термиз ва Шеробод районлари оралиғидаги чўл бўлиб,
маҳаллий халқ уни «Алпомиш» дostonида Барчининг пойгасида қатнашган
отларнинг талашган ери, деб айтади.

деди. Юсуф бахшининг кўзлари ожиз эди. Юқоридаги тўртлик шунга ишора. Буни эшитган Хушвақт бахши дарҳол орқасига қайтиб:

Амударё гум экан,
Тўгараги чим экан,
Кетаётган кишини
Бориб кўринг, ким экан,—

дея унинг қўлидан ушлаб, сўрига чиқарди.

Бир қарашда бу тўртликлар янгидан яратилгандек кўриниши мумкин. Аслида эса, ундай эмас. Улар бир-икки сўзи, бир ёки икки мисраи ўзгарган ҳолда Шеробод бахшлик мактаби вакиллари репертуаридаги дostonларда учраб туради. Хушвақт ва Юсуф бахшиларнинг топқирлиги, ҳозиржавоблиги шундаки, улар ўз ҳофизаларидаги тайёр сатрларни, ҳатто бутун бошли бандларни вазниятга қараб тўғри ишлата олганлар. Зотан, ижро давомида традицион сатр ва парчалар ёрдамида янгиларини ҳам тўқиб, ўрганилган текстга қўшиб кета олиш санъати ижодий импровизациянинг моҳиятини белгилайди. Бадиҳанинг бундай оддий кўринишлари қозоқ оқинлари амалиётида жуда ҳам юксак чўққига кўтарилган. Қозоқ фольклоридagi айтиш жанри бунга ёрқин мисол бўла олади.

Халқ дostonларида импровизация, бахшининг бадиҳағўйлиги мураккаб кўринишларга эга. Унда традицион стиль элементлари ва поэтик формалар билан бахшининг ижодий улушлари шу даражада чагишиб, бирлашиб, яхлит ҳолда намоён бўлганки, куйловчининг қўшган ҳиссасини, янгилгини ажратиш ниҳоятда қийин. Шу нарса аниқки, исталган дostonда, ҳатто юксак шоирлик қобилиятига эга бўлган, ўта таланти ижодкорларнинг вариантларида ҳам традицион стиль элементлари ва поэтик формалар устун туради. Айтувчининг индивидуал маҳорати, ижрочилик фаолияти мустаҳкам ва барқарор бадий традиция доирасида намоён бўлади. Бунда бахшининг роли шундаки, у традицион асарга ҳаёт бағишлайди, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг таъбири билан айтганда, «сўзман либос кийдириб, шайлайди». Фақат ижодкор дostonчининг қўлидагина традицион, агар таъбир жоиз бўлса, ўлик формалар ҳаётий куч олиб, янада бадий юксак жангалайди.

Дostonларда импровизациянинг роли ва аҳамиятини яққолроқ тасаввур қилиш учун «Алпомиш» дostonининг икки вариантыдаги — Фозил шоир ва Берди бахши вариантларидаги бир хил ўрини — Барчининг пойгада Кўкдўнон билан йўл таллашиб келаётган Бойчиборга мурожаатини («Қур ҳайт», деб қичқиринини) келтирайлик. Фозил шоирда:

Қурру ё қур, ҳайта, тўрамнинг оти,
Оқ тўшим яйловнинг, сочим шипиртки.
Куйганимдан гапни гапга улайин,
То ўлганча сайиснинг бўп юрайин.
Эгам раҳм айласни қонли ёшма,
Сабаб бўлиб қўшгин денги-дўшма,

Олмосдай туғинг қордай тўшима,
Қурру ё қур, ҳайта, тўрамнинг оти!

Уйилмай куймасин кулбан хонам,
Оҳ уриб йиғлайди мендайин санам,
Қалмоқда қолмасин гулдайин танам.
Ун икки ой сени Бойбўри боқди,
Гарданингга Қалдирғоч қўтос тақди,
Йиғлатмагин Барчин гулдай бебахтди,
Қурру ё қур, ҳайта, тўрамнинг оти!⁷⁸

Берди бахшида:

Сенга муҳтож турур Қўнғирот полвони,
Ёнида мўътабар мендай олгани,
Дуо теккан Қўнғирот элнинг ҳайвони,
Бойбўри бобомнинг моли, қурру ҳайт,
Мулла Ҳаким ёримнинг моли, қурру ҳайт.

Гилам айил ярашади белингга,
Югруклар чопади Чилбир чўлида,
Мени ҳайрон қўйма Қалмоқ элида,
Бойбўри бобомнинг моли, қурру ҳайт,
Мулла Ҳаким ёримнинг моли, қурру ҳайт.

Югриб келар мана бетнинг тулкисин,
Қиз боланинг оғзидадир кулкисин,
Сенинг ўзинг Қўнғирот элнинг йилқисин,
Бойбўри бобомнинг моли, қурру ҳайт,
Мулла Ҳаким ёримнинг моли, қурру ҳайт⁷⁹.

Юқоридаги парчаларнинг ҳар иккаласи мазмунан бир хил, улардан кўзланган мақсад ҳам айнан, дostonда қўлланиш ўрни ҳам бир. Аммо бу айнанлик фақат тасвир вазияти нуқтаи назаридандир. Текстуал томондан улар бир-бирига ўхшамайди, бири иккинчисини такрорламайди. Тасвир вазияти жиҳатидан барқарор, айнан бўлган бу текстларнинг бадий даражаси ҳам бир хилда эмас. Илиқ лиризм, чуқур ички ҳаяжон, Алпомиш ва унинг жанговар йўлдоши Бойчиборга нисбатан самимият, сўз санъатининг ажойиб тасвирий воситалари Фозил шоир текстини беэба турибди. Бу хусусиятлар Берди бахшида ҳам мавжуд бўлса-да, Фозил шоир тексти даражасига кўтарила олмаган. Текстуал нуқтаи назаридан бу даражада номувофиқлик, мос келмаслик Фозил шоир ва Берди бахшиларнинг турли-туман дostonчилик мактабларининг вакиллари бўлганлиги билан изоҳланади. Демак, дostonчиликдаги импровизациянинг даражаси поэтик мактабларга хос хусусиятлар билан ҳам белгиланади.

Импровизация даражаси бир поэтик мактаб вакилларида, хусусан, бир устоз-шогирд текстларида, айниқса, бир бахшнинг бир дostonни икки-уч вақтда ижро этганида яна бошқача бўлади. Агар устоз ва шогирд вариантлари бўлганда, бир дoston бир

⁷⁸ Алпомиш. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи Ҳамид Олимжон. Тошкент, 1957, 130-бет.

⁷⁹ Алпомиш. Айтувчи Берди бахши. Нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев. Тошкент, 1969, 38—39-бетлар.

бахшидан бир неча марта ёзиб олинганда эди, бундай импровизацияни ўрганиш учун кенг имкониятлар яратилган бўларди. Ўзбек фольклоршунослигида бундай тажрибалар ниҳоятда кам. Бироқ кузатишлардан шу нарса аниқки, устоз-шоғирд текстларида, бир дostonнинг бир бахши томонидан иккинчи марта ижросида текстual ўхшашликлар кўп ва асосий ҳисобланади. Бизнинг бу мулоҳазамизни Фозил Йўлдош ўғлидан «Алпомиш» дostonининг 1922 йилда ёзиб олинган парчасини 1928 йилда қайта ёзиб олинган нусхага қиёслаш тасдиқлаши мумкин. Аввало шуни айтиш керакки, дoston қайта ёзиб олинганда, биринчи қўлёзмадаги текст асос эътибори билан сақланган. Фарқлар кейингисиде, тасвирнинг кенгайиши, айрим мисраларнинг қисқариши ёки бошқача талқин қилиниши, баъзи сатрларнинг тушиб қолиши ва янгиларининг қўшилиши билан изоҳланади. Бир мисол.

Биринчи текстда:

Маслаҳат бермаймиз Бойсари бойга,
Осилмаймиз Бойбўрининг дорига,
Биринг ака, биринг ука, Бойсари,
Маслаҳатни, шоҳим, ўзинг биласан.
Худойим деб яратганга йиғлайик,
Омин деса париштаю малойик,
Шоҳим, сизга не маслаҳат берайик⁸⁰.

Иккинчи қўлёзмада:

Маслаҳат бермаймиз Бойсари бойга,
Осилмаймиз Бойбўрининг дорига,
Биринг ака, биринг ука, Бойсари,
Маслаҳатни, шоҳим, ўзинг биласан.
Худо дейик, яратганга йиғлайик,
Нор кесар олмосни белга чалайик,
Шоҳим, сизга не маслаҳат берайик⁸¹.

Бу — иккаласи бир-бирига айнан ўхшаш парчада бешинчи мисра озгина ўзгарган бўлиб, асосий ўзгарувчанлик олтинчи сатрда. Диний тушунчани англатувчи Омин деса париштаю малойик мисраининг қаҳрамонлик эпоси руҳига мос Нор кесар олмосни белга чалайик мисраи билан алмаштирилиши Фозил шоирнинг эстетик принципларига тамомила мос, унинг ғоявий ўса борганига ёрқин далилдир. Икки қўлёзма орасида олти йил ўтган. Лекин шоир текстни муҳим бир бадиҳа билан айнан қайтаради. Бу, биринчидан, дostonчилик традициясининг етуклигини кўрсатса, иккинчидан, Фозил шоир бу аънанани мустаҳкам ўзлаштириб олганлигини ва шу традиция доирасида ўзининг индивидуал талантини, бадиҳагўйлик қобилиятини моҳирлик билан намоён қила олишини ҳам тасдиқлайди.

Традиция ва импровизация даражаси, уларнинг ўрни ва роли халқ шоирларининг ўзлари яратган дostonларда ҳам ўзига хос равишда турли шаклларда зоҳир бўлди. Бу ўринда «Очилдов»

⁸⁰ «Билим ўчоғи» журнали, Тошкент, 1923, 2—3-сон, 43-бет.

⁸¹ Алпомиш. Қўлёзма. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг фольклор архиви. Инв. № 18, 7-бет.

достони мисолида айрим қайдлар билан чегараланамиз. «Очилдов» достони традиция ва ижодий бадиҳа бирлигининг ёрқин намунасидир. Унда, бир томондан, классик дostonларимиз хусусиятлари, анъанавий услуб белгилари катта бадий куч билан янгича жаранглаган бўлса, иккинчи томондан, ана шундай мустақкам заминда Фозил шоирнинг ижодий қуввати намоён бўлди. Бундай ҳол традицион стилистик формулалар, эпик клишелар, доимий эпитетларнинг асарда қўлланиши ва шулар ёрдамида ижодий бадиҳага кенг имкониятлар яратилганлигида яққол кўзга ташланади.

Фозил шоирнинг традицион дostonларини безаб турган «**Жафотиғи бу кун жондан ўтади, Айрилиқ ханжари бағрин йиртади**»; «**Хазон бўлмай боғда гуллар сўлмасин. Сўлган гулга булбул келиб, қўнмасин**»; «**Отга солди арпа билан ийирни, Қорда юрган карвон солди чийирни**»; «**Аччиғланса қобоғини уяди, Бор кучини билагига йиғади**»; «**Ўтар дунё ўтарини ўйлагин**» ва ҳоказо каби қайтариқ мисралар — доимий стилистик формулалар «Очилдов» дostonида ҳам тез-тез учраб туради. Панду насиҳат билан тўлиб-тошган бундай тайёр мисралар банднинг бошида, баъзан ўртасида келиб, оғзаки ижрода маълум бир фурсат яратади ва дostonчининг қўйилиб келаётган фикр оқимини моҳирлик билан ифодалашига имконият туғдиради ҳамда кейинги мисраларни ижод қилишга шароит ҳозирлайди. Бундай мисралар традицион дostonларда асар мазмуни билан умуман боғланган бўлиб, кўпчилик ҳолларда ишлатилган ўрнида бандни тўлдириш учун хизмат этади, яъни мазкур парча мазмуни билан бевосита боғланмай, дostonнинг бутун руҳига уланиб кетади. «Очилдов» дostonида эса, бундай мисралар традицион дostonларга нисбатан анча кам ишлатилган, лекин улар кўпчилик ҳолларда ўзи қўлланилган банд ташиган мазмун билан бевосита боғланади. Бошқача қилиб айтганда, шеърый бандни тўлдириш учунгина эмас, балки у ифода-лаётган мазмунни янада ёрқинроқ очишга хизмат қилади. Масалан:

Хазон чалиб, боғда гуллар сўлгандир,
Шум фалак бошига савдо солгандир,
Ажал етиб, паймонаси тўлгандир,
Ун беш кундир мулла Рустам ўлгандир⁸².

Бунда биринчи уч мисра традицион дostonларда жуда кўп ишлатила бериб, тайёр қолип ҳолига келган. Лекин у Фозил шоир тўқиган сўнгги — тўртинчи мисра билан шундай сиқик боғланганки, уни бир-бирдан ажратиш сира ҳам мумкин эмас. Мабодо шундай қилинса, мазкур мисра бадийликдан маҳрум бўлиб, ўз олдига қўйилган поэтик вазифани бажармаган бўлар эди.

⁸² Дастагул. Дostonлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, 1965, 177-бет.

Фозил шоир бозорни талаган босмачилар устига юриш қилган Қизил аскарларнинг келишини тасвирлар экан, қуйидаги мисраларни тизади:

Олмосидан қирмиз қонни қуйганлар,
Биттаси тортинмай юзга текканлар,
Йўлиқса душманнинг додин беради,
Келаётир соп шакаман мерганлар.
Қизил аскар эрдай бўлиб келади.
Ишқирса душманни дамга олади,
Қўрмаган кунларни унга солади,
Агар кўрса, бир қиёмат қилади.
Жафо тиғи бу кун жондан ўтгандир,
Отган ўқи бир тош йўлга кетгандир,
Бозорнинг устидан ғувлаб ўтгандир,
Қўрган босмачининг ҳуши кетгандир⁸³.

Традицион дostonларда қаҳрамон ва унинг дружинасининг таъриф-тавсифи берилган эпизодларга жуда ўхшаш бўлган юқоридаги тасвирга назар ташласак, шоир анъанавий услубдан қанчалик усталик билан фойдаланганлиги очиқ кўринади. Келтирилган атиги ўн икки мисрадан иборат мисолнинг саккиз мисраи традицион дostonларда айнан учрайди. Импровизация маҳсули бўлган, таъкидланган мисраларни ҳам шоир асосан анъанавий заминда, эпос поэтикасидан ўз ҳофизасида мавжуд бўлган запас образлар асосида тўқиган. Бундан уни традицион дostonлардаги баъзи тасвирларнинг оддий қайтариғи, деб қарамаслик керак. Шоирнинг дostonчиликдаги ўзининг катта тажрибасига суянганидан ва янги асар яратишда ўзидаги бой имкониятни тасвир вазиятига мос, тўғри ишга солганидан мазкур шоир янгича, Фозил шоирга хос, қайтарилмас даражада жаранглаган. Бунда традиция билан импровизация, анъана билан шоир янгилиги бир бутунликни ташкил этиб, қаҳрамонларни янгича бўёқларда баҳолашга, ўзига хос тасвир яратишга имконият яратган.

Фозил шоир «Очилдов» дostonида қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини, ички кечинмаларини тасвирлашда ҳам халқимизнинг эпик ижодиётини куйлаш ва сақлаб қолишдаги самарали тажрибасидан унумли фойдаланди. Мана, ягона ўғли босмачилар томонидан отиб ташланган муштипар кампирнинг руҳий изтироблари, аламли кечинмаларига қулоқ беринг:

Муғойиб йиғлайди мендай муштипар,
Оқ сут берган энанг қолди беҳабар,
Илоҳи босмачи бўлсин хору зор,
Қундузимни отибди худо беҳабар,
Болам, деб йиғлайди мендай муштипар.
Йиғлайман, жон болам, рангим сарғайиб,
Армон билан сен ёлғиздан айрилиб,
Энди менинг куним қандай кечади,
Энангнинг ўлиги бўлди бесоҳиб.
Айрилиқ ўтига бағримни доғлаб,
Қайда борай, болам, сени сўроқлаб,

⁸³ Уша асар, 157—158-бетлар.

Золимлар отибди нишона чоқлаб,
Сенинг фироқингда қолдим қон йиғлаб⁸⁴.

Бу парчани ўқир эканмиз, традицион дostonлардаги ўз фарзандларини узоқ сафарга жўнатиб, айрилиқ дардини чекаётган оналарнинг ички монологини тинглаётгандай бўламиз. Лекин шоир традицион дostonлардаги кайфиятни анъанавий образлар ва тайёр мисралар орқали янги вазият, янги шароитга мос бўёқларда шунчалик едириб юборганки, натижада ўзига хос оригиналлик касб этиб, «Очилдов» дostonидаги хизматкор Қулмат онасининг индивидуал монологуга айланган.

Келтирилган ўн уч мисралик парчанинг атиги уч сатрининг муайян қисмларини Фозил шоир яратган. Қолган ўн мисра анъанавий дostonларда мавжуд. Бироқ бу мисралар худди шундай комбинацияда бирор дostonда ҳам учрамайди. Бунда импровизациянинг яна бир хусусияти намоён бўлган, яъни импровизация анъанавий заминда, тайёр образ ва ифодалар ёрдамида ҳар гал янги сатр ва парчаларни тўқиб кета олиш маҳоратигина эмас, балки ўрганилган дoston бадиий тексти қисмларини, эпик клишеларни, доимий стилистик формулаларни ўз ўрнида қўллай билиш, агар таъбир жоиз бўлса, куйланаётган дostonнинг умумий сценарийсини, воқеалар оқимини, сюжет йўналишини тўла сақлаган ҳолда мисраларни янгича комбинациялаш, айтувчининг ўз гоъвий ниятидан келиб чиқиб, бир ё икки сўзни, ҳатто биргина аффиксни ўзгартириш орқали уларга янги маъно юклаш санъати ҳамдир.

Эпосда қаҳрамоннинг жанги, отда сафари, унга насиҳат, ўзга паҳлавонлар билан учрашгандаги диалоглардан иборат нисбатан барқарор текстлар мавжуд. Бундай текстлар бахшининг кучи ва иқтидорига яраша ҳар бир дostonда ўрни билан қўлланилади. Бунини янги дostonлар, жумладан, «Очилдов»да ҳам учратиш мумкин. Бироқ бундай эпик клишеларни янги дostonларда қўллашда импровизацион моментлар анчагина бўлади. Бир неча мисоллар келтирайлик:

Арқираган эрдай бўп,
Ҳар қайсиси шердай бўп,
Бешотарни бўшатди,
Унтаси ҳам бирдай бўп,
Кўп демай қарши чиқди,
Ҳар яғрини қирдай бўп.
Эрлигини кўрсатди,
Уқ ёғаётир дўлдай бўп,
Бир-бирини дўст тутди,
От қўйгандир мўлдай бўп⁸⁵.
Гоҳ қочириб, гоҳ қувиб,
Бир кун бунда уруш бўлди.
Оломондан неча ўлиб,
Жуда қирғин суриш бўлди.
Урушли кун отдан тушмай,

⁸⁴ Уша асар, 160-бет.

⁸⁵ Уша асар, 182-бет.

Баймоқлида юриш бўлди.
 Майдон излар Қизил аскар,
 Аскарларга хуруш бўлди.
 Кўп экиилар оёқ ости,
 Боймоқликда бу иш бўлди.
 Армон билан Мажид ўлди,
 Қолганларга шўр иш бўлди,
 Катта майдон бир иш бўлди.
 Йўлда ётар ярадорлар,
 Унинг егани қилич бўлди,
 Урушгандир кун ботгунча,
 Қаради кунлар кеч бўлди⁸⁶.

Бундай ҳолни халқ шоирлари яратган бошқа дostonларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, Эргаш Жуманбулбул ўғли «Таржи-
 маи ҳол» дostonида укаси Абдухалилнинг вафотини тасвирлар
 экан, айрилиқнинг алами, ёлғизликнинг дарди ҳақида халқ ора-
 сида кенг тарқалган айтим-йўқлов йўлида ўз тилидан бадий гў-
 зал шеърий лавҳалар беради⁸⁷. Бу парча «Якка Аҳмад» ва «Рав-
 шан» дostonида Аҳмад ва Равшанларнинг душман қўлида банд
 бўлганда, ёлғизликдан шикоят қилиб, ўз қайғу-аламларини ифо-
 далаган монологларига⁸⁸ жуда ҳам ўхшашдир. Традициянинг нис-
 батан барқарорлиги ва Эргаш шоир импровизациясини яққолроқ
 тасаввур қилиш учун бир банддан мисол келтирайлик.

«Равшан» дostonида:

Чамбилдай диёримдан,
 Неча хешу тоборимдан,
 Неча оға-жигаримдан,
 Элимда эътиборимдан,
 Қаторда юрган норимдан,
 Соғинганда хуморимдан,
 Қирқ йигит аждаҳоримдан,
 Барисин жонсипоримдан,
 Равшанга хизматкоримдан,
 Дарахти соядоримдан,
 Ҳайбатли ул чиноримдан,
 Ҳар иш десам, тайёримдан,
 Равшанга харидоримдан,
 Йигитлардан жудо бўлдим.

«Таржимаи ҳол» дostonида:

Ёлғиз иним, жигаримдан,
 Нетай, қўзи-қўчқоримдан,
 Қўлда олғир шунқоримдан,
 Қаторда юрган норимдан,
 Серсаводли бозоримдан,
 Соғинганда хуморимдан,
 Қўлимда ҳар на боримдан,
 Инон-ихтиёримдан,
 Новда ўсган чиноримдан,
 Дарахти соядоримдан,
 Элимда эътиборимдан —
 Барисидан жудо бўлдим.

⁸⁶ Уша асар, 205-бет.

⁸⁷ Булбул тароналари. 5-том, 66—70-бетлар.

⁸⁸ Булбул тароналари. 1-том, 111—113-бетлар; 2-том, 479—483-бетлар.

Келтирилган ҳар икки парчани солиштириш Эргаш шоир традицион дostonлардан унумли фойдаланиш билан бирга янги янги сатрлар ҳам ижод қилганлигидан далolat беради. Ажратиб кўрсатилган сатрларнинг айримларини шоир традицион услубда ўзи яратган бўлса, ўзга бандлар таркибида келган бошқаларини янгича комбинацияда беради. Ҳатто шоир бир эпитетни ўзгартириш орқали ҳам янгича руҳни бера олган. Масалан, «ҳайбатли чинор» дейилганда, халқ қаҳрамони Гўрўгли назарда тутилса, «новда ўсган чинор» деганда, шоирнинг укаси Абдухалил кўзда тутилмоқда.

Янги дostonлар бўйича бизнинг бу кузатишларимиз янада ривожлантирилиши, масалалар фақат традиция ва импровизация доирасидагина эмас, балки традиция ва новаторлик, традиция ва бахши маҳорати аспектларида ҳам қўйилиши, барча мавжуд материаллар кенг қиёсий-типологик планда ўрганилиши лозим.

Юқоридагилардан кўринадики, янги дostonларда бахшининг бадиҳагўйлиги асосий ўринда турса ҳам, унда мавжуд анъаналар етакчилик қилади. Бироқ уларда анъанавий дostonларга нисбатан бахши қўшган янгиликлар ҳамда ижодий моментлар кўп ва беҳисоб, импровизациянинг даражаси янада юқори бўлиб, бу нарса мавжуд анъаналар доирасида дostonчиликда янги босқичнинг бошланишини таъминлай олган.

Импровизация куйланаётган дostonнинг барча компонентларига тааллуқлидир. Ҳақиқий бахши ҳатто дostonлардаги ўта анъанавий мисра ва эпик клишеларга ҳам ўзгартишлар кирита олади. Бироқ бундай интерпритациялар жуда оз бўлиб, улар асосан айрим сўз ва аффиксларнинг ўзгачилиги билан чекланади. Масалан, Фозил Йўлдош ўглининг «Алпомиш» дostonида «Хазон бўлмай боғда гуллар сўлдими» анъанавий мисраи қуйидаги вариацияларда қўлланган:

Хазон бўлиб боғда гуллар сўлгандир.
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлганда;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлганди;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлибди;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлади;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлмади;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлсин-да;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўлганми;
Хазон бўлиб боғда гуллар сўларми;
Хазон бўлмай боғда гуллар сўлмаса;
Хазон бўлмай боғда гуллар сўлмасин;
Хазон бўлса боғда гуллар сўлмасми;
Хазон бўлса боғда гуллар сўлар дейман.

Баъзан ижро давомида бахши у ёки бу парчаларни унутиб қўйиши, шу туфайли айрим эпизодларни тушириб қолдириши ва унинг ўрнига ўз имкониятига яраша нималарнидир қўйиши мумкин. Ижро оқимидан келиб чиқмаган мажбурий характердаги бундай импровизациялар оғзаки ижод учун муҳим эмас. Аксинча, бахшининг аудиториянинг состави ёки турли-туман таъсирлар туфайли илгаридан ўйланган, онгли равишда дostonга киритган

Ўзгартишлари фольклористик нуқтаи назардан катта аҳамиятга эга. Бу бахшиларнинг ўз тингловчиларига бўлган муносабатини, дostonнинг у ёки бу эпизодига нисбатан қарашини ўрганиш учун муҳимдир.

Энг кейинги авлод бахшилари репертуарида бадий текстнинг ниҳоятда торайиб кетиши, унинг кўпчилик ҳолларда қуруқ баён тусини олиши, икки-уч дoston сюжети мотивларининг бир асарга бирлаштирилиши, анъаналарни яхши ўзлаштирилмаганлиги туфайли бошқаларга ўхшатмаслик ниятида эпик ижодиётни бузиш ва унга традицияга мос бўлмаган ўзгартишлар кирита бериш, образларга халқ эстетик идеалидан келиб чиқиб берилган ижтимоий баҳо ва айрим мотивлар талқинининг янгиланиши каби бир қанча ҳолатлар кўзга ташланмоқдаки, бу ва шунга ўхшаш ҳозирги оғзаки адабий жараёнда содир бўлаётган бошқа қатор ҳодисаларнинг ижодий бадиҳа билан, бахшиларнинг бадиҳағўйлигидан иборат ноёб қобилият билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бундай ҳодисаларни зийраклик билан қайд этиш ва синчиклаб ўрганиш анъаналарнинг муайян ҳолатини, дostonчиликнинг айни замондаги кўриниши ва унда содир бўлаётган жараёнларни текшириш учун муҳимдир.

Юқоридаги мулоҳазаларни хулосалайдиган бўлсак, бахшилар ижодий импровизацияси анъаналар ривожини учун ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Худди шу туфайлигина анъаналар бир жойда қотиб қолмади, балки дostonчиликни доимо олға етаклади. Бироқ анъаналарнинг ривожланиб, янгиланиши, янги босқичга кўтарилиши, янги анъаналарнинг бошланиши, илгари ҳеч кўрилмаган эпик асарларнинг яратилиши ҳам традиция ва импровизациянинг диалектик бирлиги, мутаносиблиги шароитларидагина мумкин бўлди. Бундай диалектик бирлик уларнинг моҳияти, асосий хусусиятидан келиб чиққандир.

Версия ва вариант

Халқ дostonларида вариантлилик традиция ва импровизация билан, фольклор текстидаги барқарорлик ва ўзгарувчанлик билан маҳкам боғлиқдир. Вариантлилик фольклор табиати, унинг эстетикаси, яратилиш ва жонли оғзаки ижрода яшаш қонуниятлари ҳамда функциясидан келиб чиққан хусусиятдир. У — фольклорнинг ҳамма томонлари ва элементларини — сюжети, образлиги, стилистикаси, умуман поэтикаси ва жанр хусусиятларини қамраб олувчи универсал белгидир⁸⁹.

Вариантлилик оғзаки адабий-тарихий жараённинг бошланғич моментлари билан ҳам, унинг кейинги тараққиёт босқичлари билан ҳам боғлиқ. Бошқача қилиб айтганда, фольклор ижодий жараёнига хос барқарорлик ва такрорийлик, канониклик ва ўзга-

⁸⁹ Қаранг: Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л., 1976, с. 191—192.

рувчанлик у ёки бу фикрни турлича ифодалашга кенг имкониятлар яратади. Демак, вариант қандайдир биринчи ва ягона текстнинг кейинчалик ўзгарган кўринишлари эмас, балки маълум бир асарнинг жонли оғзаки эпик традиция асосида вужудга келган, бир-бирини инкор этмасдан ёнма-ён яшай оладиган ва ўзаро фарқланувчи турли-туман текстлари бўлиб, муайян фольклор асарининг конкрет бир текстда, конкрет бир ижрода намоён бўлишидир. Вариантларни бундай тушуниш оғзаки бадий традиция ва айтувчининг индивидуал интерпретацияси асосида вужудга келган ҳар бир текстнинг бадий мустақиллиги масаласини қўяди. Атоқли совет фольклористи Ю. М. Соколовнинг ҳар бир вариантга «Мустақил аҳамиятга эга бўлган бадий факт»⁹⁰ сифатида қарашининг боиси ҳам шундадир. Шу маънода вариантларнинг бирига асосий, қолганларига иккинчи даражали ўрин беришга асос йўқ. Лекин улардан қай бирларининг маълум даражада традицияга яқинлиги, айтувчининг ўрганган текстга ижодий ёндашиши, ғоявий-бадий афзалликлари, деталларнинг ишланиш даражаси жиҳатидан устунликлари яққол кўриниб туради. Шу нуқтаи назардан қараганда, атоқли халқ шоирлари Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан, Ислом шоирлардан ёзиб олинган дostonлар бизга маълум бошқа вариантлардан ғоявий-бадий юксаклиги, эпик традицияни нисбатан тўла сақлай олганлиги, поэтик баркамоллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Вариантларнинг юзага келишига бир қатор субъектив ва объектив омиллар сабаб бўлади⁹¹. Уларнинг юзага келишига субъектив сабаб айтувчининг дунёқараши ва маҳорати, ижодчи ва ижрочилиги, традицияга муносабати ва импровизаторлиги, қисқаси, унинг «ижодкорлик шахси» билан белгиланади. Шу маънода турли ижодий вариантларда етиб келган ҳар бир фольклор асари оғзаки ижод традициясининг тенг ҳуқуқли намунаси ҳисобланади. Бу масалада эстетика принципларидан келиб чиқиб, оддий ижрочи варианты билан бадихағўй дostonчи вариантыни бир-биридан фарқ қилиш керак бўлади. Масалан, машҳур Эргаш Жуманбулбул ўғли куйлаган «Кунтуғмиш» дostonини Эгамберди Олломурад ўғли айтган шу номдаги дoston билан тенглаштириб бўлмайди. Биринчисида «ижодкор шахс» — импровизатор шоир кўриниб турса, иккинчисида оддий бахшини кўрамыз. Демак, бирор дostonни оддий ижрочи куйлаганда, традицион текст деярли ўзгармайди, ижодий ҳолатлар кўринмайди. Бадихағўй дostonчи эса, ўз асарига ижодий ёндошиб, тингловчиларнинг диди ва составига қараб, ўз дунёқараши ва ижтимоий воқелик таъсирида традицион текстга, ҳатто сюжетга ҳам жиддий ўзгартишлар кирита олади. Шунинг учун ҳам С. Н. Азбелов: «Ҳар бир янги ижро

⁹⁰ Соколов Ю. М. Русский фольклор. М., 1941, с. 13.

⁹¹ Қаранг: Саидов М., Мирзаев Т. Ўзбек халқ дostonчилигида вариация масалалари. «Ўзбек тили ва адабиёти». Тошкент, 1964, 4-сон, 59—61-бетлар.

текст бир бутун ҳолда туғиладиган ижодий актдир»,— деган эди⁹². Бундан чиқадиган хулоса шуки, бахшидан ёзиб олинган текст унинг кўпдан-кўп имкониятларидан биридир. Чунки унинг хотирасида аниқ ҳажм ва чегарага эга бўлган, ҳар жиҳатдан тартибга солиниб сайқаллаштирилган бадний текст⁹³ бўлмай, балки сюжетлар, мотивлар, эпик клишелар, тайин мисралар ва доимий эпитетлардан иборат жуда катта поэтик манба мавжуд. Бошқача қилиб айтганда, бахшининг ижодий хотирасида дostonларнинг умумий сценарийси, унинг асосий сюжет ҳалқалари ва эпизодлари, ёдланган бутун-бутун парчалар ва эпос поэтикасидан иборат жуда катта «эпик билим»⁹⁴ бор. Бахши ҳар галги ижрода ана шу имкониятдан ижодий фойдаланади. В. М. Гацакнинг таъкидлашча, дostonчи «эпик билим» чегарасида ижро давомида айрим бадний деталларни қўшади ёки чиқариб ташлайди, баъзан банд ва эпизодлар ўрнини алмаштиради⁹⁵. Бу айтилганларни хулосалайдиган бўлсак, бахши билган дoston у ижро этган кўринишидан ёки ундан ёзиб олинган вариантдан кенг. Худди шу ҳол бадиҳагўйлик учун кенг имкониятлар яратади. Бироқ бадиҳагўйлик умумлашган пухта традициялар чегарасидагина бўлади⁹⁶.

Вариантларнинг юзага келишининг объектив сабаби, биринчидан, халқ оғзаки поэтик ижодининг табиати билан белгиланса, иккинчидан, ижтимоий-тарихий воқелик тарраққиёти билан изоҳланади. Фольклорда вариантларнинг юзага келишидаги объектив сабаб биринчи планда туради, чунки вариантликнинг моҳияти ҳам ана шу орқали тушунтирилади.

Фольклор асарларининг коллектив ижод маҳсули эканлиги, уларнинг асрлар давомида юзларча авлод томонидан яратилиб, оммавийлик тусини олиши унинг бир қанча ижодий вариантларда етиб келишига сабаб бўлади. Бу масаланинг бир томони бўлса, иккинчидан, фольклор асарлари ҳар қаерда ва ҳар қандай шароитда кичик бир истисно билан оғзаки айтилган. Хусусан, дostonлар ҳар гал куйланганда, традицион текст айнан такрорланмай, балки озми-кўпми ўзгаришларга учрайди, кўпинча асосий текстга нисбатан фарқли томонлар кўзга ташланади. Мана шунинг ўзиёқ кўп вариантликка олиб келади.

⁹² Азбелов С. Н. Основные понятия текстологии в применении к фольклорному материалу. «Принципы текстологического изучения фольклора». М.—Л., 1966, с. 281.

⁹³ Хоразм бахшилари хотирасида худди шундай «ишлов» берилган ўзгармас бадний текст мавжуд. Улар дostonнинг ҳар галги ижросида уни айнан қайтардилар. Бироқ Хоразм дostonларининг ҳам прозаик қисмларини ижро этишда муайян эркинлик борки, ҳар галги ижрода дostonнинг шу қисмларни у ёки бу даражада ўзгаришларга учрайди.

⁹⁴ «Эпик билим» терминини В. М. Гацак қўллаган. Қаранг: Гацак В. М. Эпический певец и его текст. «Текстологическое изучение эпоса». М., 1971, с. 7—46.

⁹⁵ Уша асар, 45-бет.

⁹⁶ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 427.

Илҳоят, халқ оғзаки поэтик ижоди намуналари, шу жумладан, дostonлар маълум бир тарихий, иқтисодий-ижтимоий шароитда яратилиб, ундан кейинги даврларда ҳам куйланиб келинади. Шунинг учун ҳам унда ҳар бир иқтисодий-ижтимоий давр озми-кўпми ўз изини қолдиради. Айрим мотивлар йўқола боради ёки уларнинг изи қолади, янги мотивлар киритилади ва қўшила боради. Демак, иқтисодий-ижтимоий тараққиёт, янги-янги тарихий воқелик ҳам фольклор асарларини кўп вариантликка олиб келадики, текширувчи буларни ҳисобга олиши керак бўлади.

Шундай қилиб, халқ оғзаки поэтик ижоди намуналарининг яратилиш процессининг коллективлик характерга эга бўлиши, уларнинг оғзаки ижро этилиши ва кенг тарқалиши (айрим ҳолларда ёзма равишда ҳам тарқалади), **оммавийлик** тусини олиши, уларга нисбатан тарихий воқеликнинг таъсири ҳамда айтувчининг **актив ижодий муносабати** — қисқаси, объектив ва субъектив шарт-шароитлар у ёки бу традицион текстга жонли оғзаки традицияда бир қанча версия ва вариацияларда яшаш ҳуқуқини беради.

Шунинг учун ҳам фольклор асарларининг, шу жумладан, дostonларнинг барча вариантларини ёзиб олиш, уларни қисий ўрганиш жуда катта назарий ва практик аҳамиятга эга. Бусиз традицион текстнинг ижодий вариантлари нималардан иборат эканлигини, халқнинг ижодий лабораториясини ва дostonчи маҳоратидаги индивидуал хусусиятларни, поэтик ижодиётда ўз изини қолдирган иқтисодий-ижтимоий қатламлар меъерини эпик поэзиянинг яратилиш, тарқалиш доиралари ва районлараро айирмаларини, дostonчилик мактабларининг ўзларига хос анъаналарини белгилаб бўлмайди. Бу ҳақда проф. А. М. Астахова бундай деб ёзган эди: «Вариант — сюжет асосларини аниқлаш учун зарур бўлган ҳалқалардан бири сифатидагина қизиқарли ва муҳим бўлиб қолмай, балки шу билан бирга халқ оммаси жонли ижодий қувватининг бир кўриниши сифатида ҳам қизиқарли ва муҳимдир»⁹⁷.

«Вариантлик», «версия», «вариант» терминларини бир хил тушуниш ва бир хил талқин қилиш тўғри бўлмайди. Уларни бири-бирдан ажратиш, маъноларини дифференциация қилиш ва фарқини кўрсатиш керак бўлади.

Вариантлик оғзаки поэтик ижоднинг хусусиятларидан бири бўлиб, маълум бир сюжетнинг барча версия ва вариантлари мажмуи ҳақида баҳс этади. Бошқача қилиб айтганда, халқ оғзаки поэтик ижоди ҳар бир намунасининг жуда кўп версия ва вариантларда тарқалишига ҳамда жонли оғзаки традицияда яшаб келишига вариантлик дейилади. Вариантлик тор маънода (асосан ёзма адабиётда) у ё бу бадий асарнинг айрим боблари, баъзи сўзлар, сатрлар, бандлар ўртасидаги фарқларни, таҳририй тузатиш-

⁹⁷ Астахова А. М. Руссий былинный эпос в Севера. Петрозаводск, 1948, с. 5.

ларни, кенг маънода эса (кўпнича фольклорда) традицион сюжетнинг асосий текст билан ёнма-ён турувчи, ammo бир-бирини инкор этмовчи ҳар хил ижодий текстларини ўз ичига олади.

Композицион ва ғоявий-бадий тасвир воситалари жиҳатидан бир-биридан принципиал равишда кескин фарқ қилувчи халқ оғзаки поэтик ижодининг бир сюжет ва бир жанрдаги намуналари (текстлари) версия ҳисобланади.

Композиция, сюжетнинг айрим ҳалқалари, ғоявий-бадий тасвир воситалари ва эпик воқелик баёни жиҳатидан бир-биридан жуда кам фарқ қилувчи фольклорнинг бир версия ичидаги намуналари (текстлари) вариантдир. «Вариант» сўзининг ўзи ҳам лотинча «variatus» дан олинган бўлиб, «ҳар хил», «турлича», «хилма-хил» деган маъноларни беради⁹⁸.

Версия ва вариант кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаш ва яқин бўлади. Улар ўхшашлигининг энг муҳим томони ҳар иккаласининг ҳам бир сюжет доирасида бўлишидир. Шунинг учун бўлса керак илмий адабиётда версия ва вариант терминлари кўпинча аралаш ҳолда ишлатилиб, бирининг ўрнида иккинчиси қўлланила беради. Ammo юқорида айтилганидек, версия ва вариант орасида маълум бир фарқлар бор. Бу фарқлар бизнингча, қуйидагилардан иборат:

1. Версия кенг бўлиб, ўз ичида вариантларга эга бўлади. Барча вариантларда ифодаланган ғоя, бадий-тасвирий воситалар мажмуи версияни беради. Ammo вариант эса, версияни ўз ичига олмайди.

2. Вариантларда сюжет айрим ҳалқасининг тушиб қолиши ёки ўзгариши, эпик воқелик баёнида озми-кўпми фарқлар бўлишига қарамай, композиция умумий бўлади. Версияда эса ўша сюжет композицион жиҳатдан бошқачароқ ифодаланиши ҳам мумкин⁹⁹.

3. Турли уруғ ва қабилалар бир неча халқлар составига кириши билан уларнинг эпоси ҳам ўша халқлар орасига тарқалади. Генетик асоси бир бўлган маълум бир сюжет энди янги ижтимоий муҳитда турлича талқин қилинади ва турлича ривожлана бошлайди. Бунинг натижасида улар орасида принципиал фарқлар вужудга келади ва ҳар бир халқ ўз миллий хусусиятларини, ўз тақдирини унда ифодалайди. Бундай ҳолда версия вужудга келади. Масалан, «Алпомиш» достонининг ўзбек, қорақалпоқ, қozoқ версиялари каби.

4. Вариантлар бир традиция доирасида бўлса, версияларда традициянинг келиш йўллари бошқа-бошқа бўлади. Чунки ҳар бир уруғ қайси бир географик шароитга тушиб қолишига қарамасдан ўзининг қадимий традициясини сақлашга ҳаракат қилади. Бу эса уларнинг бир сюжетдаги эпосида, тил нуқтан назаридан бир хил шева группасига киришига қарамай, катта айирмага

⁹⁸ Литературная энциклопедия. Том второй. М., 1929, с. 105.

⁹⁹ Пропп В. Я. Русский героический эпос. М., 1958, с. 23.

олиб келади. Ўзбек халқи орасида «Алпомиш», «Ширин билан Шакар», «Соҳибқирон» дostonларининг икки версияда тарқалганлиги ва ҳар бир версиянинг ўз вариантларига эгаллиги ёки катта «Гўрўғли» туркумининг икки редакцияда мавжудлиги бунга мисол бўла олади.

5. Версияларда фақат гоёвий мақсад кўзда тутилиб, бир хил сюжет турлича гоёвий-бадий талқин қилиниши мумкин. Масалан, «реакцион версия», «халқчил (прогрессив) версия» каби.

6. Версия маълум бир маънода ёзма адабиётдаги редакцияга яқин келади. Бунда у ёки бу традицион сюжетни маълум бир таланти халқ шоири ёки шоирлар мактаби томонидан принципал равишда қайта ишлаш кўзда тутилади. Шу маънода «қадимий версия», «янги версия» ҳақида фикр юритиш мумкин.

Демак, версия ва вариант фольклор асарларининг конкрет бир ижродаги ёки ёзув билан қайд қилинган ва қайд қилинмаган текстлари бўлиб, оғзаки ижод намуналарининг ўзига хос специфик ҳаётини белгилайди. Бу ҳаёт бир вариантдан қандайдир «тугалланган», «тўла» текстга қараб ривожланиш бўлмай, балки муттасил ижод ва қайта ижод, айрим намуналарнинг юзага келиши ва йўқолиши, ўрин алмашиши, вариантларнинг туғилиши, ўзгариши, ривожланиш ва орқага кетишлар, традицияларнинг бойиши, янгиланиши ва сўниши жараёнидир. Мана шундай мураккаб фольклор ҳаётни вариантларда зоҳир бўлади. Шунинг учун ҳам муайян ижодий акт бўлган барча вариантларни миршкорлик билан тўплаш ва синчиклаб ўрганиш лозим.

Бахшиларнинг эстетик қарашлари

Халқ дostonчиларининг устоз ва салафлари, замондош ва шогирдларига муносабатини, соз ва сўзга, эпик репертуарга қарашини, у ёки бу вариантнинг айрим эпизод ва мотивлари талқинига нисбатан тасдиқ ё инкорини, бизнинг давримизда эса, фольклористлар билан дўстона алоқаларини, қисқаси, улкан халқ санъаткорларининг эстетик принцип ва қарашларини ўрганиш фольклоршуносликда жиддий қўйилганича йўқ. Бу ҳақда «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китобида келтирилган мулоҳаза ва материаллар илм майдонида ягоналигича қолиб келмоқда¹⁰⁰. Ҳолбуки, соз ва сўз ҳақидаги махсус термалар, бахшиларнинг бир-бирлари билан учрашувларидаги мулоҳазалари, ёзиб олинган дostonлар тексти орасида учрайдиган уларнинг ўзлари, устозлари, репертуарлари ҳақида, фольклоршунос ва фольклор тўловчилар тўғрисидаги қистирма сатрлар — чекнишларни бир жойга жамласак, бахшилар амалиётида муҳим ўрин тутган юксак профессионализм ва бадий маҳорат сирлари ҳақида уларнинг ўз қарашларини ўрганиш учун басавлат фактик материалга эга бў-

¹⁰⁰ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 38—42.

ламиз. Демак, биз бахшиларнинг эстетик қарашлари деганда, яхлит, тугал системани эмас, балки ана шу сочилик ётган материаллардан келиб чиқадиган мулоҳазаларни, сўз ва соз қадрини ўзларига хос баҳолашларини тушунамиз. Бу мулоҳаза ва баҳслар бир қарашда жуда оддий, шунчаки айтилгандек кўринса-да, уларга чуқурроқ ёндошсак, улар бадий маҳорат ва дostonчилик амалиёти ҳақидаги фикр дурлари эканлигига қаноат ҳосил қиламиз. //

Аввало шунини таъкидлаш керакки, ўтмишда халқ бахшилари вақти-вақти билан йиғилишиб турар, бундай учрашувларда дoston ва термалар айтиб, бир-бирларининг маҳорат сирларини ўрганар, қизғин адабий мунозараларда бўлар эдилар. Бу учрашувларни қозоқ оқинлари амалиётида муҳим ўрин тутган айтишув, куч синашиш тарзида тушуниш хато бўлур эди. Ўзбек бахшилари жуда тор доирада, ўзаро келишилган ҳолда, кўпинча устоз бахшиникида йиғилганлар. Баъзан бир устоздан етишиб чиққан шогирдлар ўзаро тўпланишган. Кичик бир зиёфат билан бошланадиган бундай учрашувларда бахшилар бир-бирлари билан танишган, термалар айтишган, сўнг йиғилганлардан бири бирор дoston куйлаган. Шу тариқа бир-бирларининг ютуқ ва камчиликларини ўрганиб борганлар. XIX асрда бўлган шундай бир учрашув тафсилоти ҳақида Ҳ. Т. Зарифов шундай ҳикоя қилади: «Дostonчилар гоҳ-гоҳда бир-бирларининг ижодлари билан танишар, сюжетлар, мотивлар, образлар, ҳатто айрим ифода ва таъбирлар устида мунозаралар қилар эдилар. Тахминан, XIX асрнинг ўрталарида бир кун Ғўбдун тоғининг тумшугида — Полвон ариқда Товбузар шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод шоир, яна шу замоннинг устоз дostonчиларидан шаҳрисабзлик Хидир шоир йиғилиб, адабий суҳбат қурганлар. Булар орасида Лойқа қишлоқлик Йўлдош шоир ҳам бўлган. Суҳбат ўртасида Султонмурод шоир Йўлдош шонрга: «Йўлдошбулбулни айтиб кел, танишайлик»,— деган. Йўлдош шоир ўз устоди Йўлдошбулбулни йиғинга олиб келган.

Дostonчиларнинг бир-бирлари билан танишишлари асосан уларнинг ижодлари, репертуарлари билан танишишдан иборат бўлган. Шунинг учун улар бир-бирлари билан йўлиқишганда дастлаб бирор қўшиқ айтиб беришни илтимос қилганлар. Мана шу одат бўйича Йўлдошбулбулдан дoston айтишни сўрайдилар. Йўлдошбулбул ўз одатича, эшикларни ёптириб, дostonни бошлайди, тун билан тўхтовсиз куйлаб, ҳаммани ўз оғзига қаратганича суриб бора беради. Эшикларни очиб юборадилар. Тун кўтарилиб кетганини пайқайдилар. Шунда Қурбонбек шоир сўрайди:— Хидир ака, Йўлдошбулбул қандай экан? Хидир шоир бу сўроққа шундай жавоб беради:— Агар ҳавога булут чиқса, булутлар маст бўлиб, нўшар қуюлиб, Тажаннинг дарёси мавж уриб тошса, шунчалик тошар-да, бундан ортиқ тошолмас»¹⁰¹.

¹⁰¹ Ҳодид Зариф. Фозил шоир — машҳур дostonчи. 11—12-бетлар.

Бу ўринда Хидир шоирнинг Йўлдошбулбулга берган баҳоси принципаал аҳамиятга эга. Чунки бахшилар талант ва қобилиятга баҳо берганда, унинг моҳиятини яққолроқ кўрсатиш ниятида кўпинча уни иккинчи буюкроқ нарса ва ҳодисага қиёс қилардилар. Хидир шоир назарида бахшининг тўлиб-тошиб куйлаши булутнинг маст бўлиб, қўлларни чалқитиши, дарёларни тошдириши, сел ва қуюннинг қуюлиши билан баробар. Фозил Йўлдош ўғли ҳам «Нишондор Жамбулга» шеърда шоирга баҳо беришда шу традицион йўлдан боради:

Булут тўлқинидай чалқиб маст бўлар,
Мавж уриб, селдайин сўзи қуюлар...

Булутлар маст бўлса, чалқийди қўллар,
Нўшардай бўп Жамбулдан сўз қуюлар¹⁰².

Бундай баҳолар бахшиларнинг кундалик турмуш тарзи, ўзлари яшаган атроф муҳит билан маҳкам боғланганидан нишонандир. Дўмбирани бедовга («Бедовни миниб ҳайдадим»), чечанни югрук отга («Булар чечан — югрукнинг зоти»), талантли ижодкорларни тулпор, булоқ, денгизга қиёслаш бахшилар орасида кенг тарқалган. Бу жиҳатдан Жуманбулбулнинг Тилла кампир ҳақида Эргаш шоирга айтган сўзлари характерлидир: «Ешлик қилдик, Тилла кампирдан гап — қўшиқ ўрганмадик. Биримиз — Жоссоқ, шоирларнинг устоди, биримиз — Булбул, Булбул билан қўшиқ айтишганда, ўртадагилар бизникини қилади маъқул, Тилла кампирнинг ҳам топгани шул, — деб ўта бердик. Сўнг билсак, биз той эканмиз, у — тулпор, биз йилга эканмиз, у — булоқ, биз дарёмиз деганда, у — денгиз экан»¹⁰³.

Бахшилар бир-бирларидан ўрганар эканлар, айрим чиройли тасвирларни, ҳатто бутун дostonларни айрим етакчи, талантли шоирларнинг номлари билан боғлайдилар. Уларнинг умумий таълими олишича, «Алпомиш» дostonининг энг юксак вариантини Булунгур дostonчилик мактаби вакиллари берган бўлса, «Равшан» дostonининг бадийи баркамол варианты Қўрғон дostonчилик мактабининг мевасидир. Ҳатто «Равшан» дostonини Жуманбулбулнинг «уч ҳайдалган шудгори», деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, Эргаш шоир «Равшан» дostonидаги «Бизинг ёрни кўрган борми, Ер дарагин берган борми?», «Қалпоқ бозори қайсиди?», «Қундуз билан Юлдуз» дostonидаги «Занги билан парвоз қилиб, Устингдан Юлдуз ўтдимми?» каби шеърини парчаларни Жуманбулбулнинг устоди Бўрон бахши (Кичик Бўрон) номи билан боғлайди, «Алпомиш» дostonидаги қалмоқ алпларининг муболағавий портретлари тасвирини XVIII асрнинг II ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган муболаға услубининг йирик намояндаси Амин бахшига нисбат беради. «Алпомиш» дostonи вариантларини қиё-

¹⁰² Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди. Тошкент, 1958, 26-бет.

¹⁰³ Булбул тароналари. 1-том, 37—38-бетлар.

¹⁰⁴ Булбул тароналари. 5-том, 109-бет.

сий ўрганиш, шунингдек, Амин бахшига нисбат берилган текстларни¹⁰⁴ Фозил шоир вариантнинг аини ўринларига солиштириш шуни кўрсатдики, қалмоқ алпларининг муболағавий тасвири анча қадимий бўлиб, улар дoston тексти таркибида Амин бахшигача ҳам бўлган. Амин бахши эса, уни янада чиройли, ўзининг ижодий улушларини ҳам қўшиб куйлаган бўлиши керак. | Жуманбулбул, Кичик Бўрон ҳақида ҳам худди шуни айтиш мумкин. Чунки «Равшан» дostonи жонли оғзаки анъанада илгаридан куйланиб келинган. Кичик Бўрон ва Жуманбулбул эса, уни янада бадий баркамол бўлишига, поэтик сайқалланишига улкан ҳисса қўшганлар. «Жуманбулбулнинг уч ҳайдалган шудгори» деганда, илгаридан мавжуд «Равшан» дostonини у янада бадий юксакликка кўтариб, унга ўзининг ижодий ҳиссасини қўшиб, маҳорат билан куйлаганлиги таъкидланган. |

Бахшилар назарида эпик асарлар қандайдир афсонавий узоқ ўтмишда чиндан ҳам бўлиб ўтган воқеаларни тасвирловчи ўзига хос поэтик ҳақиқатдир¹⁰⁵. Улар ҳар бир дostonга ана шу «ҳақиқат» нуқтаи назаридан баҳо берадилар. Айтиш мумкинки, бу ақида бахшилар эстетик қарашларининг асосини ташкил этади. Бу жиҳатдан Эргаш шоирнинг қуйидаги мулоҳазалари ниҳоятда характерлидир. Унинг таъкидлашича, халқ учун хизмат қилган доноларни улуглаш, элу юрт тинчлиги ва ободлиги деб жонини аямаган ботирларни куйлаш дostonларимизнинг асосини ташкил этиши керак:

Айтмоқ даркор назаркарда эрларни,
Вақтинда гуркираб ўтган шерларни,
Ўзи ўлмайд душман изни босмаган,
Қўшиндан қайтмаган аждаҳорларни¹⁰⁶.

Худди шундай идеал қаҳрамонгина халққа раҳнамолик қила олади, барча ёмонлик ва ёвузликларни енгиб, «душман йўлин бойлай олади». Шунинг учун ҳам «уни қанча таъриф қилса, ярашади». Чунки:

Пўлат найза сира хор бўп ётарми,
Темир найза эговласанг ўтарми,
Назар топган эрлар ўтган вақтинда,
Мақтовман уларга номард етарми?!¹⁰⁷

Етакчи халқ шоирлари ўзларининг ана шундай қарашларидан келиб чиқиб, «бир ўзи қўшинга зўрлик айлаган» ўрнакли қаҳрамонларни куйлаш билан бирга моҳир бадихагўй санъаткорлар сифатида ўзлари яшаб турган даврнинг муҳим ҳодисаларини, ўзлари билган ва таниган кишиларни — янги давр қаҳрамонларини ҳам халқ оғзаки ижодига дадил олиб кирдилар.

Дoston воқеаларини қачонлардир, «бўлиб ўтганлигига» ишонч бахшиларнинг ўзлари билган асарларни куйлаб келишда «тради-

¹⁰⁵ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 40.

¹⁰⁶ Булбул тароналари. 5-том, 126-бет.

¹⁰⁷ Уша жойда.

цион эпик ҳақиқат» доирасидан четга чиқмасликларига сабаб бўлган. Улар дoston воқеалари оқимидан келиб чиқмаган ўзгартишларни, айрим бахшиларнинг эпик воқелик баёнига қатъий амал қилмасликларини, асар ва ундаги образлар бутунлигига зарар етказувчи ҳар қандай янгиликларни ўзларни ишонган шу «ҳақиқат» нуқтаи назаридан танқид ҳам қилганлар. Бунга Фозил Йўлдош ўғлининг айрим бахшилар вариантларининг баъзи бир эпизодларига нисбатан билдирган мулоҳазалари (улар «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китобида келтирилган) яққол мисол бўла олади.

Маълумки, «Алпомиш» дostonининг Фозил Йўлдош ўғли вариантыда Барчиннинг шартларидан бири — пойгада 500 от қатнашди. Бошқа вариантларда эса, уларнинг сони бир неча минг, Фозил шоирнинг фикрича, бу ҳақиқатга тўғри келмайди, чунки уни амалга ошириш шунчалик қийинки, унга фақат забардаст қалмоқ паҳлавонларигина иштирок этиши мумкин, уларнинг сони эса, бунчалик кўп эмас. Шунингдек, Фозил шоир дostonнинг Пўлкан вариантыда қаҳрамоннинг авлиёларнинг мадади билан иш кўрсатишини кескин танқид қилган эди. Шоир таъкидлаганидек, дostonда қаҳрамоннинг қийинчиликка учраганда, турли-туман авлиёларнинг уларга ёрдам бериши тингловчилар қизиқишини сусайтиради.

Абдулла Нурали ўғлининг «Малика айёр» дostonида Гўрўғли Малика билан учрашгач, Малика каптар бўлиб ўз юртига учиб кетади, Гўрўғли эса, бургутга айланиб уни қувади. Шунда Малика каптарлар галасига кириб яширинади. Сўнг Гўрўғли парини олиб келиш учун Авазни юборади. Фозил шоир Гўрўғлининг бургутга айланишини танқид қилган эди, чунки бу мотив дostonда ривожлантирилмайди. Модомки, Гўрўғли бургутга айланиб, парини тутиши мумкин экан, унда жуда ҳам машаққатли сафарга Авазни юборишга ҳожат ҳам қолмаслиги керак эди.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Қундуз билан Юлдуз» дostonининг Эргаш шоир варианты тугалланмаси ҳақидаги мулоҳазаси ҳам эътиборлидир. Дostonда тасвирланишича, Қундузни олиб келаётган Авазхон Олатовда душманлар билан жангда оғир ярадор бўлади. Отасини излаб келган тўққиз яшар Нурали душманни енгиб, отаси ва парилар билан учрашади. Нуралининг орқасидан Гўрўғли ва қирқ йигит ҳам йўлга тушадилар. Улар йўлда келаётган Аваз ва Нурали билан учрашиб, ҳаммалари биргаликда Чамбилга қайтадилар. Бошқа вариантларда эса, Нурали Гўрўғли ва қирқ йигит билан биргаликда отасини қутқариш учун сафар қилади. Фозил шоир Эргаш Жуманбулбул ўғли варианты тугалланмасининг тўғрилигига шубҳа билан қарайди. Унингча, Нуралининг бир ўзи душманни енгган экан, яна унинг орқасида Гўрўғлининг сафарга отланиши шарт эмас. Эргаш шоир бу танқидий мулоҳазанинг тўғрилигини тан олган. У Нуралининг ролин алоҳида кўрсатмоқчи бўлган. Шу билан бирга анъанавий йўлдан бориб, Гўрўғли ва унинг қирқ йигитини ҳам Авазни қутқаришга

жўнаган қилиб тасвирлаган. Натижада шоир киритган янгилик мавжуд анъанага қарама-қарши бўлиб қолган.

Халқ бахшиларининг мулоҳаза ва қарашлари дostonларнинг у ёки бу эпизодларининг қачонлардир «бўлиб ўтган» афсонавий-тарихий «ҳақиқатга», «эпик воқеликка» мос келиш ёки келмаслигини баҳолаш билан чекланмайди, шу билан бирга улар айрим ўтган бахшиларнинг куйлаш усули, манераси, дostonчилик йўли, баднийлик ва маҳорат ҳақида ҳам анча фикрларни илгари сурдилар, дostonчидан дostonчининг фарқини ўзларига хос донишмандлик билан кўрсата билдилар. Масалан, Фозил Йўлдош ўғлининг нафис таъкидлашича, «Зевархон» дostonини устози Йўлдош шоир «Ботир қилиб айтар эди», унинг укаси Суяр эса, «Сулув қилиб айтар эди»¹⁰⁸. Бу борада Эргаш Жуманбулбул ўгли ўз замондошларига нисбатан анча олға кетди, дoston ва дostonчиликни меҳнаткаш оммага хос эстетик равишда баҳоловчи халқ донишманди сифатида майдонга чиқди.

Авалло шуни таъкидлаш керакки, Эргаш шоирнинг ўз авлоди, хусусан, отаси Жуманбулбул ва укаси Абдухалилнинг санъаткорлиги ҳақидаги мулоҳазалар ўтган шоирларга баҳо беришда нақадар одиллик билан йўл тутганлиги ва уларнинг дostonчилик услубидаги жуда нозик томонларни зийраклик билан фарқлай олганлигини яққол кўрсатади¹⁰⁹. Шоир бешинчи отаси Едгорга «чечанликда ҳеч ким баробар бўлмаган»лигини, тўртинчи отаси Лафас «ўз вақтида сўзини»¹¹⁰ элдан ўтказиб, тўйларда ўланни, гапни ўйлаб» турмаганлигини, учинчи отаси Мулла Тош «доно, оқил, соҳиб кенгаш» эканлигини, бобоси Мулла Холмуроднинг «сўзга деҳқон»лигини, амакилари Жоссоқ «шоирликда кўп шоғирдлар чиқарган» бўлса, Ерлақабнинг «тамом умри элга шоирлик қилиб» ўтганлигини алоҳида таъкидлайди. У отаси Жуманбулбулнинг элга машҳур бўлиб, дostonчилик учун жуда муҳим бўлган саз ва сўз, куй ва овоз бирлигини тўла сақлай олганлигига алоҳида эътибор беради:

Довуши саз эди, қулоққа майин,
Довушига мувофиқ саз чертиши¹¹¹.

«Элида Булбул атанган» бу шоирнинг «овозаси жуда узаб кетди». Чунки:

Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,
Йигирма хил нағма дўмбира чертиб,
Хоҳи катта, хоҳи кичик эшитса,

¹⁰⁸ Қаранг: Жир мунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 42. Фозил шоирнинг бу қайдидан кўринадики, унинг репертуарида устозларининг дoston куйлаш услубини баён қилувчи махсус терма бўлган бўлиши керак. Лекин у ёзиб олинмаган. Шунингдек, Ҳоди Зарифнинг у билан қилган суҳбатлари, ёзувлари ҳам сақланиб қолмаган.

¹⁰⁹ Қаранг: Муродов М. Дoston куйлаш маҳорати. «Адабий мерос». Тошкент, 1977, 9-сон, 76—82-бетлар.

¹¹⁰ Бахшилар «Сўз»ни адабий бир термин сифатида кенг маънода қўллаб, бу термин сифатида бадний сўз ва поэзияни кўзда тутадилар.

¹¹¹ Булбул тароналари. 5-том, 23-бет.

Ҳар қандай одамни балқитиб, эритиб,
Шуйтиб ўтган у замони Булбулнинг¹¹².

Эргаш шоирнинг таъкидлашича, отаси Жуманбулбулдаги шу сифатлар укаси Абдухалилда ҳам мавжуд эди. Чунки у ҳам дostonчилик йўлларини пухта ўрганган бўлиб, «созини қўшиққа мувофиқ қилиб» ўтган бахши. Худди Жуманбулбулдай:

Дўмбирани йигирма хил чертади,
Шу чертишга мувофиқ қил айтади,
Ҳар усулга солиб қўшиқ айтган сўнг,
Ким эшитса, нағма-оҳанг эритади¹¹³.

Эргаш шоирнинг қузатишича, Абдухалил дostonларни жуда ҳам жозибали, лирик куйлаган. У «ҳар нима деб сўз даштида улоққан сандировчи» бахшилардан кескин фарқ қилиб, дostonчиликда ўз «йўлини» топган ижодкордир. Унинг йўли, амали эса ижодий характерга эга. Шунинг учун ҳам бу йўл ҳаммага маъқул ва эътиборлидир:

Чечанликда сўзга сувдайин оққан,
Айтган сўзи ҳамма одамга ёққан,
Ўтириши, айтган сўзи адабли,
Сўзга либос бериб, гавҳарлар таққан¹¹⁴.

Шоирнинг Абдухалилнинг дoston куйлаш услуби, манераси, тингловчилар диққатини тўла сақлай олиш қобилияти ҳақидаги қузатувлари ҳам характерлидир:

Бир фасл йиғлатиб, бир дам кулдириб,
Ҳаммасига чечанлигин билдириб..
Гоҳ бўш қилиб, узун-чўзиб айтади,
Гоҳ вақтда чўрчитиб, сакраб, елдириб¹¹⁵.

«Узун-чўзиб», «бўш қилиб», «чўрчитиб», «елдириб», «сакраб» куйлаш дoston ижроси билан боғлиқ турли ҳолатлар бўлиб, бахшининг ижрочилик ва ижодкорлик маҳорати шулар билан белгиланади. Баъзан бундай ҳолатларнинг у ёки бунисига ўта маҳорат кўрсатган бахшиларга шу сўз лақаб ҳам бўлиб қолиши мумкин. Масалан, гурланлик Жумабой бахши Худойберганов эл орасида «Сакрак бахши» номи билан машҳур, чунки у дostonларни тиззалаб олдинга ҳаракат қилган ҳолда сакраб-сакраб куйлайди.

Халқ бахшилари, жумладан, Эргаш шоир шеъриятга, поэтик сўзга жуда юқори баҳо берганлар. Уларнинг фикрича, «халқ доно», сўздан «сўзнинг фарқини айира» олади. Шундай экан, ҳар доим мана шу ижодкор халқ олдидаги масъулиятни тўла ҳис этган ҳолда «сухан»¹¹⁶нинг қадрига ета олган, унинг обрўйини баланд кўтара билган бахшиларни, таъсирли, «яхши сўз» айта оладиган суханварларни эъозлаш, ҳурматлаш лозим:

¹¹² Булбул тароналари. 5-том, 23-бет.

¹¹³ Уша асар, 40-бет.

¹¹⁴ Уша асар, 48-бет.

¹¹⁵ Уша асар, 51-бет.

¹¹⁶ Бахшилар орасида «сухан» кенг маънода — бадий ижод маъносида қўлланилади.

Сўз деган бир қимматбаҳо гавҳардир,
Сўзни фарқ қилмаган, дўстлар, бекордир.
Асли билса, суҳанварнинг фарқи кўп,
Қим айтади: «Ҳамма сўз баробардир».

Оқиллар айирар сўзнинг фарқини,
Баробар қилмабди ҳар мол нарҳини,
Ўзбекларда сўзга синчи кўп бўлар,
Гап билан айиринг ўзбек халқини¹¹⁷.

Эргаш Жуманбулбул ўғли бадий асарнинг халққа мақбул ва манзур бўлишини асосий талаб қилиб қўяди ва ўзи ҳам шунга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, ўтган шоирлар халқ дostonларига мукамал бир тартиб бериб, уни куйлаш ва ижро этишда муайян услуб яратганлар. Бахшининг вазифаси ана шу йўлни ҳалоллик билан давом эттириб, унга содиқ қолиш, сўз ва суҳан қадрини баланд кўтаришдир. Чунки:

Беустод ҳеч нарса, дўстлар, йўл олмас,
Йўл олса ҳам, элга эътибор бўлмас,
Ахир қолар ўз олдига уялиб,
Элга таъсир қилмас, асл йўл эмас¹¹⁸.

Бироқ шогирд ўз устози «йўлига» содиқ қолиши, «эскиларнинг изини» давом эттириш билан бирга анъанавий схемаларга қуруқ ёндашмай, уларга ижодий муносабатда бўлиши, «сўзман либос кийдириб, шайлаши», яъни бадий безаши лозим. «Алибек билан Болибек» дostonини яқунлар экан, шоир шундай дейди:

Шу сўзларни билганимча сўйладим,
Достон айтдим мен шуларнинг йўлиман.
Қатта шоирларнинг йўли дostonим,
Байтларини мен ўзимдан бойладим¹¹⁹.

Ҳар бир дoston юксак санъат намунаси ҳисобланади. Шоирнинг фикрича, унда «сўзнинг добили қоқилар» экан, «гапнинг қобили айтилиши» керак. Бунини эса фақат «сўзга деҳқонлар»гина бажара олади:

Бир сўз тушса устасининг қўлига,
Яхши қип келтирар ширин тилига,
Беками-кўст, яхши қилиб чиқарар,
Қизиқ қип ўқитар мажлис элига.

Қатта қисса тушса билмас қўлига,
Улоқтирар уни сўзнинг йўлига,
Элга не сўз хуш келарин билмайин,
Сандирар, не келса айтиб тилига¹²⁰.

Эргаш шоир дostonчиликда масъулият сезмаган асарнинг ғояси, бадий хусусиятлари устида ижодий меҳнат сарф этишни ис-тамаган, дostonларни пала-партиш куйловчи бахшиларни қаттиқ қоралайди:

¹¹⁷ Булбул тароналари. 5-том, 112-бет.

¹¹⁸ Уша асар, 115-бет.

¹²⁰ Уша асар, 122-бет.

Яхши сўзни ёмон қилиб юрибди,
Дона сўзни сомон қилиб юрибди...
Эл ичида калта-калта матални
Ямаштириб, дoston қилиб юрибди.
Бошласа, ортини йиғиб ололмай,
Жамлай олмай, вайрон қилиб юрибди...
Байт ҳам йўқ, суҳан ҳам йўқ, йўл ҳам йўқ,
Сандираб, отини дoston қўйибди¹²¹.

Шоир «ёмонни таърифлаб, яхшини сўккан», нобоп «бир сўзи билан мардларнинг қаддини буккан», «шодлик ерга хўрлик олиб келиб, сўзининг барини сарсон қилиб юрувчи» бахшиларни тиғла-масликка, сўздан сўзининг фарқини айиришга чақиради:

Шундай суҳанчига қулоқ солмагин,
«Вақтинг — бахтинг», бекор қуруқ қолмагин,
«Билмадинг-ку, дoston айтма, уят!» — де,
Сўзда маъно бўлса, эшит, толмагин¹²².

Шоир халқ ижодини тўплаш ва ўрганишда фольклоршуносни-нинг роли ва у олиб бораётган ишнинг аҳамиятини тўғри англаб, унга ўзининг эстетик принципларидан келиб чиқиб баҳо бери:

Суҳанвар ҳам айта берса,
Гапи кетмасин кўпайиб,
Бўлак сўзни айтибсан, деб
Мулла Ҳоди юрса койиб,
Энди байтни қўяйлик
Кетмасин гап кўп бўп бойиб¹²³.

Эргаш шоирнинг «Ғози Олим», «Отажон Ҳошим», «Шоирлар-га раҳбар Ҳоди» каби термалари, сиртдан қараганда, маълум шахс ҳақида тўқилгандек кўринса-да, улар шоирнинг эстетик оламини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Эргаш шоир ҳатто дoston тўловчилар олдига ҳам маълум талаблар қўяди. Уни танлаб ёзиб олишни, унинг энг яхшиларини «элга ёйиб юборишни» уқтиради:

«Қиз Жибек»нинг нухасин,
Қизиқ қип айтай қиссасин.
Ҳар нима ҳам ўланми,
Тоғиб битсин-да устасин¹²⁴.

Шундай қилиб, бахшилар ўзларининг амалиётлари, соз ва сўз ҳақидаги қарашларини баён қилувчи махсус рисолалар яратган эмаслар. Лекин сўздан сўзининг, бахшидан бахшининг фарқини, халқ дostonларининг муҳим ижтимоий аҳамиятини тўла тушунган ҳолда ўзларининг бу борадаги қарашларини дoston ва термалари таркибига сингдириб юборганлар, айримларини эса, фольклористларга сўзлаб берганлар. Бундай оғзаки эстетик фикр дурдоналарини омилкорлик билан йиғиш, улар ҳақида кенг планли тадқиқотлар олиб бориш фольклоршуносликнинг келгуси вазифаларидандир.

¹²¹ Уша асар, 112—113-бетлар.

¹²² Уша асар, 114-бет.

¹²³ Уша асар, 110-бет.

¹²⁴ Уша асар, 120-бет.

Бахши репертуари

Бахши ўзлаштирган ва ижодий тарзда куйлаб келган барча асарлар унинг репертуарини ташкил этади. Ўзбек халқ бахшилари репертуари жанр эътибори билан ниҳоятда чекланган. Улар фольклорнинг икки жанридаги асарларни, яъни терма ва дostonларни куйлаб келганлар. Бахшилар терма ва дostonдан бошқа жанрдаги асарларни (эртак, қўшиқ, латифа ва шу кабиларни) билсалар ҳам, уларни айтмаганлар. Мабодо улар бирор дostonнинг мазмунини турли сабабларга кўра ҳикоя қилиб берсалар, уни «эртак қилиб айтмоқ», деб ҳисоблаганлар. Бироқ бундай айтиш профессионал дostonчи учун одатдаги ҳол эмас. Шунини ҳам айтиш керакки, айрим дostonлар бизгача фақат мазмунлари орқалигина етиб келган. «Ойсулув» дostonи худди шундай асарлардандир¹²⁵.

Бахшилар репертуарининг ҳажми ҳам бир хил эмас. Одатда оддий бахшилар беш-ўн та дoston билганлар. Шунда ҳам бир-икки дostonни яхши куйлаганлар. Энг қобилиятли, талантли, юксак ҳофиза қувватига эга бўлган ижодкорлар репертуарида ўттиз-қирқ ва ҳатто ундан ортиқ дostonлар бўлган. Эргаш шоир, Фозил шоир, Ислош шоирлар шундай дostonчилардан эдилар. Улар бир қатор эпик асарларни эл орасида куйлаб келишда ва уларни фольклоршунослар томонидан ёзиб олинган пайтда шу даражада дostonчилик маҳоратини намоён қилганларки, бундай дostonларнинг кўпчилиги уларнинг номи билан абадий муҳрланиб қолди. Масалан, «Алпомиш» деганда, беихтиёр кўз ўнгимизда Фозил Йўлдош ўғли, «Равшан» деганда, Эргаш Жуманбулбул ўғли, «Орзингул» деганда, Ислош Назар ўғли намоён бўлади. Фавқулодда хотира қудратига эга бўлган импровизатор куйчилар етмиштача халқ дostonини куйлаб келганлар. Давримизнинг атоқли дostonчиси Пўлкан шоир ва унинг репертуари бунга яққол мисол бўла олади. У етмишдан ортиқ дostonни ёд билар эди. Ҳар бир дoston икки-уч минг сатрдан тортиб, ўн-ўн беш, ҳатто йигирма минг мисрагача шеърни, қарийб шунча прозаик қисми ҳам ўз ичига олишини ҳисобга олсак, халқ бахшиларининг салоҳияти, ҳайратомуз ёдлаш ва эсда сақлаш қобилияти, ижод қилиш қудратини ўз-ўзидан аён бўлади.

Ёдлаш, эсда сақлаш ва ижод қилиш салоҳияти бахшиларнинг ҳар бирида ҳар хилдир. Бу нарса уларнинг профессионал тайёргарлиги, қобилияти ва шоирлик иқтидорига боғлиқ. Ута талантли ижодкорларнинг ўзлаштириши ва эсда сақлаши учун бир асар-

¹²⁵ Дostonнинг тўла текстини ёзиб олиш учун имконият бўлмаган пайтларда унинг тўлиқ ёки қисқача мазмунини қайд этиш фольклоршуносликнинг асосий талабларидан биридир. Шундай шароитларда бахшиларнинг «эртак қилиб айтиб беришида» ёзиб олинган текстларга эртак ёки эртак билан дoston ўртасидаги қандайдир оралиқ намуналар сифатида қараш тўғри эмас. Улар бахши репертуаридаги дoston вариантнинг мазмунидирки, исталган вақтда унинг тўла поэтик текстини ёзиб олиш мумкин.

ни бир-икки ўқиб беришнинг ўзи кифоядир. Масалан, Эргаш Жуманбулбул ўғли 1922 йилда Тошкентда босилиб чиққан қозоқча «Қиз-Жибек» достонини икки марта ўқиб чиққач, бир ойдан кейин унга ижодий ёндашган ҳолда қайтадан ўзбек тилида деярли айнан айтиб ва ёзиб берган.

Халқ бахшиларининг репертуари жуда ҳам мураккабдир. Гарчи улар жанр эътибори нуқтаи назаридан терма ва достон билан чекланса-да, состави ва тематикаси жиҳатидан ниҳоятда кўп қиррали ва ранг-барангдир. Бахшилар биографик ва дидактик термалардан тортиб замонанинг долзарб масалаларини тасвирловчи асарларгача, қадимий қаҳрамонлик эпосидан романик достонларгача бўлган барча намуналарни куйлаб келадилар.

Бахшининг эпик репертуари йилдан-йилга бойиб боради. Репертуарнинг асосини устоздан ўрганган асарлар ташкил қилади, яъни репертуарнинг ҳажм эътибори билан муайян бир системага киришида устоз куйлаб келган асарлар асосий ва ҳал қилувчи фактордир. Шу билан бирга бахши устозидан бошқа йирик достончилардан ўрганиш, турли-туман манбалардан ўзлаштириш орқали ўз репертуарини тўлдириб ва бойитиб боради. Ёзма адабиёт намуналари билан танишиш, қиссахонларни тинглаш ва китобхонлик йиғинларида иштирок этиш, ҳофизлар, ашулачилар ва музикачилар даврасида бўлиш, ўзлари яшаб турган даврнинг ижтимоий-маиший масалаларини тасвирловчи янги-янги асарлар яратишга интилиш кабилар эпик репертуарнинг бойиб боришида асосий омиллар ҳисобланади. Талантли бахшилар ўз эпик репертуарларининг йилдан-йилга бойитиб боришга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун ҳам бир-биридан гўзал, бир-биридан сара терма ва достонлар ўзининг бутун салобати ва малоҳати билан бизгача етиб келган.

Терма

Терма ўзбек фольклорининг мустақил жанри бўлиб, унинг яратилишида бахшиларнинг роли ниҳоятда каттадир, кўпчилик ҳолларда термалар достончиларнинг индивидуал ижоди ҳисобланади. Панд-насиҳат, одоб-ахлоқ, соз ва сўз ҳақида яратилган, ижтимоий ҳаётдаги турли ҳодисалар, шахс ва жониворларнинг таърифи ёки танқидига бағишланган, бахшилар томонидан куйланадиган ўн-ўн икки сатрдан юз эллик-икки юз, баъзан ундан ҳам ортиқ мисрагача бўлган лирик, лиро-эпик шеърларга термалар дейилади¹²⁶.

Терма сўзининг маъноси **териб**, **танлаб** тизиш демақдир, яъни нисбий мустақилликка эга бўлган, форма ва мазмун жиҳатидан бир-бирига яқин бандларни (ҳар бир банд уч, тўрт, беш, олти ва ундан ортиқ мисралардан иборат бўлиши мумкин) композицион

¹²⁶ Фольклористик адабиётларда баъзан тўртликларни «терма қўшиқлар» деб ҳам юритилади. Бу атама халқ қўшиқларининг ички бўлинишларини тўла ҳисобга олмаслик натижасида пайдо бўлган. Терма ўз хусусиятларига эга бўлган бахши репертуаридаги мустақил жанрдирки, уни қўшиқ жанридан фарқлаш лозим.

жиҳатдан яхлитлаштиришдир. Бахшиларнинг ўзлари ҳам «Терма шу, териб айтиб борасан»,— дейдилар. Улар баъзан «Нима айтай?» термасини «Достон тернш» деб ҳам юритадиларки, бу ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Термада ижро давомида айрим бандларнинг қўшилиши ёки ўрин алмашиши, баъзи бандларнинг тушиб қолиши мумкин. Шунингдек, достонлардан олиб айрим ҳолда айтилган парчалар ҳам терма деб юритилади.

Термалар яратилиш жиҳатидан анъанавий ва замонавий асарларга, ғоявий-тематик хусусиятлари билан эса қатор турларга бўлинадилар.

Термаларнинг энг кўп тарқалгани «Нима айтай?» шеъри бўлиб, унинг узун-қисқалиги айтувчининг репертуари билан боғлиқ. Шоир достон бошламасдан олдин аудитория диққатини тортиш, тингловчиларда муайян кайфият туғдириш мақсадида бу термани куйлаб, ўз репертуарини баён этади, муайян достон ва унинг қаҳрамони фаолиятининг айрим штрихларини тингловчилар ёдига туширади. Масалан:

Ун бешида ойдаё тўлган,
Олмосини белга чолган,
Гўрўғлига хизмат қилган,
Қирқ йигитни гирдига олган,
Сўраб ўтди Аваз полвон
Авазхондан айтайинми?¹²⁷

Ёки:

Авазнинг бир йўли Гулихиромон,
Шунга ҳам буюрди Гўрўғлисултон,
Қабул қилди ўн олтида Авазхон,
Хиромондан айтайинми, қадрдон?¹²⁸

Термаларнинг каттагина қисмини автобиографик ва биографик асарлар ташкил этади. Автобиографик термаларда («Дўмбирам», «Дуторим», «Кунларим») бахшилар дўмбираси, дутори, баъзан қўбизига мурожаат этиб, уларни бир суҳбатдошдай жонлантириб, ҳаётларининг айрим лавҳаларини, репертуарларининг баъзи бир хусусиятларини баён этадилар. Масалан, Пўлкан шоир шундай куйлайди:

Янги тор тортайин торингни узиб,
Ундан сўнг сўйларсан суягинг қизиб;
Одамлар кетмасин мажлисни¹²⁹ бузиб,
Масков, Нижний, Қозон, Нўғойни кезиб,
Шаҳарни қидириб юрган дўмбирам¹³⁰.

Бахшилар наздида унинг сони товушига қанот, достончилик ўлтиришларига косагул, чопқир бедов, улфатларнинг кўнглини олувчи ёрдамчидир:

¹²⁷ Ўзбек фольклори. Тузувчи Ҳоди Зариф. Тошкент, 1939, 49-бет.

¹²⁸ Оқ олма, қизил олма. Қўшиқлар. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Тошкент, 1972, 218-бет.

¹²⁹ «Мажлис» сўзини бахшилар кенг маънода қўллайдилар. У достончилик ўлтиришларини, аҳли суҳбат йиғилган жойни билдиради.

¹³⁰ Ўзбек фольклори. Тошкент, 1939, 50-бет.

Уч-тўрт оғиз мақтаб қўяй мен сани,
Ковурғангдан қириб солган рандани,
Хониш қилсам ёлғиз қўймайсан мани,
Хонишимга ёрдам берган дуторим¹³¹.

Автобиографик термалар юмористик моментларга, ҳазил-мутоибига бойлиги билан ажралиб туради:

Номард йигит бу мажлисга бўйламас,
Авжи келса Нурман гапни ўйламас,
Ёриб ёқсам бирор чойдиш қайнамас,
Сендай ёғоч ўтин бўлган дўмбрам¹³².

Ўзбек фольклорида халқ дostonлари қаҳрамонларининг тилидан айтилган ёки уларнинг мақтовига бағишланган қатор термалар борки, уларни биографик термалар дейиш мумкин. Бу термаларнинг характерли хусусияти шундаки, бир-бири билан чамбарчас боғланган мустақил бандларда қаҳрамон эпик биографиясининг асосий нуқталари кўтаринки услубда тасвирланади. Бундай тасвирда халқимиздаги ғурур, ифтихор, фахрлиниш ҳис-туйғуси алангаланиб туради. Шундай асарлардан бири кекса Гўрўғли тилидан айтиладиган «Кунларим» термасидир. Бу термань бахшиларнинг деярли ҳаммаси ўз салоҳиятига яраша куйлайди. Унинг энг яхши вариантлари Эргаш шоир ва Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган.

Термада «Гўрўғли» туркумига кирувчи ҳар бир дoston воқеаларига чиройли бир ишора бўлиб, бунда халқпарвар Гўрўғли ва унинг босиб ўтган йўли тингловчи кўз ўнгидан яққол намоён бўлади. Бахши наздида кексайган Гўрўғлининг ҳаёт йўли кураш, қувонч ва шодликларга ҳам, қайғу ва аламларга ҳам тўладир. Бахши гуркираб-гуркираб ўтган Гўрўғлининг ҳасрат ва армонини бадний томондан юксак кўрсата билган:

Бу гапларни айтди Чамбилнинг шойи,
Бепилик ёнарми чироқнинг мойи,
Қариганда бўлиб фарзанд гадойи,
Бебахра бўлиб парилар ҳамройи,
Қулоч уриб, қуруқ қолган кунларим¹³³.

Ўзбек бахшилари куйлаб келган «Борми жаҳонда», «Армонинг қолмасин» (Гўрўғли тилидан), «Армоним қолмади» (Аваз тилидан), «Гўрўғли», «Гўрўғлибек — зўр ботир», «Тўрамсан» каби термалар ҳам шу характердаги асарлардир. Рус революционер-демократи Н. Г. Чернишевский: «Шоирлар одамларни ҳаёт ҳақидаги олижаноб тушунча ва ҳисларга бошловчи кишилардир. Уларнинг асарларини ўқир эканмиз, биз ҳар қандай қабиҳ ва разил нарсадан нафратланишни, бутун эзгу ва гўзал нарсаларнинг мафтун этувчи кучини тушунишни, барча олижаноб нарсаларни севишни ўрганамиз, уларнинг асарларини ўқир эканмиз, ўзимиз яхшироқ, эзгуроқ, олижаноброқ бўлиб борамиз»,— деган

¹³¹ Оқ олма, қизил олма. Қўшиқлар, 220-бет.

¹³² Ўзбек фольклори. Тошкент, 52-бет.

¹³³ Булбул тароналари. 5-том, 129-бет.

эди¹³⁴. Шу нуқтаи назардан халқ шоирларининг термаларига назар ташлар эканмиз, чиндан ҳам уларда ўқувчи ва тингловчи мафтунок бир оламга олиб кирилади, чиройли ва эзгу нарсалар ташвиқ қилинади. «Булут чайнаб, музин пурккан» Гўрўғли ва бошқа ардоқли эпик халқ қаҳрамонларининг гўзал сифатлари тасвир этилади:

Қирқ азамат менинг жўрам,
Ўғлим, Аваз, Ҳасан тўрам,
Коклингдан айланайин,
Икки пари — Боғи Ирам,
Сўйдим, армоним қолмади,
Суйгин, армонинг қолмасин¹³⁵.

Ўзбек фольклоригаги автобиографик ва биографик термалар совет даврида атоқли халқ шоирлари Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдош ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Абдулла шоирларнинг «Кунларим» номидаги, Ислон Назар ўғлининг «Бахтиёр авлодлар» каби автобиографик, лиро-эпик достонларининг яратилишида муҳим омил бўлди. Демак, терма жанри шу даражада кенг имкониятга эгаки, агар унга мос мазмун топилса, унинг формасидан фойдаланиб, шу йўлда йирик эпик асарлар яратиш мумкин. Ўзбек бахшилари ижоди бунга яққол мисол бўла олади.

Термаларнинг аксарияти дидактик характерга эга. Дунёнинг ачиқ-чучуғи, пасту баланди, яхши-ёмонини кўрган ижодкор меҳнаткаш халқ ва унинг бахшилари шу хил ҳолатларнинг мусбат ва манфий томонлари ҳақида қатор асарлар яратганлар. Бу хил термаларда яхшилик, адолат, мардлик, чин сўзлик улуғланиб, пасткашлик, нокаслик, қўрқоқлик, кўролмаслик ва фисқу фасод қораланган. Бу жиҳатдан қараганда, Эргаш шоир термасида куйланган яхшилик ва ёмонликни англаш, сўз ва суҳбат қадрига етиш ҳақидаги қуйидаги сатрлар ғоятда ибратлидир:

Ҳар нарсадан сухан қиммат, ёронлар,
Яхши сўзни қилинг ҳурмат, ёронлар;
Вақтингизнинг қадрин билиб ўтказинг,
Баридан шу дам ганимат, ёронлар.
Бу дунёда ширин, дўстлар; тириклик,
Ўз тенгийиз билан суҳбат, ёронлар.
Яхшига ёнашиб одам айиринг,
Ҳар нокасга бўлманг улфат, ёронлар.
Яхшиман ёмонни сўзман билади,
Тилдан чиқар дилда ният, ёронлар¹³⁶.

Дидактик термаларнинг характерли хусусияти шундаки, биринчи мисрадаёқ ўртага ташланган фикр сўнгги мисраларда давом эттирилади. Бундай термаларни ўқир экансиз, ҳаётдаги қандайдир умумий боғланиш кўзга ташланади. «Тебратар», «Бўлса»,

¹³⁴ Чернишевский Н. Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 217-бет.

¹³⁵ Булбул тароналари. 5-том, 136-бет.

¹³⁶ Ўша асар, 5-том, 123—124-бетлар.

«Билганга», «Йўлиқса», «Келтирар» каби термалар эшитувчида ширин кайфият уйғотади:

Ҳаво ҳавони тебратар,
Ҳаво булутни тебратар,
Булут ёғинни тебратар,
Ёғин ерни тебратар,
Ер кўкни тебратар,
Кўк бияни тебратар,
Бия қимизни тебратар,
Қимиз йигитни тебратар,
Йигит қизни тебратар,
Қиз бешикни тебратар¹³⁷.

Ошиқ-маъшуқлар тўғрисида, яхши ва ёмон хотин, соз ва сўз таърифида, турли ҳайвонлар (от, эшак, ҳўкиз ва ҳоказо) ҳақида қатор термалар яратилган. Бахшилар репертуарида анчагина сатирик ва юмористик термалар ҳам мавжуд («Милтиқбой ҳажви», «Файзибой», «Эшон», «Тўйдик эшоннинг дастидан», «Сўфилар», «Асов қизлар» каби). Термаларнинг бир озгина қисмини диний мазмундаги асарлар («Керакдир», «Бўлмаса», «Айлади» каби) ташкил этади. Бироқ диний термалар бахшилар томонидан ниҳоятда кам ижро этилган. Атоқли туркман шоири Махтумқули, ўзбек шоири Машраб, қорақалпоқ шоири Бердақ асарларини ижодий ўзлаштирган ҳолда қуйлаш бахшилар (Эргаш шоир, Ислом шоир, Умир Сафар ўғли, Хоразм бахшилари ва бошқалар) ўртасида расм бўлган¹³⁸.

Совет даврида бахшилар янги ижтимоий тузум, Улуғ Октябрь социалистик революцияси, В. И. Ленин, Коммунистик партия, социалистик қурилиш ҳақида қатор термалар яратдилар. Бу соҳада айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Абдулла шоир, Умир Сафар ўғли кабиларнинг ижоди баракали бўлди.

Достон

Достон ўзбек фольклорининг кенг тарқалган ва йирик жанрларидан биридир. Унинг яратилиши халқимизнинг маънавий маиший қиёфаси, ижтимоий-сиёсий курашлари, ахлоқий-эстетик қарашлари, адолат ва ҳаққоният, озодлик ва тенглик, қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ҳақидаги идеаллари билан маҳкам боғлиқдир. Асрий курашлар ва идеаллар унинг тематикаси, ғоявий мазмуни, образлар системаси, сюжет ва композицияси моҳиятини белгилайди. Достонларимиздаги улуғвор поэтик умумлашма ва юксак бадиний образлар уларни дунё фольклорининг тенгсиз намуналари — рус билиналари, украин думалари, карело-фин рунлари, ёқут олонхоси, қозоқ ботирлар жири, бурят улигерлари, қирғиз

¹³⁷ Алавия А. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. Тошкент, 1974, 116-бет.

¹³⁸ Қаранг: Мусақулов А. Шоир термалари. «Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни». Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. Тошкент, 1978, 68—76-бетлар.

«Манас»и, қорақалпоқ «Қирқ қиз»и, ҳинд «Маҳабхарата»си — қисқаси, Ғарб ва Шарқнинг улкан эпослари қаторига қўйди. Бу эса, унинг қонуний вориси — совет кишиси қалбида миллий ифтихор ва юксак интернационализм туйғуларини янада жўш урдиради.

Эпос ўтмиш замонлар тўғрисида қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги ҳикоялар, ривоятлардир¹³⁹. В. М. Жирмунскийнинг янада конкретроқ ифодасига кўра, «Эпос — бу халқнинг қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги жонли ўтмишидир. Унинг илмий-тарихий қиммати, айти пайтда жуда катта ижтимоий, маданий-тарбиявий аҳамияти ҳам шундадир»¹⁴⁰. М. Саидовнинг таъкидлашича, дoston мураккаб санъат асари бўлиб, унинг дoston бўлиши учун адабий текст, музыка бўлиши, куйловчи ҳофизлик санъатини пухта эгаллаган ва соз черта билиши зарур¹⁴¹. Бу тушунчаларда қандайдир қарама-қаршилик йўқ, балки бири иккинчисини тўлдиради. Бирида эпоснинг эпик воқеликка муносабати назарга олинса, иккинчисида фольклорнинг спецификаси, халқ дostonларининг синкретик характери кўзда тутилмоқда. Дostonнинг куй ва ижро билан мустаҳкам боғлиқ эканлигини бахшилар ҳам ўзларига хос равишда тушунадилар. Масалан, Эргаш шоир назарида халқ дostonларининг ёзиб олиниши унинг «қисса»га айланиши демакдир:

Отларидир Олим Ғозн,
Жуда бир одамнинг сози,
Дostonларни қисса қил, деб
Буюрган-да асл бизи¹⁴².

Эпосда тарихий воқелик халқ фантазияси асосида умумлашган образларда ўз ифодасини топади. Унда умумлаштиришнинг ўзига хос формаси — эпик умумлаштириш ҳукмронлик қилади. Бундай умумлаштириш халқнинг ижтимоий адолат ҳақидаги идеаллари ва орзу-умидлари билан йўғрилгандир. Демак, эпосга эпиклик, монументаллик хос; у композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан мураккаб воқеа ва ҳодисаларни қамраб олади; бундай воқеа ва ҳодисалар мазмунан қаҳрамонлик характерига эга бўлиб, улар якка шахс — халқ идеалидаги баҳодир атрофига бирлаштирилади. Фавқулудда куч-қудратга эга бўлган бундай якка шахсларда бутун бир халқнинг имконият ва интилишлари мужассамланган. Халқ дostonларининг бундай тематик ва жанр хусусиятлари унинг специфик услуби ва формасини ҳам юзага келтирди: поэтик баёнга кўтаринкилик, тантанаворлик, кўламдорлик, шеърӣи ва прозаик қисмларнинг занжирдек давомий алмашилиб келиши хос.

¹³⁹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 303.

¹⁴⁰ Жирмунский В. М. Народный героический эпос. Л., 1962, с. 5.

¹⁴¹ Саидов М. Узбек халқ дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1969, 21-бет.

¹⁴² Булбул тароналари. 5-том 95-бет.

Ўзбек халқ дostonлари кўп составли ва кўп темали бир ижоддир. У узоқ асрлар давомида яратилди ва турли ижтимоий-иқтисодий шароитларда куйланиб келинди. Шу тариқа унда турли замонлар қатлами юзага келди. Бу ҳол уларни муайян бир турларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Халқ дostonлари дастлаб В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар¹⁴³, кейинроқ М. С. Саидов¹⁴⁴ томонидан классификация қилинди. Бу классификациялар ҳар жиҳатдан асосли бўлиб, биз уларга суюнамиз ва айрим ҳолларда тўлдириб борамиз. Ўзбек халқ дostonларини қуйидаги турларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: 1. Қаҳрамонлик дostonлари. 2. Жангнома-dostonлар. 3. Тарихий дostonлар. 4. Романик дostonлар. 5. Китобий дostonлар.

Қаҳрамонлик дostonлари. Қаҳрамонлик дostonлари (гарчи у соф ҳолида бизгача фақат «Алпомиш» мисолида етиб келган бўлса-да) бахшилар репертуарида муҳим ўрин тутадн. Ўзбек халқ дostonчилиги тараққиётида кўпгина қатламлар бўлса-да, айниқса икки қатлам, давомий икки босқич — қаҳрамонлик ва романик дostonлар босқичи алоҳида ажралиб туради. Ўзларининг яратилиш даври ва юзага келган муҳити жиҳати билан ҳам, тематикаси, ғоявий мазмуни, ижтимоий воқеликни тасвирлаш усуллари билан ҳам бу дostonлар бир-бирларидан жиддий фарқ қиладилар. Бироқ улар бир неча асрлар давомида бахшилар томонидан баравар куйлаб келинган, яъни бу тип дostonлар орасида доимий равишда ижодий алоқа мавжуд бўлган. Шунинг учун ҳам бирининг хусусияти иккинчисида зоҳир бўлиши, соф қаҳрамонлик дostonларига хос белгиларнинг кейинги планга сурила бориши, қаҳрамонлик дostonларидан романик мотив ва эпизодларнинг ўрин ола бориши табиий эди. Бир қанча халқлар эпоси учун типологик хусусият бўлган бу ҳодисани ўзбек дostonчилигининг узоқ асрлик жонли оғзаки анъанаси ҳам тақозо этар эди.

Қаҳрамонлик дostonлари патриархал уруғчилик муносабатлари, кўчманчилик ва ярим кўчманчилик ҳаёти билан маҳкам боғлиқдир. Бундай дostonлар худди шу турмуш тарзининг ифодаси сифатида патриархал-уруғчилик жамиятида ёки илк феодализм даврида турли уруғлар ўртасида низолар давом этаётган ва улар муайян территорияларга жойлашаётган ҳамда ягона халқ сифатида уюша бошлаган замонларда яратилган. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши ва шу муносабат билан халқ ва элатларнинг ўз мустақилликлари учун чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашлари қаҳрамонлик дostonлари учун бой материал бўлди. Мана шу курашлар, таркиб топишлар, бирлашишлар ва жойлашишлар жараёнида ўз-ўзини англашнинг буюк ифодаси сифатида қаҳрамонлик эпоси юзага келди. В. Г. Бе-

¹⁴³ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 59—60.

¹⁴⁴ Саидов М. Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1963, 30—61-бетлар.

линскийнинг таъкидлашича: «халқнинг гўдаклик замонларида унинг ҳаёти кўпроқ ботирликда, қаҳрамонликда ифодаланган». Зотан, қадимий қаҳрамонлик эпоси «халқнинг фақат гўдаклик даврларида..., унинг куч-қудрати ва тоза фаолияти фақат қаҳрамонлик ғалабаларида кўринган замонлардагина пайдо бўлиши мумкин»¹⁴⁵.

Демак, эпик мазмуннинг қаҳрамонлик характериға эға бўлиши қаҳрамонлик дostonларининг бош хусусиятидир¹⁴⁶. Ана шу хусусият унинг бутун моҳияти ва асосий йўналишини белгилаб, ўзига хос тасвир методини тайин этади. «Қаҳрамонлик эпосининг маҳобатли реализми реал ижтимоий воқеликни қаҳрамонлик идеализацияси формаларида тасвирлайди. Шу билан бирға қаҳрамонлар образи ва улар амалға оширган жасоратлар табиийлик чегарасидан бирмунча юқори бўлади. Шу маънода улар ажойиб-ғаройиб, қизиқарли, аммо ғайритабиий эмас: куйчининг субъектив уйдирмаси ва ижодий фантазиясига асосланган романтик фантастика бўлмайди. Қадимий қаҳрамонлик эпосида ажойиб-ғаройиблик мифологиянинг, халқ ишонч-этиқодининг реал элементи сифатида намоён бўлади...»¹⁴⁷. Мана шу хусусиятларни «Алпомиш» дostonида тўла равишда кўриш мумкин.

Кўчманчи қўнғирот қабиласида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган замонларда яратилган бу монументал асар ўзбеклар ўртасида икки версия ва кўплаб вариантларда жуда кенг тарқалган. Совет даврида унинг вариантлари йигирма саккиз ўзбек халқ дostonчисидан ўттиз уч марта (тўла тексти, парча, мазмуни) ёзиб олинди¹⁴⁸. Эпос туркий халқлар ўртасида жуда кенг тарқалган. Унинг ўзбек¹⁴⁹, қозоқ¹⁵⁰, қорақалпоқ¹⁵¹ версиялари эпик поэма ҳолида, тожик¹⁵², уйрот¹⁵³, татар¹⁵⁴, бошқирд¹⁵⁵, Ўрта Осиё араблари¹⁵⁶ версиялари эртақ ва ривоятлар тарзида машҳурдир. Ўрта аср ўғиз эпосининг муҳим ёдгорлиги «Китоби Дада Қўрқут» таркибидаги «Бомси Байрак» асари ўзининг сюжети ва композицион қурилиши жиҳатидан «Алпомиш» дostonига

¹⁴⁵ Белинский В. Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 167—173-бетлар.

¹⁴⁶ Пропп В. Я. Русский героический эпос. М., 1958, с. 5—6.

¹⁴⁷ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. С. 378.

¹⁴⁸ Қаранг: Мирзаев Т. «Алпомиш» дostonининг ўзбек вариантлари. Тошкент, 1968.

¹⁴⁹ Уч варианты нашр этилган: Алпомиш. Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Тошкент, 1958; Алпомиш. Берди бахши варианты. Тошкент, 1969; Саидмурод Панох ўғли варианты «Одилхон» китобида. Тошкент, 1972, 48—115-бетлар.

¹⁵⁰ Алпамис-батыр. Под ред. М. Ауэзова и Н. Смирновой. Алма-Ата, 1961.

¹⁵¹ Сагитов И. Т. Каракалпакский героический эпос. Тошкент, 1962.

¹⁵² Алпамыш. Таджикские варианты текстов. Сталинабад, 1959.

¹⁵³ Суразаков С. С. Об алтайском сказании «Алып-Манащ». Сб. «Об эпосе «Алпамыш». Ташкент, 1959, с. 197—202.

¹⁵⁴ Валитова А. А. Татарская версия эпоса «Алпамыш». Сб. «Тюркомонгольское языкознание и фольклористика». М., 1960, с. 173—209.

¹⁵⁵ Киреев А. Н. О башкирском эпосе «Алпамыш». Сб. «Вопросы башкирской филологии». М., 1959, с. 52—59.

¹⁵⁶ Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М., 1960.

жуда ҳам яқин туради¹⁵⁷. Туркий халқларнинг «ўртоқ бир достони» (Ҳамид Олимжон) бўлган «Алпомиш»нинг бунчалик кенг тарқалиши шу халқларнинг бир хил ижтимоий-тарихий шаронгда ҳаёт кечирганликлари, ўзаро яқин маданий муносабатда бўлганликлари, яратиш ва ижодда ҳамкор, ҳамфикр эканликларини кўрсатади. Аммо «Алпомиш»нинг яратувчиси бўлган ҳар бир халқ унда ўз тарихини, этник ва анъанавий хусусиятларини, озодлик ва тенглик ҳақидаги ўз идеалларини акс эттиради.

«Алпомиш» дostonида қўнғирот уруғи бошлиқларининг фарзандсизлиги, бўлажак қаҳрамоннинг ажойиб-ғаройиб ҳолатда туғилиши, унинг баҳодирона ёшлиги, Бойсарининг Бойбўри билан аразлашиб қалмоқ элига кўчиб кетиши, Алпомишнинг қалмоқ алплари билан ёнма-ён туриб, Барчин шартларини бажариши ва ёрини олиб қайтиши, етти йиллик тутқунликдан кейин хотини Барчиннинг Ултонтоз билан бўлаётган тўйи устига келиши ҳамда ўзини-ўзи бий сайлаган Ултонтозни енгиши каби воқеалар тасвирланади. Ана шундай саргузаштли воқеалар замирида ҳар қандай ёвузликни енгиб, эзгуликнинг тантанаси, ҳақиқат ва адолатнинг ғалабаси учун кураш, элу юртга самимий муҳаббат, душманга шафқатсиз ғазаб ва нафрат, мардлик ва фидокорлик, дўстлик ва қардошлик, инсонни улуғлаш каби олижаноб ғоялар куйланади.

Жангнома-достонлар. Жангу жадаллар, тарихий ёки афсонавий урушлар ва бундай жанг эпизодларида қўшин ва якка шахсларнинг жасоратларини тасвирловчи достонлар турини жангнома-достонлар деб юритилади. Жангномалар қаҳрамонлик достонлари таъсирида феодализм даврида шаклланган. Агар қаҳрамонлик достонларида бош қаҳрамон фаолияти яккама-якка олишувларда, баҳодирлик шартларини бажаришда намоён бўлса, жангномаларда турли-туман характердаги уруш эпизодларида кўрсатилади.

Ҳукмрон табақа ислом динини тарғиб қилиш мақсадида жангнома формасидан ҳам фойдаланган. Натижада «Жангномаи Абу Муслим», «Жангномаи Саййид Баттол Ғозий», «Жангномаи Амир Ҳамза» каби ислом динини зўрлик билан тарғиб этган шахсларнинг номи билан боғлиқ жангномалар юзага келган. Урта Осиёда кенг тарқалган жангномаларнинг қадимги намуналарига Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини ва «Жангномаи Жамшид», «Қаҳрамони Қотил», «Ҳўшанг», «Тўмарис» кабиларни киритиш мумкин.

Ўзбек бахшилари репертуарида жангномалар ниҳоятда озчиликни ташкил этади. Уруғ, қабила ёки халқнинг мустақиллиги учун олиб борилган жанглари тасвирловчи қадимги жангномалар («Тўмарис» каби) замонлар ўтиши билан турли сабабларга кўра эпик репертуардан тушиб қолган бўлиши мумкин. Бунинг ўрнига идеологик тазйиқ туйфайли жанглари бирор халқнинг диний эътиқодларини ғайридинлардан ҳимоя қилиш, ўз динини ўтказиш тарзида талқин этила бошлаган. Бироқ бахшилар репертуаридаги жангномаларда «муқаддас урушлар» умумий бир фондир, холос.

¹⁵⁷ Книга моего Деде Коркута. М.—Л., 1962.

Аслида эса, душманга қарши курашда мардлик ва жасорат кўрсатиш, она ер мустақиллиги учун кураш, эл-элатлар бирлиги, ватанпарварлик ва дўстлик каби олижаноб гоёлар куйланади. «Юсуф билан Аҳмад» ва унинг давоми бўлган «Алибек билан Болибек» дostonлари бунинг ёрқин мисолидир. Ҳар иккала дoston ватанпарварлик туйғулари, она юрт соғинчи билан йўғрилган. Юсуфнинг Гўзал шоҳ ҳузурида ўз юртини мақташи, асирдалигида турналар орқали диёрига салом йўллаши эпизодларини тўлқинланмай ўқиш мумкин эмас. Ёки, Алибекнинг ўзга мамлакатда бўлганида, Урганч элини қўмсаши гоётда таъсирлидир. Жангнома-dostonларга ана шу нуқтан назардан ёндашиб, уларнинг ҳақиқий илмий баҳосини беришимиз лозим.

Тарихий дostonлар. Тарихда бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисалар, айрим тарихий шахслар фаолияти асосида яратилган дostonлар тури бўлиб, бахшилар репертуарида бошқа дostonларга нисбатан жуда кам ўрин эгаллайди, тарқалиш доиралари ҳам чегараланган. Уларда тарихий ҳақиқат билан афсона, факт билан тўқима чатишиб кетган бўлади, яъни бундай асарларда конкрет тарихий воқеликка фольклорга хос равишда янги маъно берилиб баҳоланади. Шу билан бирга уларнинг темаси, образлари, ташиган гоёлари конкрет тарихий шароитдаги курашлар билан боғлиқ равишда тасвирланади.

Тарихий дostonлар тарихдаги конкрет воқеа ва фактларни тасвирлаш характери, ҳужжатийликнинг даражаси жиҳатидан бир-бирларидан жиддий фарқ қиладилар. Уларнинг шу хусусиятига қараб: а) тарихий-қаҳрамонлик; б) тарихий-фантастик; в) тарихий-конкрет ёки янги; г) автобиографик дostonлар каби ички турларга бўлиб ўрганиш мумкин.

«Ойсулув» дostonи тарихий-қаҳрамонлик дostonларининг энг яхши намуналаридан биридир. Чунки унинг мазмунан қаҳрамонлик характериға эға бўлиши, бир қатор ўринларда узоқ кечмишда рўй берган конкрет воқеа-ҳодисаларға мос келиши шундай худосаға келишға имкон беради. Аммо «Ойсулув» дostonини билладиган бахши ҳозирча учраган ёки қайд қилинган эмас, шунинг учун ҳам унинг поэтик тексти бизгача етиб келмаган. Лекин Эргаш Жуманбулбул ўғлининг тасдиқлашинча, дoston ўтган асрларда жонли оғзаки анъанада яшаган ва бахшилар томонидан севилиб куйланган. Бу дoston XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаган таланти халқ шоираси, Жуманбулбулнинг момоси Тилла кампирнинг мароқ билан куйлайдиган асарларидан бири бўлган. Бу ҳақда Эргаш шоир шундай хотирлайди: «Отам айтар эди: «Тилла кампирнинг бир дostonи бор, уни мен ҳам билмайман, Жоссоқ ҳам билмайди, бошқа шоирларнинг ҳам айтганини эшитмадик. Тилла кампир ёш вақтида қўшиқ қилиб айтар экан, қариган сўнг эртақ қилиб айтар эди. Мен кўпда қулоқ ҳам солмас эдим, эртақ-да, деб кета берар эдим». Бир кун: «Тилла кампирнинг эртагини айтиб беринг»,— дедим отамға. Шунда шоир кулиб: «Мен момонгдай айтолмайман-да, билганимни айтсам, ай-

тиб берайин»,— деб ёнбошлаб ётиб нақл қилиб эди»¹⁵⁸. Демак, «Ойсулув» достонининг мазмуни (пересказ) икки буюк санъаткор — Жуманбулбул ва унинг ўғли Эргаш орқали бизгача етиб келган.

«Ойсулув» достонида Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчилари тажовузига қарши олиб борган мардонавор курашлари тасвирланади. У чуқур ижтимоий-сиёсий мазмунга эга бўлиб, Эрон ҳукмдорларига қарши мардона курашган тадбирли аёл, паҳлавон ва сулув она («алп хотин») Ойсулув ҳамда унинг қаҳрамон ўғли Кунботир образлари яратилган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Қўрғон достончиллик мактаби вакиллари хотин-қизлар образларини алоҳида муҳаббат билан тасвирлаб, бир қатор асарларида уларни бош қаҳрамон даражасига кўтарганлар. Бу ўринда «Холдорхон» ва «Чамбил қамали» достонларидаги Юнус пари образини эслаш kifоядир. Ҳар иккала достонда ҳам ватан мудофааси ўзига хос равишда қўйилган. Бирида Юнус пари бошчилигидаги Чамбил аёлларининг ички душман — Аҳмад Сардорга қарши курашлари тасвирланса, иккинчисида араб босқинчиларига қарши она юрт мустақиллиги учун олиб борилган жангу жадаллар ўз ифодасини топган. «Хотин-қизлар образининг олий фазилатлар, улуғ ғоялар билан етук ишланишида,— деб таъкидлайди Ҳоди Зариф,— халқ шоирларининг, шу жумладан, Тилла кампирнинг ижодий ҳиссаси каттадир»¹⁵⁹.

«Ойсулув» достони ўзининг сюжети, ижтимоий мазмуни, образларининг характери жиҳатидан қадимги Ўрта Осиё аҳолиси яратган озгаки адабиёт ёдгорликларидан бўлган «Тўмарис» эпосига анча яқин туради. Тўмарис ва унинг ўғли Спарганиз бошчилигидаги массагетларнинг аҳмонийлар шоҳи Кир ҳужумига қарши олиб борган мардона курашлари ҳамда ватанпарварларнинг ғалабаси тасвири эпоснинг асосини ташкил этади. Бироқ бу асар ҳам бизгача тўлиқ равишда келиб етмаган. Унинг мазмуни грек тарихчиси Геродотнинг (484—425) «Тарих» китобидаги ярим тарихий, ярим афсонавий характердаги нақли орқалигина маълумдир. Бу ҳол фольклористлар олдида «Ойсулув» достонига асос бўлган тарихий ва адабий манбаларни янада жиддий ўрганиш, унинг поэтик текстини излаш вазифасини қўяди.

Тарихий-фантастик достонларга «Тулумбий» (XV), «Ойчинор» (XVI), «Шайбонийхон» (XVI) кабиларни киритиш мумкин. «Шайбонийхон» достонида эпик воқелик ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга бўлса, «Тулумбий» («Эдега»)да айрим тарихий шахслар номидан бўлак ҳеч нарса қолмаган, яъни унда сюжет тарихий воқелик асосида эмас, балки ишқий-саргузашт планда ривожланади. Бундай достонларда қачонлардир бўлиб ўтган тарихий воқеалар ва тарихий шахслар эпик баён учун умумий фон

¹⁵⁸ Булбул тароналари. 1-том, 39-бет.

¹⁵⁹ Ҳоди Зариф. Улкан халқ санъаткори. «Эргаш шоир ва унинг достончиликидаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 16-бет.

вазифасини ўтайди, холос. Халқ орасида эртак ва афсоналар ҳолида жуда кенг тарқалган «Хуршидой» қиссасининг иккинчи қисм сифатида «Шайбонийхон» дostonига киритилиши ва Шайбонийхоннинг ҳукмдорлик даври билан боғланиши ҳам шу билан изоҳланади.

Тарихий-конкрет ёки янги дostonларга XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошлари, хусусан, совет даврида бахшилар томонидан яратилган асарлар киради. Бундай дostonлар ўзларининг мустақкам тарихий асосларига, қаҳрамонларининг прототипларига эга. «Тўлғоний», «Номоз», «Маматкарим полвон», «Жиззах қўзғолони», «Мардикор», «Амир қочди», «Очилдов», «Ҳасан батрак» кабилар янги дostonларнинг энг яхши намуналари ҳисобланади. Аниқ факт ва ҳужжатларга асосланиш бундай дostonларнинг бош хусусиятидир.

Ўзбек халқ шоирларининг янги асарлари бой ва қадимий анъана асосида традицион дostonлар сингари оғзаки бадиҳа жараёнида яратилди. Шунинг учун ҳам уларда янги сиёсий ғоялар, ижтимоий темалар, даврнинг муҳим масалалари куйланган бўлса-да, бу янги мазмун традицион стиль ва формаларда намоён бўлди. Зеро, янги дostonларни традицион эпосни куйлашда катта муваффақиятга эришган, бахшилик санъати ва ундаги таълим усуллари пухта эгаллаган дostonчиларгина яратди. Мавжуд материаллар кейинги даврларда яратилган дostonлар, гарчи уларнинг аниқ авторлари бўлса-да, коллектив ва индивидуал ижод бирлигида юзага келди, дейишга эрк беради. Бунда дostonчилик традицияси етакчилик қилади. Уларнинг ижодкорлари қўшган янгиликлар беҳисоб бўлиб, маълум сифатий ўзгаришга олиб келган ва дostonчиликни юқори поғонага кўтарган бўлса-да, бу асарлар мавжуд традиция доирасида қолди ва уларни асрлар давомида пухталанган оғзаки бадий анъанадан ажратиб текшириш мумкин эмас.

Етакчи бахшилар репертуарида автобиографик асарлар ҳам муҳим ўрин тутди. Бундай дostonлар лиро-эпик характерга эга бўлиб, унда бахшининг ҳаёт ва ижод йўли фонида даврнинг муҳим воқеа-ҳодисалари тасвирланади. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Таржимаи ҳол», Фозил Йўлдош ўғлининг «Кунларим», Ислоҳ Назар ўғлининг «Бахтиёр авлодлар», Абдулла Нурали ўғлининг «Кунларим» каби дostonлари бунинг ёрқин намуналаридир.

Ўтмишда етакчи устоз бахшиларнинг ўз ҳаёт ва ижод йўллари ҳақида автобиографик асарлар яратганликлари ҳақида маълумотлар ёки бирор аниқ яшаб ўтган бахшига нисбат берилган шундай дoston бизгача етиб келмаган. Бироқ етакчи бахшининг муайян ҳаёт йўлини ўтгач, ўз турмуши ва дostonчилик фаолияти ҳақида автобиографик асар яратиши анъанаси илгаридан бўлганлигини тахмин қилиш мумкин. Бизнинг бу мулоҳазамизни бир қатор термалар («Дўмбирам», «Нима айтай?», «Кунларим» каби), айрим фольклор намуналаридаги қадимги эпик куйчи образи (Қўрқут ота каби), баъзи дostonлардаги («Юсуф билан Аҳмад», «Хирмон

дали», «Ошиқ Ойдин», «Ошиқ Алванд», «Нажаб ўғлон» ва бошқалар) бахши типи ва ниҳоят, «Мулла Ғойиб», «Махтумқули», «Оллоназар Олчинбек» сингари асарларнинг дostonчилар репертуарида мавжудлиги ҳам тасдиқлай олади. Бизнинг назаримизда автобиографик асарлар устоздан шогирдга одатдаги репертуар тарзида тўғридан-тўғри ўтмаган, балки унинг услуби, шундай асар яратиш анъанаси ўзлаштирилган. Бундай бўлиши табиий эди. Чунки бахшилар амалиётида жуда кўп умумийликлар бўлиши билан бирга, ҳар бирининг ўз ҳаёт йўли, дostonчиликда «ўз тақдири» бор эди. Автобиографик дostonларда мана шу «ўз ҳаёт йўли» бахши яшаган давр фониди тасвирланади. Мана шу сабабга кўра, ўтмиш устоз бахшилар яратган автобиографик дostonлар бизгача етиб келмаган. Бироқ улар асос солган ва оғзаки давом эттириб келган йўл ва анъаналар Эргаш шоир, Фозил шоир, Абдулла шоир, Ислоом шоирларнинг ҳаёт йўли ва шахси мисолида «янгиланган». Бу янгилик дostonчилик анъаналари доирасида содир бўлган. Автобиографик дostonлар ҳақида сўзлаганда, биз фарз қилган ана шу мустаҳкам адабий заминни ҳам унутмаслик керак.

Романик дostonлар — ўзбек халқ бахшилари репертуаридаги дostonларнинг энг катта тури. «Халқ романи», «романик» терминлари туркологияда шартли равишда қабул қилинган бўлиб, оғзаки яратилган ва оғзаки ижро этилган муайян дostonлар гуруҳини билдиради. Бундай дostonларда севги романтикаси ва фантастик саргузаштлар қаҳрамонлиги халқ қаҳрамонини идеаллаштиришнинг янги методи сифатида намоён бўлганки, уларни Европадаги «халқ китоблари» билан аралаштирмаслик лозим.

Ўзбек дostonчилигининг қаҳрамонлик эпоси ва жангномалардан кейинги янги тараққиёт босқичи — романик дostonлар феодализм даврининг ижтимоий-сиёсий муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, уларнинг моҳиятини севги можаролари, қўрқинчли саргузаштлар, эртакка хос фантастик воқеалар, шу билан бирга ҳаётий ҳодисалар тасвири белгилайди. Кўтаринки ишқ туйғулари ва бу йўлдаги жасорат идеали бу тип дostonлар учун асосийдир, яъни уларда улғувор севги романтикаси билан унга эришиш йўлидаги фантастик саргузаштлар қаҳрамонлиги бирлашиб, чатишиб, чирмашиб кетган.

Романик дostonларнинг сюжет схемалари ниҳоятда бир-бирига ўхшаш бўлиб, одатда қаҳрамон ғойибона ошиқ бўлган гўзални излаб сафарга отланади, ажойиб-ғаройиб ҳодисаларни, қийин саргузаштларни бошидан кечириб, ғайритабиий кучлар билан тўқнашади, барча қийинчиликларни енгиб, ўз мақсадига эришади. Дoston воқеалари ҳашаматли саройларда, шовқинли бозорларда, сеҳрли боғларда, тилсимли қўрғонларда, ваҳимали ғорларда, қўрқинчли ер ва сув ости йўлларида кечади. Бироқ бу дostonларнинг ҳар бири композицион қурилиши, образлари, мотивларининг ишланиши, характер ва мазмунлари жиҳатидан мустақилдир, ҳар бирининг специфик хусусияти, ҳар бирида ўзига хос бадний завқ бор.

Фантастик воқеа ва саргузаштлар гирдобиди мураккаб ижтимоий воқеликни унинг барча реал тафсилотлари, икир-чикир ва қарама-қаршиликлари билан тасвирлаш романик дostonларга хос содда реализмни туғдирди. Ҳаётий-маиший характердаги бундай реалистик тематика халқ юмори ва дидактикаси хусусиятлари билан маҳкам боғлиқдир¹⁶⁰. Лирик йўналишнинг биринчи планга чиқиб, тасвирнинг интим тус олиши, ёзма адабиёт таъсирининг сезилмас даражада уларнинг ички тараққиёти билан органик бирлашиб кетганлиги романик дostonлар услубини белгилайди, яъни романик дostonларда тасвирланган ижтимоий воқелик, янги темалар янги формаларни ҳам келтириб чиқарган.

Романик дostonларнинг состави ниҳоятда мураккаб. Қаҳрамонлик дostonларда романик элементлар бўлганидек, романик дostonлардан ҳам қаҳрамонлик элементлари, жангномалар хусусиятлари мустаҳкам ўрин олган. Ҳатто бир дostonда бир неча тема барабар ишланган бўлиши мумкин. Шуларни ҳисобга олиб, бу тип дostonларни: а) қаҳрамонлик-романик; б) ишқий-романик; в) маиший-романик каби ички турларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Қаҳрамонлик-романик дostonларда («Рустамхон» туркуми, «Якка Аҳмад», «Гўрўғли» туркумига кирувчи бир қанча асарлар) қаҳрамонлик йўналиши устун турса, ишқий-романик дostonларда («Кунтуғмиш», «Гўрўғли» туркумининг сўнгги ҳалқалари) севги моjarолари, саргузаштли воқеалар тасвирига алоҳида эътибор берилади¹⁶¹.

Маиший-романик ёки ижтимоий-маиший дostonларда («Соҳибқирон», «Қиронхон», «Орзигул», «Эрали билан Шерали» ва бошқалар) реалистик моментлар, мавжуд тузумдан норозилик кайфиятлари, маиший турмуш билан боғлиқ турли-туман тафсилотларни батафсил тасвирлаш етакчилик қилади. Бундай дostonлар сюжети феодализм шаронтида ўзининг реал заминига эга эди. Масалан, «Одилхон» («Қиронхон») дostonида реалистик ҳолатлар фантастик воқеа ва ҳодисалар билан уйғун бир ҳолда тасвирланади. Фарзандсизлик туфайли чекилган оҳ-зорлар, кундошларнинг мол-дунё учун ҳар қандай ярамасликлардан қайтмасликлари, ҳатто ўзларининг ғаразли ниятларининг амалга ошиши учун бегуноҳ гўдакларни ўлдиришга ҳам тайёр турганликлари, ҳукмдорнинг адолатсиз ҳукми, Бўтакўзнинг зиндонда тортган азоблари, Худойқул подачининг (баъзи вариантларда Қинғир чолнинг) маиший турмуш шаронти қанчалик реал бўёқларда кўрсатилган бўлса, чўлга улоқтирилган эгизаклар — Қиронхон ва Қорасочларнинг тақдири, саргузаштлари, Қиронхоннинг ўзга юртларга қилган сафарлари (гарчи бу сафарларнинг қўзғатувчиси реал асосга эга

¹⁶⁰ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., с. 379.

¹⁶¹ Бу нарса «Малика айёр» ва «Равшан» дostonлари мисолида М. Саидов томонидан батафсил кўрсатилган. Қаранг: Саидов М. Узбек дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1969, 48—51-бетлар.

бўлса-да) шунчалик фантастик қобикда, сеҳрли-фантастик эртакларга хос тасвирда берилган. Бу хил дostonларда халқимиз ва бахшиларнинг демократик қарашлари янада ёрқинроқ акс этган.

Китобий дostonлар. Ўзбек бахшилари репертуаридан мустаҳкам ўрин олган эпик асарларнинг махсус бир турини — классик поэзия намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасида юзага келган ёки яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган, шунингдек, бевосита ёзма адабиёт таъсирида яратилган асарларни — китобий дostonлар деб юритилади.

Китобий дostonлар унга асос бўлган манбанинг характерига қараб, романик ёки қаҳрамонлик дostonлари хусусиятларини ўзида кам ёки кўп сақлаган бўлиши мумкин. Уларда соф фольклор дostonлари учун характерли бўлган қаҳрамонона жасорат, жангу жадаллардаги жанговарлик ниҳоятда суст берилиб, асосий ўринни ижтимоий ва оилавий ҳаётнинг ташқи шарт-шароитлари билангина келиша олмаган завқли, кўтаринки муҳаббат темасининг турли-туман кўринишлари эгаллайди.

Китобий дostonларнинг бир тури классик адабиёт намуналарини бахшиларнинг қайта ишлаши натижасида юзага келган. Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом»нинг халқ вариантлари Алишер Навоий асарлари асосида, «Юсуф ва Зулайхо» шу сюжетдаги форсий ва туркий асарлар асосида, «Рустами Дoston» «Шоҳнома» асосида, «Сайфул-Малик» Мажлисий асари асосида, «Варқа билан Гулшоҳ», «Вомиқ билан Узро» каби асарларнинг халқ вариантлари эса, форсчадан озарбайжончага қўлингтар таржималар асосида яратилган. Бироқ уларнинг халқ дostonчиси репертуарига келиш жараёни турли-туман бўлиб, мазкур асарлар билан уларнинг халқ вариантлари орасида турли давр шоирлари, саводли кишилар ва қиссахонлар томонидан тузилган нусхалар ҳам бўлган. Ўз навбатида бундай асарларни яратган ёзма адабиёт намояндalари ҳам халқ ижодидаги ривоят ва афсоналарга таянганлар. Бошқача қилиб айтганда, халқ орасида кенг тарқалган қадимий афсона ва ривоятлар бирор шоирнинг ижодий лабораториясида ёзма адабиёт обидасига айлантирилган. Кейинчалик улар бевосита ёки бавосита йўллар билан оғзаки эпик аънаёнага мослаштирилган ҳолда бахшилар репертуарига ўтган.

Китобий дostonлар орасида яна шундай намуналар борки, уларнинг яратилишида асос бўлган манбани тўғридан-тўғри кўрсатиш мумкин эмас, аммо асарнинг темаси, услуби, тасвир моҳияти китобий манбага асосланганлигини ва ёзма адабиётга яқин турганлигини аниқ кўрсатади. «Санобар», «Зевархон» каби дostonлар шундай асарлардан ҳисобланади.

Хоразм дostonчилигида, шунингдек, «Маликаи Дилором», «Тоҳир ва Зухра» каби бир қанча дostonларда оғзаки ва ёзма адабиётнинг жуда мураккаб формаларига, турли-туман адабий традицияларнинг ўзига хос равишда жуда ҳам ўринли чатишиб, чир-

машиб кетганлигига дуч келамиз. Бу мураккаб жараён ҳозиргача махсус тадқиқотларга объект бўлганича йўқ. Шу нуқтан назардан қараганда, йирик адабиётшунос Н. Маллаевнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари бўйича кузатувлари муҳим аҳамиятга эга¹⁶².

Қитобий дostonларда қаҳрамонларнинг севги кечинмаларининг лирик томонларига алоҳида эътибор берилади. Қаҳрамон ёр учун ажойиб-ғаройиб саргузаштларни бошидан кечиради, оҳ-фигон чекади, узун монологларда айрилиқ алаmidан зорланади, йиғлайди, шикоят қилади, ғайритабиий кучларга ёлборади, яъни қаҳрамон кечинмалари баъзан диний, баъзан ўта сентиментал моҳият касб этади. Қитобий дostonлар ана шу хусусиятлари билан ишқ-муҳаббат темаси асосий ўрин олган соф фольклор дostonлари («Равшан», «Кунтуғмиш» каби)дан ажралиб туради.

Халқ дostonлари, унинг жанр хусусиятлари ва турлари ҳақида бизнинг бу умумий мулоҳазаларимиз ўзбек эпоси жуда ҳам бой ва ранг-баранг эканлигини кўрсатиб турибди. Бундай кўп темали ва кўп составли эпосни ҳар жиҳатдан мукамал ўрганиш, унинг айрим намуналарини дostonчилик мактаблари аро ўзгачаликларни ёритиш, ҳеч бўлмаганда гипотетик бўлса ҳам, уларнинг ижодий тарихини белгилаш, оғзаки адабий-тарихий жараёнда айрим намуналарнинг пайдо бўлиши ёки йўқолиши хусусиятларини текшириш келгусининг муҳим вазифаларидандир. Бу эса, бахшилар эпик репертуари асосларини янада пухтароқ ўрганишга олиб келади.

¹⁶² Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди. Тошкент, 1974.

Иккинчи қисм. ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ ЎғЛИНИНГ ИЖОДИ ВА РЕПЕРТУАРИ

Шоирнинг ҳаёти

Атоқли халқ санъаткори Эргаш Жуманбулбул ўғли халқ достонларини юксак халқчиллиги ва бадий гўзаллиги билан бизгача сақлаб келган, мамлакатимизда социализм қуриш ишига фаол қатнашган улкан сиймодир. У 1868 йилда ҳозирги Самарқанд область, Қўшработ район, Жўш қишлоқ Совети, Эргаш Жуманбулўғли номидаги совхознинг Қўрғон қишлоғида деҳқон-шоир оила-сида туғилди ва вояга етди.

Шуни айтиш керакки, кейинги йилларда, аниқроғи, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг вафотидан қирқ йил кейин унинг ва авлодларининг ҳаёт саналарига шубҳа билан қаровчилар, оғзаки маълумотларгагина асосланиб, уни ўзларича «тузатувчилар» пайдо бўлмоқда. Бунинг типик кўриниши Муҳаммадали Қўшмоқовнинг афсона билан ҳақиқат, оғзаки нақл билан ҳақиқий ҳаётини воқеа аралашиб кетган «Жуманбулбул» мақоласида зоҳир бўлди¹. Фольклористик нуқтаи назардан қараганда, илгари ўтган бахшилар ҳаёт саналарида икки-уч йил ортиқ ё кам бўлишининг муҳим бир илмий аҳамияти йўқ, чунки анъанавий эпик асарларнинг умри йиллар билан эмас, балки асрлар билан ўлчанади. Бироқ адолат талаби, Эргаш шоир билан бирга ишлаш бахтига муяссар бўлган яқкаю ягона фольклорист Ҳоди Зариф меҳнатлари ҳурмати, китобхонни чалғитмаслик нияти бизни айрим мулоҳазалар билдиришга мажбур этди.

Талантли шоир М. Қўшмоқов баъзи чалкашликларига қарамай, муҳим кузатишлар ҳам мавжуд бўлган мақоласида Эргаш Жуманбулбул ўғли туғилган сана 1872 йил, деб белгилайди ва шундан келиб чиқиб, унинг отаси Жуманбулбул 1822—1890 йилларда яшаган, деган хулосага келади. Фольклористик адабиётларда шоир туғилган ва вафот этган йилларининг турлича кўрсатилишини, унинг «Таржимаи ҳол» достонида ўзи ва сингилларининг ёши ҳақидаги фикрларини, шогирди Саримсоқ бахши билан ҳамтенглиги ҳақидаги оғзаки маълумотларни бунга далил қилиб

¹ Қаранг: Қўшмоқов М. Жуманбулбул. «Гулистон», 1977 йил, 1—3-сонлар.

кўрсатади. Сиртдан қараганда, бу далилларда асос бордек кўринади. Чунки Улуғ Ватан урушигача ва уруш даври адабиётларида Эргаш шоирнинг туғилган санаси, ҳатто вафот йили ҳам турлича кўрсатилган. Биз 1967—1972 йилларда Ҳоди Зариф билан биргаликда Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб қолingan асарларни нашрга тайёрлашда иштирок этар эканмиз, бу масалага бир неча марта қайтишга тўғри келди. Ушанда Ҳоди Зариф урушгача бўлган мақолаларидан бирида шоирнинг туғилган йилини хато эълон қилганлигини ва у бир неча йиллар давомида китобдан китобга кўчиб юрганлигини айтган эди. Шоир Ғафур Ғулом ҳам, академик В. М. Жирмунский ҳам ана шу хато санани такрорлаганлар, холос. В. М. Жирмунскийнинг 1974 йилда эълон қилинган китобида биргина Эргаш шоирнинг эмас, балки бошқа бахшиларнинг ҳам ҳаёт саналари нотўғри кўрсатилган². Урушдан кейинги йилларда Ҳоди Зариф ўзи йўл қўйган бу хатони тузатди ва мақолаларида изчил равишда шоирнинг туғилган санасини 1868 йил деб кўрсатиб келди. Бунда у 1936—1937 йилларда Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан, Абдулла Нурали ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли каби дostonчилар билан Тошкентда ўтказган суҳбатларига, Эргаш шоир вафот этганда унинг бошида бўлган кексаларнинг, хусусан, Синдор Қувондиқ бахши ўғлининг маълумотларига суюнди. Шунингдек Эргаш шоир 1927 йилда «Таржимаи ҳол» дostonини ёзганда, ёшини олтмиш бирда эканлигини қайд этади. Ҳоди Зариф шоир ёшини ҳижрий йил ҳисобида берганлигини, уни милодий йилга айлантирганда, олтмиш бир эмас, эллик тўққиз бўлишлигини ва бу 1868 йилга тўғри келишлигини фольклор бўлимида бўлган суҳбатлардан бирида айтган эди. Шундан кейин олим мавжуд материаллар асосида «Эргаш Жуманбулбул ўғли ва унинг oilаси хронологияси»ни милодий йил ҳисобида тузиб чиққан ва уни «Таржимаи ҳол» дostonига илова тарзида эълон қилган эди³. Бу хронология ўзгаришсиз ҳолда «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни» тўпламига ҳамда «Булбул тароналари»нинг 5-томига киритилган⁴.

Эргаш шоир «Таржимаи ҳол» дostonида айрим конкрет рақамларни беришда қарама-қаршиликларга, баъзан муболағаларга ҳам йўл қўйган. Буни Ҳоди Зариф ўз изоҳларида қайд этиб, шундай ёзади: «Дарс китобидан мурод асосан мадрасада ўқитиладиган, ислом қонуншунослигига оид асарлар; «Ҳидоя», «Виқоя» номли қадим Ўзбекистон олимлари томонидан тузилган ва уларга эргашган жуда кўп уламолар томонидан шарҳ этилган ҳамда Шарқ мадрасаларининг барчасида ўқитилиб келинган асарлардир. Эргаш

² Масалан, у Ислом шоир 1950 йилда, Фозил Йўлдош ўғли 1953 йилда вафот этган, деб кўрсатади. Бунинг янглиш эканлигини ўша йиллари газеталарда эълон қилинган некрологлар кўрсатиб турибди.

³ Эргаш Жуманбулбул ўғли. Биринчи жилд. Дostonлар. Ўзбек халқ ижоди. Қўп томлик. Тошкент, 1971, 446—447-бетлар.

⁴ Полиграфик талабларга кўра, хронологиядаги Зумрадойга тегишли қисм 5-томдан олиб ташланган эди.

шоир эсланган дарс китоби ўша асарларнинг қисқартирилгани «Мухтасарул-виқоя»дир. Эргаш ўн ёшида қишлоқда юридик масалаларга оид дарс китобини ўқишга киришгани анча шубҳалидир. У шу ерда муболага қилган бўлса керак. Лекин бу катта истеъдод эгасининг Бухоро мадрасасида шу асарларни ўқиб чиққанига шубҳа йўқ»⁵. Худди шундай Эргаш шоир ўз сингиллари ёшини кўрсатишда ҳам муболағаларга йўл қўйган, яъни уларнинг ёшини икки-уч ёш кичик қилиб кўрсатган. Бу билан у сингилларини ёшига нисбатан тўғри келмайдиган ўта айтувчан, чечанлигини таъкидламоқчи бўлган. Ҳоди Зариф юқорида қайд этилган хронологияда Эргашнинг сингиллари Маҳкамойни 1884/1885, Зумрадойни 1885/1886 йилларда туғилганлигини қайд этадики, бу ҳақиқатга тамомила мосдир⁶. Мақсад Маҳкамой ва Зумрадойнинг ёши эмас, балки Эргашнинг сингиллари тилидан халқ орасида кенг тарқалган йиғи (йўқлов) намуналарини беришдир. Шунингдек, Эргаш шоир «Таржиман ҳол» достонида отаси вафот этганда укаларининг каттаси саккиз, кичиги олти ёшда эканлигини қайд этади. Зумрадойнинг туғилган санасини аниқлашга уринган тадқиқотчи Жуманбулбулнинг ёшини белгилашда нима учун бу фактга эътибор бермади экан?!

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ўз шогирди Саримсоқ бахши билан тенгдошлиги масаласига келсак, бу маълумот анча шубҳалидир. Биринчидан, Саримсоқ бахши танилган дostonчи эмас, ундан бирор нарса ҳам ёзиб олинмаган. Иккинчидан, Қўрғон қишлоғи дostonчилари ва аҳолиси билан яқин алоқада бўлган Ҳоди Зариф унинг туғилган йилини кўрсатмайди, аммо вафот этган йилини 1938 деб аниқ кўрсатади⁷. Учинчидан, қишлоқларда уч-тўрт ёш фарқ қилувчи кишилар бир-бирларини тенгқур ҳисоблай берганлар.

Демак, М. Қўшмоқов келтирган далиллар Эргаш шоир ва унинг отаси Жуманбулбулнинг ҳаёт саналарини қайта кўришга асос бўла олмайди. Буни унинг ўзи ҳам тан олиб, шундай ёзади: «Албатта, Жуманбулбул Мулла Холмурод ўғли ва Эргаш Жуманбулбул ўғли таваллуди ва вафотига оид мазкур муҳим саналарни қайта-қайта текшириш, муайян бир фикрга келиш фольклоршунослар зиммасида қарз бўлиб турибди»⁸. Бизнингча, бу «қарз»ни ўзбек фольклоршунослигини бошлаб берган Ҳоди Зариф ўзининг қайта-қайта кузатувлари ва текширишлари билан аллақачон узиб юборган. Биз бу саналардан ниҳоятда узоқлашган, хотиралар хиралашган бир пайтда кимларнингдир эслашига қараб, энди уларга

⁵ Булбул тароналари. 5-том, 299-бет.

⁶ М. Қўшмоқов «Маҳкамойдан икки ёш кичик Зумрадойни хронологияга қўшмайди,— деб ёзадики, бу энди унинг хронологияни тузукроқ ўқиб ҳам чиқмаганлигини кўрсатади.

⁷ Қаранг: Ҳоди Зариф. «Қўрғон» дostonчиларининг шажараси. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970 йил, 5-сон, 41-бет.

⁸ Қўшмоқов М. Жуманбулбул. «Гулистон», Тошкент, 1977 йил, 3-сон, 24-бет.

Ўзгартишлар киритишимиз илмий ҳижатдан асоссиздир. Кўп йиллик фольклор экспедициялари материаллари шунга тасдиқлайдики, оғзаки хотиралар ва маълумотлар йилдан-йилга ўзгариб боради. Бу ўзгаришларни ҳам ҳисобга ола бориш зарур, бироқ у фанда эришилган аниқ хулосалар ва тўхтамлардан воз кечишга олиб келмаслиги керак.

Шунингдек, М. Қўшмоқов мақоласида «биринчи марта қаламга олинди» сингари таъкидларга учраб турамиз. Аслида буларнинг кўпчилиги, масалан, Жуманбулбулнинг Анорхолга муносабати аллақачон Ҳоди Зариф томонидан ёзилган. Уни Ҳоди Зариф Жуманбулбул ҳаётидаги салбий факт⁹ сифатида талқин этса, М. Қўшмоқов ижобий ҳодиса сифатида изоҳлаб, бу муносабатга шу даражада берилиб кетадик, ҳатто ундан ўзинча қандайдир «севги достонини» ўқимоқчи бўлади. Демак, оғзаки маълумотларга ҳаминша танқидий муносабатда бўлиб, уларнинг моҳиятини очишга, фольклористика фани эришган ютуқлар билан боғлашга, умумфольклористик билим даражасида туриб уларга баҳо беришга алоҳида эътибор бериш зарур.

Қўрғон қишлоғида марказлашган дostonчилик мактаби, унинг пешқадам вакиллари Султон кампир, Қулсамад бахши, Қассоб бахши, Жолмон бахши, Бўрон бахши, Бўрон шоир, Жуманбулбул, Жоссоқ бахши ва бошқа талантли ижодкорларнинг ижодий анъаналари Эргашнинг камолот касб этишида асосий омил бўлди. Етти ота-бобосигача шоир ўтган Эргаш туғилганда, отаси Жуманбулбул эллик ёшларда, амакилари Жоссоқ ва Ёрлақаблар барҳаёт эдилар. Шунинг учун ҳам Ҳ. Зарифов: «Эргашнинг ўсиши ва улкан шоир бўлиб етишувида унинг оила муҳитида ҳам, у вояга етган қишлоқда ҳам жуда катта адабий замин бор эди. Ана шу адабий заминсиз бу азим санъаткорни, жуда олис-олислардан ҳам салобат билан қўриниб турган юксак тоғдек бўлган бу улкан сиймони — халқ дostonлари хазинадори ва ижодкорини тасаввур қилиш мумкин эмас»¹⁰, — деган эди.

Бу заминни, ўзи вояга етган адабий муҳитни шоирнинг ўзи ҳам қўйидагича ифодалаган эди:

Мен чечанман, ўзим сўзининг устаси,
Менда қолган катта шоир нухаси,
Етти пуштим — бари шоирга катта,
Уларнинг сўзининг йўқдир қисқаси...

Менинг сўзим шу чечанлар мероси,
Уларнинг сўзининг кўпдир ироси.
Улар сўзни бедаракка сўйламас,
Сайлаб олган тоза, қисса сараси¹¹.

⁹ Ҳоди Зарифнинг фольклоршунос М. Саидов ва менга айтишича, Эргаш шоир ҳам отаси Жуманбулбулнинг Анорхолга уйланишини ижобий баҳоламаган.

¹⁰ Ҳоди Зариф. Ўлмас даҳо. «Шарқ юлдузи», 1968 йил, 12-сон, 174-бет.

¹¹ Булбул тароналари. 5-том, 45-бет.

Ўзи саводсиз бўлган Жуманбулбул ўгли Эргашнинг ўқиш-ўрганиши, билим олишига катта аҳамият берди. У 1875/1876 йилда ўгли Эргашни қишлоқ мачити ҳузуридаги эски мактабга ўқишга берар экан, бунда ҳам дуч келган муллага эмас, балки Қўқон мадрасаларида яхшигина таҳсил кўрган, замонасининг маърифат-парвари мулла Утамурод қўлига топширди. Эргашнинг кейинчалик таъкидлашича отаси доим унга:

Дуом шу, фарзандим, мулла бўлгайсан,
Яхши бўлсанг мени дуо қилгайсан,
Уқсанг, фарзандим, мулла бўласан,
Насиҳатим қулоғингга олгайсан!¹²—

дея уқтирар эди. Отасининг бу насихатига амал қилган Эргаш қишлоқ мактабида зўр тиришқоқлик билан ўқиди. Отаси уни Бухоро мадрасаларидан бирига жойлаштириб қўйди. Эргаш 1884—1885 йилларда Бухоро мадрасасида таҳсил кўрар экан, форс тилини ўрганди, араб тили билан танишди, ҳуснихат машқ қилди. Алишер Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Бедил, Машраб, Махтумқули асарларини тинмай мутолаа қилди. Бироқ моддий қийинчилик Эргашнинг ўқишни давом эттиришига имкон бермади. 1886 йилда отаси Жуманбулбул вафот этиб, бўлажак шоирни қаттиқ мусибатга солиб қўйди. Шоир ўзининг бу давр ҳаётини шундай тасвирлаган эди:

Катта рўзгор эди, қолди ўзима,
Қулоқ сонг, ёронлар, айтган сўзима,
Кўп одамлар мункир келиб тузима,
Томир-тувғон душман бўлган кунларим...

Бўлиб-бўлиб олиб кетди ҳақини,
Биз билмаймиз ҳақи бор ё йўқини,
Зоти олисми, бизга яқини,
Барига ҳақ бериб турган кунларим.

Бари ҳақин олди, бўлди биз қашшоқ,
Топмадик минмакка бирорта эшак,
Бизда молдан қолмай ит тугур пишак
Бир гадоё яланғоч бўлган кунларим!¹³

Жуманбулбул 1885 йили ўгли Эргашни мактаб устоди Утамурод хатибнинг қизи Зийнатойга никоҳлаб қўйган эди. Лекин келинни тушириб келмай, вафот этади. Келинни олиб келиш — тўй ўтказиш учун Эргашда мутлақо имконият йўқ эди. Бундай шароит ёш шоирни руҳий азоблар гирдобига гарқ қилади:

Хотин қолди отасининг уйида,
Мен билмайман не гаплар бор ўйида,
Кўп ваъдалар бўлган эди тўйида,
Уялиб, боролмай юрган кунларим!¹⁴

Моддий жиҳатдан ниҳоятда қийналган Эргаш ва унинг онасига қайнатаси мулла Утамурод ёрдам бериш мақсадида уни ўз

¹² Уша асар, 26-бет.

¹³ Уша асар, 32-бет.

¹⁴ Уша асар, 33-бет.

уйига олиб келади ва уни деҳқонлардан кафсан йиғишга вакил қилади. 1887—1889 йилларнинг ёз ойларида Эргаш шоир Бухоро амирлиги Нурота беклигининг амлакдорларидан бири Қўзибекка Жўш ва унга қарашли қишлоқларда аҳолининг деҳқончилик ва чорвачилик миқдорини ҳисобга олиш вазифасида мирза (котиб) бўлиб ишлайди. Бунда Эргаш шоир маҳаллий амалдорларнинг меҳнаткаш халққа ўтказган зулмини ўз кўзи билан кўради ва тезда бу вазифадан кетади. Бу орада укалари вояга етиб, унга ёрдам бера бошлайди, моддий аҳволи нисбатан яхшиланади. Лекин ўлкада бошланган қаҳатчилик, чигиртка балоси, вабо касали шоирни ҳадсиз қайғуларга солиб қўяди. Эргаш тарбиясида яхшигина дostonчи бўлиб етишган укалари — Абдухалил ва Абдужалиллар, сингиллари ва болалари бирин-кетин вафот қилади. Бундай оғир кулфатлар шоирни тахминан 1904 йиллардан бошлаб қишлоқма-қишлоқ кезиб юришга мажбур этди. Бу кулфатларни шоир шундай баён этган эди: «Ана энди дўстлар, ёрлар, ўртоқлар! Қайси питага ўт тушса, шўл пита куйиб, ўртаниб ода бўлади. Бир одамга мусибат ўти тушса, ўзи билади... Менинг бошимга тушган савдонинг адади, поёни йўқ. Мен бир катта ҳовлида бир ўзим қолган. Икки ини, икки сингли, тўртта-бешта қиздан, тўртта-бешта ўғилдан, хотиндан, боладан айрилиб, бир ҳовлида бир ўзим қолиб, айрилиқ ўтига чидай олмай, ҳув, деб элдан чиқиб, дашту биёбонларда, чўлларда, танимаган элларда сарсон-саргардон бўлиб улоқиб, ҳижрон-айрилиқнинг ўтига тутаниб, алам, ситам, қайғу, мотамлар билан кунларни, ойларни, йилларни ўтқариб, ўзимга бирор мунгдош, ҳамдам, ҳамроз топмай, ғам лойига ийланиб, элма-эл, юртма-юрт, шаҳарма-шаҳар, қўрғонма-қўрғон, овулма-овул довриаб юрган»¹⁵.

Бундай оғир шароитда шоирга унинг қўшиқ, дostonлари ҳамроҳ бўлди, ҳамдардлик қилди. Шунинг учун ҳам Эргаш Жуманбулбул ўғли: «Эй ўртоқлар, жон биродарлар! Ҳар кишининг қанча ситам-алами бўлса, тилдан чиқади. Ҳар қандай вақтда оҳ тортиб, бир байт, бир мисра ё бир мухаммас билан айтиб, ўз ҳолини билдирса, бир яхши кўрган одами билан мунглашгандай бўлади»¹⁶,— деган эди.

Эргаш шоирнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган даврдаги репертуарида «Гўрўғли», «Кунларим», «Гўрўғлибек — зўр ботир», «Армонинг қолмасин» каби термалар, «Кунтуғмиш», «Якка Аҳмад», «Алибек билан Болибек», «Далли», «Равшан», «Қундуз билан Юлдуз», «Хушкелди», «Холдорхон», «Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги», «Авазхон», «Хиромон», «Нурали», «Алпомиш», «Юсуф билан Аҳмад», «Вомиқ билан Узро», «Варқа билан Гулшоҳ», «Ошиқ Ғариб», «Қумри», «Тулумбий», «Махтумқули», «Кучукбачча» сингари дostonлар муҳим ўрин тутайди.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ҳуррият, қувноқлик,

¹⁵ Уша асар, 71—72-бетлар.

¹⁶ Уша асар, 72-бет.

эркли-бахтли ҳаёт орзусини куйлаб келган Эргаш Жуманбулбул ўғлининг ўзига ҳам, куйига ҳам ҳақиқий озодлик келтирди. Туркистонда Совет ҳокимияти ўрнатилиши билан Эргаш ота Бухоро амрилиги чегарасидан озодлик диёрига қадам ташлади. 1918—1922 йиллар мобайнида Самарқанд областининг шаҳар ва қишлоқларида бўлди, Ургут, Панжикентга ўтиб, унинг атрофларини кўргандан кейин Булунғур ва Янгиқўрғон (Ғаллаорол) районларининг жуда кўп қишлоқларини кезди. Бу вақтлар баъзан қиссахонлик, баъзан шеърхонлик қилар, жойи келганда дoston ҳам айтиб кўяр, айрим ҳолларда қишлоқда медицина ходимлари бўлмаганлиги туфайли билганича табиблик ҳам қилар эди. Бу вақтлар босмачилар прогрессив кишиларни қатл, қишлоқларни вайрон қилиб турган пайтлар эди. Бундай ваҳшийликларни ўз кўзи билан кўрган Эргаш ота Совет давлати ҳақиқий халқ давлати, Коммунистик партия меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий раҳбари ва ғамхўри, бу улуг партия ва қудратли давлатнинг асосчиси В. И. Ленин эканлигини тезда пайқаб олди. Бу эса унга битмас-туганмас илҳом ва ижод манбаи бўлди.

1923 йилда ўз қишлоғига қайтиб келган Эргаш ота Жўшда ўрнашган революцион комитет бошлиғи Содиқ аканинг маслаҳати билан 1924 йилда Қоракисада қишлоқ болалари учун мактаб очди. Совет мактаби таълимидан беҳабар Эргаш эски усулда қишлоқ болаларини ўқитишга киришди. Қизиғи шундаки, у мактабга келган ёш болаларни улардан анча илгарини савод олганларга топшириб қўйиб, ўзи ёнидаги хонада каттароқ ёшдагиларга ҳикоялар, эртақлар, дostonлар айтиш билан 1925 йилнинг биринчи ярмига қадар машғул бўлди. 1925 йилнинг охирларида Самарқандга чақирилган Эргаш ота Ўзбекистон ССР Халқ Маорифи Комиссарлиги Илмий Шўроси олимлари билан танишгач, 1926 йилдан бошлаб «илмга хизмат қила бошлади», яъни ўзи билган дostonларни ёздирди ва ёзиб қолдиришга киришди.

1929—1936 йиллар Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз қишлоғида, асосан, деҳқончилик билан машғул бўлиб, дostonчиликда шоғирдлар етиштиришни давом эттирди. 1936 йилнинг охирларида Тошкентга келиб, 1937 йилнинг апрелигача шу ерда яшади ва бир қанча асарлар яратди.

Эргаш ота Совет даврида «Ўртоқ Ленин», «Таржимаи ҳол» дostonларини, «Октябрь», «Қизил», «Шўро», «Охунбобоев», «Келдим», «Тошкент таърифиди», «Ҳайкал таассуроти», «Ғози Олим», «Отажон Ҳошим», «Турсуной», «Эшон», «Асов қизлар» каби термалар ижод қилди. Бу асарлар Улуғ Октябрь, Шўролар ҳокимияти, Коммунистик партия, В. И. Ленин мадҳиясига бағишлангандир. Эргаш шоир доҳий Ленин ҳақида биринчилар қатори асар яратган, улуг Лениннинг буюк революцион курашини тўғри англаб, тўғри таърифлаган ажойиб куйчидир, Совет воқелиги унга туганмас илҳом берди. Бундай қувноқ ҳаётни мадҳ этишни ўз бурчи деб билган шоир тўлиб-тошиб куйлайди:

Эркин замон, ҳамма омон,
Пўқ бўлгандир бари ёмон,
Эркаман тенг қизу жувон,
Достон қилурман жўралар¹⁷.

Аmmo шоир ижодий режаларини тўлиқ амалга оширишга, ўзи тўлиб-тошиб куйлаган замон мадҳиясини тўлалигича «достон қилишга» улгурмай, 1937 йил 12 майда оғир хасталикдан сўнг вафот этди.

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан бизга тўққиз анъанавий, икки замонавий достон, бир достоннинг мазмуни, жуда кўп термалар, икки фото сурат, халқ бахшилари ва достончилик санъати ҳақида муҳим маълумотлар ёдгорлик бўлиб қолди. Шоирнинг ижоди ва репертуарига назар ташласак, у қаҳрамонлик достонларини ҳам, жангномаларни ҳам, романик достонларни ҳам куйлашга алоҳида эътибор берганини кўрамиз. Шунингдек, унинг репертуарида яратилиш жиҳатидан таржима ёки ёзма адабиёт билан боғлиқ бўлган достонлар ҳам муҳим ўрин тутган. Унинг репертуарига хос бундай серқирралик достонлар таҳлилида янада ёрқин кўринади.

„Якка Аҳмад“ достони

«Якка Аҳмад» достони фольклордаги тарихий-ижодий жараёни, достончиликнинг стадиял тараққиёти масалаларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, саҳройи баҳодир, кўчманчи кўнғирот уруғининг беги, ўз оиласи ва қабиласининг қаҳрамон ҳимоячиси Ҳақимбек — Алпомиш ҳақидаги достон ва ривоятлар туркий халқлар ўртасида ғоятда кенг тарқалган ва достончиларимизнинг севиб куйлаган асарларидан бири бўлган¹⁸. Кўчманчилик ҳаёти ва патриархал-уруғчилик муносабатлари бир даража сақланиб келаётган даврда яратилиб, жамият ва инсон ҳаёти масалаларини ўзига хос реалликда — қаҳрамонлик ва гўзаллик ҳақидаги халқ идеаллари доирасида куйлаган, бу билан туркий халқлар патриархал ҳаётидаги «эпик босқичнинг» поэтик кўзгусига айланган бу монументал асар ўзбек халқ эпосининг галдаги тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Қадимий қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»нинг достончилик ривожига таъсири баракали бўлган. Бу ҳол, бир томондан, юсак, бирмунча архаик бўлган «Алпомиш» услубининг баъзи асарларда, жумладан, «Гўрғўли» туркумига кирувчи айрим достонларда зоҳир бўлишида кўринса, иккинчидан, унинг бевосита ёки билвосита таъсирида бир қанча эпик асарларнинг яратилиши ва юзага келишида кўзга ташланади. Профессор В. М. Жирмунский бундай асарларни («Юсуф билан Аҳмад», «Жониш ва Бойиш», «Қўзи Қўрпеш», «Ёдгор» ва бошқалар), бир томонлама бўлса ҳам, «Ал-

¹⁷ Уша асар, 75-бет.

¹⁸ Қаранг: Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М., 1960; Об эпосе «Алпамыш». Ташкент, 1959; Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Тошкент, 1968 ва бошқалар.

помиш» эпосини кейинчалик мустақил ишлаш натижаси ёки Урта Осиё эпосида «Алпомиш»нинг акси деб атайди¹⁹. «Якка Аҳмад» достони ҳам ана шундай асарлардан ҳисобланади.

«Якка Аҳмад» достони бевосита «Алпомиш» таъсирида яратилган асардир. Достоннинг энг мукамал варианты атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган. Бу ва шу тип асарлар халқ достончилари орасида илгари мавжуд ва машҳур бўлган сюжетлар асосида янги-янги асарлар яратиш тенденцияси мустаҳкам ўрин олганлигидан ва бу тенденция эпос тараққиётида баъзан муайян бир босқични ҳам юзага келтирганлигидан дарак беради. «Якка Аҳмад» ҳам ана шу тенденция натижасидир. Ундаги сюжет чизиқлари ва барча мотивлар деярли «Алпомиш» достонига ўхшаш ва мазмунан айнандир. Шу билан бирга достон оригинал асар ҳисобланади, чунки шоир бунда ҳар бир мотивнинг достон тўқимасидаги ўрнини ғоявий-бадий мақсадга мос равишда тўғри белгилаган.

Худди «Алпомиш» достонидагидек, «Якка Аҳмад»да ҳам ака-ука Қорахон ва Сарихон фарзандсиз: «Бизларда фарзанд бўлса, ўғил бўлса, қўлқанот бўлсин; қиз бўлса, дўст, меҳрибон бўлсин; агар бирови ўғил бўлса, бирови қиз бўлса, қуда бўлайлик,— деб иккови яхши соатда яхши ният қилди»²⁰. Улар фарзанд кўрадилар. Қорахоннинг ўғлига Аҳмадбек, Сарихоннинг қизига Оқбилак деб ном қўядилар. Бу ўринлар «Алпомиш» достонига айнан ўхшаса-да, «Алпомиш»дагидек батафсил ва атрофлича ишланмаган. Қаҳрамоннинг ажойиб-ғаройиб ҳолда туғилиши, унинг баҳодирона ёшлиги ва ном кўтариши, жанговар отни танлаш ва унга эришиш билан боғлиқ қаҳрамонлик эпоси учун ғоят характерли мотивлар табиий равишда «Якка Аҳмад»да ривожлантирилмайди. Бунда «Алпомиш»да бўлмаган бир деталга дуч келамиз, яъни болалар ўн ёшигача мактабда ўқигач, онаси «тикиш, жом-жумни ўрган»,— деб Оқбилакни мактабдан чиқариб олади. Аҳмад билан ҳар куни учрашишдан маҳрум бўлган Оқбилак олти ойда унга атаб бир рўмол тикади ва уни канизи орқали бериб юборади. Аҳмад рўмолни белига боғлаб олади. Сарихон кўчгандан кейин рўмол ёрни эслашда, уни Оқбилак Бобоайёр қўлида кўргач, ёрнинг бошига тушган кулфат ва «қуда»нинг кимлигини билишда муҳим бир бадий детал вазифасини ўтайди. Севги изҳори сифатида рўмол-қийиқ бериш ҳаётда ҳам мавжуд бўлганидек, «Якка Аҳмад» достони учун ҳам характерлидир.

Қудалардан бирининг бошқа юртга кўчиши қаҳрамонлик эпоси учун характерли мотивлардандир. «Якка Аҳмад»да ҳам ўн минг уйли дўрмон уруғи²¹ Сарихон бошчилигида Эронга кўчади.

¹⁹ Жирмунский В. М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше. Сб. «Об эпосе «Алпамыш». Ташкент, 1959, с. 27; Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, с. 114.

²⁰ Булбул тароналари. 1-том, 67-бет.

²¹ Дўрмон ҳам ўзбек халқи составидаги нисбатан йирик уруғлардан бўлиб, ўрта асрларда анча катта мавқега эга бўлган.

Бунда ака-ука ўртасидаги келишмовчиликка қурғоқчилик йили иккаласига тобе элининг сув талашиши сабаб бўлади. Бунинг устига, Қорахон ʻодамлари Сарихон қизини таъна қиладилар: «Сен менинг билан қачон баробар бўласан, сенинг хонингнинг бир қизи бор, уни ҳам бўлса Аҳмаджонга олиб берганмиз. Сенинг ниманг бор, моли байталмон баччагар?!»²². Шундай мотивировка «Алпомиш» достонида, жумладан, Эгамберди бахши вариантыда кўзга ташланади. Лекин бунда жанжал сув танқислигидан эмас, балки бир пайтда сувловга келган молларнинг қўшилиб кетишидан келиб чиқади. Кўчишдаги ҳолатлар, қаҳрамонларнинг руҳий изтироблари «Алпомиш» достонида кенг ва батафсил тасвирланади. Хусусан, Барчиннинг кўчишга муносабатига алоҳида эътибор берилади. «Якка Аҳмад»да эса, бу воқеалар гирдобига Оқбиллак олиб кирилмайди.

Эронга кўчиб борган Сарихон била Қубодшоҳ ўртасидаги келишмовчилик дастлаб унча бўртиб турмайди. Қубодшоҳ Сарихонникида меҳмон бўлиб қайтгач, Оқбилакка совчи қўяди, қиз бир йилга муҳлат олиб, Аҳмадбекка хат юборади. Қуръачилар орқали Аҳмаднинг келишини ва ёрини олиб кетиши мумкинлигини билгандан кейингина Қубодшоҳ Оқрабатга қирқ зангини, Хончорбоққа Бобоайёр ва унинг қирқ шогирдини қўядики, энди унинг душманлик нияти очиқ намоён бўлади.

Кўринадики, асар воқеалари «Алпомиш»га ўхшаса-да, унинг йўналиши романик тус олган. Эргаш Жуманбулбул ўгли мансуб бўлган Қўрғон дostonчилик мактаби, хусусан, Пўлкан вариантыда Алпомиш рақиблари — унинг йўлида пойлоқчилик қилган тўқсон олти қалмоқ алпларининг ўта фантастик бўёқларда берилиши эсланса, бу икки дoston орасидаги боғланиш янада равшанлашади.

«Якка Аҳмад» достонидаги оригинал ҳолатлардан бири «Алпомиш» дostonининг бирор вариантыда ҳам учрамаган Бахил пари образи ва унинг асардаги ўрни масаласидир. Бахил пари асарда икки йўналишда, бир томондан, бош қаҳрамон Аҳмад ва унинг онласининг яқини, иккинчи томондан, унинг душмани сифатида намоён бўлади. Бундай қарама-қаршилиқ гўё асар мантиқига зиддек кўринса-да, деталларга диққат қилинса, бу ҳол шоир томонидан батамом бадийи асосланади.

Дostonда тасвирланишича, Милкар тоғда макон тутган²³ Бахил пари Дўрманга келиб-кетиб туради, у Аҳмаднинг синглиси Қалдирғоч билан яқин. Аҳмад йўлига қўйилган говлар — зангилар ва Бобоайёр ҳақида ҳам шу пари хабар беради. Шунга қарамай, Қалдирғоч ўзининг акасига насиҳатида зангилар, Бобоайёр қатори паридан ҳам эҳтиёт бўлишни тайинлайди:

²² Булбул тароналари. 1-том, 68-бет.

²³ Дoston ва эртақларда парилар асосан Эрам боғида яшайдилар. Улар қаҳрамон йўлида турли жойларда дуч келсалар-да, доний яшаш жойлари Эрам боғи эканлиги таъкидланади. Бахилнинг ҳам Эрам боғидан эканлиги айтилса-да, у Милкар тоғини макон тутган. Милкар тоғи билан Дўрмон ораси қирқ кунлик йўл. Бу парилар учун ҳеч бир гап эмас. Бахилнинг бу тоғда яшаш Аҳмадга яқинлашиш учун бир уриниш эмасмикан?!

Ҳийлакордир, билагиндан тутмасин,
Жодугардир, сени жоду этмасин,
Алдов билан Қўҳиқоф олиб кетмасин,
Ортингдан бизларни сарсон этмасин²⁴.

Демак, пари ҳам Аҳмадга ишқибоз. Ҷрни келиб қолганда уни Қўҳиқофга олиб кетишга ҳам тайёр. Лекин бундан Қалдирғоч норози, чунки Аҳмад эса, Оқбилакка уйланиши керак. Эпос мантиқи шуни талаб қилади. Аҳмаднинг ўзига уйланмаслигини сезган Бахил пари ўзини ҳар кўйга солади. Шунинг учун у ҳам Оқбилак қиёфасида Аҳмад йўлига чиқади. Қалдирғочнинг сўзи эсидан чиққан Аҳмад уни ёри деб ўйлаб унга майл ҳам қўяди:

Зор йиглаб отам шўр бўзлаб қолди-ё,
Энамнинг кўз ёши дарё бўлди-ё,
Ярим йўлда суяр ёрим келди-ё,
Вафодорим, сендан кўнглим тўлди-ё,
Шукриллло, йўлим калта бўлди-ё²⁵.

Фурсатдан фойдаланган пари ҳам ўзини Оқбилакка ўхшатиб, тузоқни узоқдан ташлай бошлайди:

Бир ёшингда юзларинг гулга ўхшаб,
Икки ёшда зулфинг сунбулга ўхшаб,
Уч ёшингда тилинг булбулга ўхшаб,
Тўрт ёшингда айқалашдим, бек ўғли.

Бироқ пари ўз монолоғида эҳтиётсизлик қилиб:

Олиб кетсам сени Қўҳиқофига,
Боғи Эрамга даврон сургин, бек ўғли²⁶,—

дея мақсадини айтиб қўяди. Буни эшитган қаҳрамоннинг ёдига синглисининг айтганлари келиб, йўлида давом этади.

Парининг:

Мен ошиқман, энди ташлаб кетмагин,
Нўлингга кўзимни ёшлаб кетмагин,
Оқбилак деб кўнглинг хушлаб кетмагин,
Бизга меҳмон бўлиб ўтинг, бек ўғли²⁷,—

деган илтижоларига қулоқ солмайди. Қанчалик уринмасин, ниятига етолмаган Бахил пари Аҳмадни қарғаб қолади. Эпосда ва турмушда парининг қарғиши тутади, унинг дуоси мустажоб бўлади, пари ўпганнынги умри узаяди²⁸, деган эътиқод мавжуд. Бу ҳол ўтмишдаги халқ онги ва дунёқараши савияси билан изоҳланадики, унинг дostonда тасвирланиши ўринли ва ёрқин чиққан.

Қалдирғоч ва унинг ота-онаси ўзларининг дунёқараши, дostonда тасвирланган муҳит тақозосига кўра, Аҳмаднинг бошига тушган барча кулфатларга «Бахил қарғиши» сабаб, деб биладилар

²⁴ Булбул тароналари. 1-том, 82-бет.

²⁵ Уша том, 86-бет.

²⁶ Уша том, 87—88-бетлар.

²⁷ Уша том, 89-бет.

²⁸ Бу мотив «Қундуз билан Юлдуз» дostonида янада мароқли ифодаланган.

ва уни ёмон кўриб қоладилар. Гарчи Аҳмад Хончорбоғда банди бўлган бўлса-да, асар қаҳрамонлари буни «Бахил қарғишининг мустажоб бўлганлиги» ва Милкар тоғни унинг «ўққа учган жойи» ҳисоблайдилар:

Менинг акам Дўрман элга марқади(р),
Бўзарлон бедови йўлга йўрғади(р),
Шу ерда ой Бахил йиғлаб қарғади,
Акам ўққа учган жойга етишдик²⁹.

Аҳмад биринчи тўсиқ — қирқ зангини ўлдириб, зангиларга банди бўлган Балх шаҳзодаси Эрназар ва унинг йигитларини озод этиб, омон-эсон ўтди-ку, нега қарғиш тутмади?— деган савол туғилиши мумкин. Биринчидан, қаҳрамон ҳали бирор жасорат кўрсатмай, банди этилса, эпос мантиқига мос келмаган ва унинг ботирлиги шубҳа остида қолган бўларди. Иккинчидан, дostonчи Эрназар билан боғлиқ сюжет линиясини дostonга олиб кирадики, бу ҳол асарнинг қизиқарлилигини оширган ва ниҳоят, шунинг учун бўлса керак, дostonчи Бахил қарғиши тасвирида зангиларни умуман эсламайди:

Қиши қарамасми мендай парига,
Қулоқ ҳам солмасми оҳу зорига,
Илингайсан қирқ айёрнинг тўрига,
Дунёдан бетирноқ ўтгин, бек ўгли³⁰.

Бу мақсадга етолмаган кишининг аламли нидосидир. Бахил Милкар тоғида Аҳмадни қарғаб қолган бўлса-да, ундан бутунлай юз ўғирмайди, умидларидан воз кечмайди. Шунинг учун ҳам Аҳмаднинг Хончорбоғда банди бўлганлик хабарини Дўрманга худди шу пари етказди, Оқрабтода ҳордиқ чиқараётган қаҳрамоннинг дўсти Эрназар ва унинг қирқ йигитига фалокатдан хабар беради. Аҳмадни излаб йўлга чиқиб, Милкар тоғида ухлаб қолган отаси Қорахон, онаси, синглиси Қалдирғочларнинг отларини Бахил парининг ўғирлаб кетишига келсак, дostonчи бу деталь билан асардаги драматик ҳолатни янада кучайтирган, фарзанд ва жигарини излашдаги қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини, узоқ муддатли сафарда тортган азоб-уқубатларини, ички туғёнларини батафсил тасвирлашга поэтик майдон яратган. Чиндан ҳам:

Етим бўтадай бўзласам,
Кесиб бағримни тузласам,
Жаҳонни тинмай изласам,
Кўрарманми, болам сени?³¹—

дея қирқ кунлик йўл машаққатини тортиб келаётган кишиларнинг ягона илинжи — отидан ажралиб қолиш ҳолатини тасаввур қилсак, шоир бу билан пою ниёда йўлга тушган қаҳрамонларнинг ички кечинмаларини беришда қанчалик кенг майдон яратганлигига қаноат ҳосил қиламиз. Умуман, Бахил пари барча эпизодларда асардаги ички коллизияларни кучайтириш, воқеаларнинг таранг-

²⁹ Булбул тароналари. 5-том, 142—143-бетлар.

³⁰ Уша том, 90-бет.

³¹ Уша том, 145-бет.

лаши ва жиддийлашиши учун хизмат қилади. Асардаги энг драматик ситуацияларда у пайдо бўлиб, сюжетнинг галдаги ривожига, қаҳрамонларнинг ички ҳагги-ҳаракатларини янада ёрқин тасвирлашга муҳим тўртки беради. Асар финалида³²⁻³³ парининг пайдо бўлиши ва унинг дуоси туфайли қаҳрамоннинг «тирилишини» ҳам шу билан изоҳлаш мумкин. Аммо Бахил пари билан боғлиқ баъзи ҳолатлар етарли асосланмаган.

«Алпомиш» дostonида энг мукаммал ишланган мотивлардан бири қаҳрамонона дўстликдир. Бу мотив ўзбек эпосининг бошқа бирор намунасида «Алпомиш» дostonидагидек мукаммал ва гўзал ҳолатда учрамайди. «Якка Аҳмад» ҳам бундан мустасно эмас. Тўғри, дostonда Аҳмад билан Балх шаҳзодаси Эрназар ва қирқ айёрнинг бири Алмуҳаммад дўстлиги берилади. Бироқ бу қаҳрамонона дўстлик бўлмай, эпос тараққиётининг кейинги босқичига хос дўст тутинишдир.

Эрназар қирқ йигити билан овга чиқади. Зангилар уни тутиб банд этадилар. Аҳмад зангиларни ўлдириб, уларни озод қилади. Эрназар ва Аҳмад дўстлигига шу сабаб бўлади:

Омон бўлсин доим, жон дўстим, жонинг,
Эрназар бўлса-чи сенинг қурбонинг,
Агар бўлса сенинг ғаним-душманинг,
Сен ўтирсанг, бизлар санчсак не бўлди?!³⁴

Қаҳрамоннинг қирқ айёрнинг бири Алмуҳаммад билан дўстлашувида эса, сўз кучи, психологик таъсир муҳим роль ўйнайди. Шоир бунда айёрларга банди бўлган Аҳмад тилидан унинг шаъну шавкати ва армонини ифодаловчи бадний гўзал учта лирик монолог берадики, санъаткорона тасвирланган бу ички кечинмалар асносида душман Алмуҳаммад дўстга айланади ва қаҳрамонни химоя қилишга уринади:

Айёрлар, айтайин сенга бир сўзини,
Аҳмад деб тарк этдинг кеча-кундузни,
Эсиз, дўстим ёлғиз экан энадин,
Мерганлар ирим қип отмас ёлғизни!³⁵

Бобойёр ва қирқ шогирдининг Аҳмадни Хончорбоғда банди қилгач, юртига қайтишда элибойларнинг овули устидан келиб қо-

³²⁻³³ Дўрмандан ўғлини излаб чиққан Қорахон, унинг хотини, қизининг; Оқрабоддан дўстини истаб йўлга тушган Эрназар ва қирқ йигитнинг, айёрларни ўлдириб етиб келган Сарихон, Оқбилак ва Алмуҳаммадларнинг Хончорбоғда Аҳмад билан учрашишлари ва Оқбилакнинг Аҳмадга, Қалдирғочнинг Алмуҳаммадга, Бахил парининг Эрназарга, Оқбилак канизларининг қирқ йигитга никоҳланишидан кейин ҳам воқеа давом этади, яъни Аҳмаднинг Қубодшоҳ билан жанги, Эронга Алмуҳаммаднинг подшо бўлиб, Сарихоннинг вазир бўлганлиги берилади. Лекин бу етарли асосланмайди. Аслида Хончорбоғдаги учрашув ва қаҳрамонларнинг юртига қайтиши билан асар тугаши керак эди. Мантиқ шуни талаб қилади. Тўғри, Оқбилакка Қубодшоҳнинг ошиқлиги ва шунинг учун Аҳмад йўлига зангилар ва айёрларни қўйганлиги айтилади, лекин Қубодшоҳ воқеалар давомида иккинчи планга суриб қўйилган. «Алпомиш» да Тойчихон эса, актив ҳаракат қилади.

³⁴ Булбул тароналари. 1-том, 104-бет.

³⁵ Уша том, 114-бет.

лиши ва йигирмаси Алмуҳаммад, Тарлон отни ушлаб туриб, яна йигирмасининг Сарихонни «аҳмоқ» англаб, «зиёфатини» еб келиш учун «қуда» сифатида уникага бориши моҳият эътибори билан Сурхайилнинг сир билиш мақсадида Бойсариникига боришига ўхшаб кетади. Агар бойбичча Сурхайилни итларга талатиб калака қилган бўлса, Сарихон Бобойёрни яланғочлаб корсондаги шўр сувга босиб масхаралайди. Ҳар икки ўринда ҳам нияти бузуқ кишини шармандали аҳволга тушириб қўйиш тенденцияси мавжуд. Бу нарса «Якка Аҳмад»да бир ситуациянинг ўзида охиригача олиб борилади ва айёрларнинг — ғараз ниятли кишиларнинг шармандаларча ҳалокати билан якунланади.

Сиртдан қараганда, «Якка Аҳмад», «Алпомиш» дostonига ўхшаб, қаҳрамонлик эпосининг бир қанча мотивларини қайта ишлаш натижасида юзага келган бўлса-да, у том маънодаги оригинал асардир. «Алпомиш» дostonидаги бир қанча мотивларнинг «Якка Аҳмад» дostonида бўлмаслиги, унга бир қанча янги эпизод ва деталларнинг киритилиши (масалан, Бахил пари билан боғлиқ ўринлар), қаҳрамонлик эпосига хос бўлган сюжет ҳалқаларини романик планда ишлаш унинг оригиналлигини таъминлай олган.

«Якка Аҳмад» дostonида туркий халқлар эпосининг бирорта намунасида ҳам учрамаган ажойиб бир мотив бор. Бу банди бўлган қаҳрамоннинг юрти Дўрмандан отаси, синглиси ва онасини излаб чиқиши, йўлда уларга Эрназар ва қирқ йигитнинг қўшилиши, душман элдан севиклиси Оқбиллак ва канизлари, Сарихон ва Алмуҳаммаднинг Аҳмадни топиш учун елиб-югуриши, уларнинг барчасининг Хончорбоғда учрашуви ва шу ерда паҳлавон билан топишиши мотивидир. Уч кишининг сафарга чиқиши ва учаласининг ҳам руҳий ҳолатини, кечинмаларини бир пайтда тасвирлаб бериш бахшидан катта санъаткорлик талаб қилади³⁶. Эргаш шоир Қорахон, унинг хотини, қизи Қалдирғочларнинг ички ва ташқи хатти-ҳаракатларини, ҳаяжон ва изтиробларини тасвирлашда анча муваффақиятга эришган. Диққатга сазовор бундай мотивнинг «Якка Аҳмад» дostonида юксак санъаткорона тасвирланиши Эргаш шоир ва у мансуб Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабининг муҳим янгилигидир.

«Якка Аҳмад» бадий жиҳатдан гўзал асардир. Унда Қўрғон дostonчилик мактаби услубига хос барча нафисликлар ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шундай ажойиб хусусиятлардан бири монолог ва диалогларнинг дастлабки бандларидаги айни сатрларни кейинги бандларда ўзига хос йўсинда моҳирлик билан такрорлишдир. Дostonда бадий такрор (такрир) турли-тумандир. Масалан, биринчи банднинг охириги мисраи иккинчи банднинг учинчи сатри бўлиб келади:

³⁶ 1971 йилги экспедиция давомида Қўрғон дostonчилик мактабининг бошқа бир вакили Марди бахши Жиян ўғлидан «Якка Аҳмад» дostonини магнитофонда ёзиб олганимизда шу нарса маълум бўлдики, уч кишининг биргаликдаги сафари тасвири жуда бўш берилган, шеърини монолог, диалоглар деярли учрамайди, уларнинг ўғли ва жигарини излаб сафарга чиққанлиги айтилади, холос.

Сабил бўлиб қолди манзил, маконим,
Баданда эмранар тандаги жоним,
Аввал маҳкам бойла икки кўзимни,
Қиличингни кўрса қўрқар баданим.

Энди шундай бўлди ҳолу аҳволим,
Сўзимга қулоқ сол, айёри золим,
Қиличингни кўрса қўрқар баданим,
Киссамда бор ёрим тиккан рўмолим.

Эшитгин, айёрлар, айтган сўзимни,
Ғофил қолдим, бойлаб олдинг ўзимни,
Киссамда бор ёрим тиккан рўмолим,
Шу рўмолман маҳкам бойла кўзимни.

Энди чиқар бўлди танимдан жоним,
Ширин жоним эди танда меҳмоним,
Шу рўмолман маҳкам бойла кўзимни,
Қиличингга сесканмасин имоним³⁷.

Еки, биринчи банднинг охирги мисраи иккинчи банднинг учинчи сатри, учинчи мисраи эса охирги сатри (бунда қофияларга ҳам эътибор қилинг) бўлиб келади:

Қирқ йигитим бари жаррор ичинда,
Майдонни излаган сардор ичинда,
Маконимга йўлбарс келган эканди,
Армонда қолибман бу ғор ичинда.

Майдон-майдон отин елган эканди,
Душман излаб жонин бўлгай эканди,
Армонда қолибман горнинг ичинда,
Маконимга йўлбарс келган эканди³⁸.

Достонда қофия ва радифлар жуда пухта ишланган:

Полвон тўрам, харидорим сен эдинг,
Қизиқ савдоли бозорим сен эдинг,
Боғимда олма, анорим сен эдинг,
Қаторда чирпинган норим сен эдинг,
Соғинсам, кўрсам хуморим сен эдинг,
Бўйнима таққон туморим сен эдинг,
Олдимда ўсган чинорим сен эдинг,
Кеча-кундуз ихтиёрим сен эдинг,
Кўнглимдан олган ғуборим сен эдинг,
Элимдаги эътиборим сен эдинг,
Боғда очилган лолазорим сен эдинг,
Манглаймда йўқу борим сен эдинг,
Очилган тоза баҳорим сен эдинг,
Суйдигим ҳам суяр ёрим сен эдинг,
Энди сенсиз мен турмасман дунёда,
Дунёга менинг турарим сен эдинг³⁹.

Юқоридаги ўн олти сатрлик парчада ўн беш сўзнинг (харидор — бозор — анор — нор — хумор — тумор — чинор — ихтиёр — ғубор — эътибор — лолазор — бор — баҳор — ёр — турар) кетма-кет қофияланиб келиши ва уларнинг бирортасининг ҳам такрор-

³⁷ Булбул тароналари. 1-том, 116—117-бетлар.

³⁸ Уша асар, 99-бет.

³⁹ Уша асар, 133-бет.

ланмаслиги Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактаби вакилларининг юксак санъаткорлигига кафилдир. «Сен эдинг» радифи эса, Оқбиллакнинг Аҳмадга муносабатини, унинг ички ҳис-ҳаяжонини янада ёрқин кўрсатиб турибди.

«Якка Аҳмад» дostonининг яна бир варианты Қўрғон дostonчилик мактабининг бошқа бир вакили Марди бахшидан ёзиб олинган. Бу асар воқеалар баёни жиҳатидан Эргаш ота варианты билан айнандир. Фарқ уларнинг бадий ишланишида. Бу дostonни Қўрғон дostonчилик мактаби вакилларидан бошқа бахшиларнинг куйлаб келганлиги ҳақида кам маълумотлар сақланган. 1971 йилги фольклор экспедицияси давомида Нуротада бўлганимизда, Бекмурод Жўрабой ўғлининг шогирдлари Маъмур Эрматов, Файзи Нажмиддинов, Турсун Шеровлар билан бўлган суҳбатда шу нарса аниқландики, Бекмурод бахши «Якка Аҳмад» дostonини «Аҳмадхон» номи билан жуда кўп куйлар экан. Улар дostonнинг мазмунини ҳам айтиб бердилар. Бунга кўра, Қорахон билан Сарихон ака-ука эмас, шоҳу вазир. Бахил пари иккинчи планга сурилган бўлиб, Қалдирғоч актив ҳаракат қилади. Аҳмадни излаб унинг ота-онаси ва Қалдирғочнинг сафар қилиши мотиви тушиб қолган. Юқоридаги ўртоқлар Бекмурод жировнинг «Аҳмадхон» дostonини куйлаганлигини тасдиқлаш учун унинг «Нима айтай» («Дoston териш») термасидан парча ҳам келтирадилар:

Сарой элда ўтиб эди Сормонхон,
Сормонхоннинг боласдир Аҳмадхон,
Лот копирга қўшин тортган бек Аҳмад,
Бек Аҳмадан айтайинми, қадрдон.

Мавжуд фактлар Бекмурод Жўрабой ўғлининг устозлари «Аҳмадхон» дostonини Қўрғон дostonчиларидан ўрганганлигини ва уни куйлаб келганлигини тасдиқлайди. Шунингдек, дoston Қизилтепа районида яшаган Саидмурод Паноҳ ўғли репертуарида ҳам бўлган. Нуротанинг шимолий қисми, Қармана ва Қизилтепа атрофларидан бу дostonнинг бирор вариантини ёзиб олиш масалага янада аниқлик киритишига аминмиз.

Мавжуд оғзаки маълумотларга кўра, «Якка Аҳмад» дostonини Жуманбулбул, унинг акаси Жоссоқ бахши, Жоссоқ бахшининг шогирди Пўлкан, ўғли Жолғош бахшилар ҳам кўп айтган. Бу дostonни Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз укаси ва шогирдларига ҳам ўргатган. Бу ўринда Эргаш шоирнинг яна бир маълумоти характерлидир. У ўз укаси Абдухалилнинг Мирдош қишлоғида дoston куйлаганини «Таржиман ҳол» дostonида ёзар экан, шундай дейди:

«Якка Аҳмад» дostonини шу кун айтган,
Оғзига ҳаммани, дўстлар, қаратган,
Маст бўп айтиб бораётир қўшиқни,
Гоҳ ерда кулдирган, гоҳда йиғлатган⁴⁰.

Қўрғон қишлоғидаги нақлларга кўра, Қўрғон дostonчилари ўтган асрда дoston куйлаш учун сафарга чиққанлариде, Булунғур

⁴⁰ Булбул тароналари. 5-том, 52-бет.

ва Уратепа атрофларигача якка-якка тарқаб кетган эканлар. Зоминда бўлган бир дostonчилик даврасида Жоссоқ, Ерлақаб, Жуманбулбуллар тасодифан учрашиб қолади. Ака-укалар даврадагиларга ўзларини танитмайдилар. Мажлис аҳли ҳеч ким эшитмаган дoston куйлашни сўрайди. Буни Ерлақаб ҳам, Жуманбулбул ҳам бажара олмайди. Шунда Жоссоқ «Якка Аҳмад» дostonини айтган эмиш. Дostonларнинг айрим парчаларини, баъзи сюжетларни бахшилар ва халқ ўртасида айрим талантил ижодкорлар номи билан боғлаш ҳоллари мавжуд. Бу ерда ҳам шундай. Бунда Жоссоқнинг ижодий ҳиссаси алоҳида таъкидланмоқда. Бизнингча, «Якка Аҳмад» дostonи Жоссоқ бахшигача ҳам мавжуд бўлган. Бу ривоятнинг бошқа бир вариантда Пўлқандан ёзиб олинган «Ёлдор бўри» дostonини Жоссоқ номи билан боғлайдиларки, бу факт ҳам, шунингдек, дostonнинг Бекмурод жиров, Саидмурод Паноҳ ўғли репертуарида қайд қилинганлиги юқоридаги мулоҳазани яна бир бор тасдиқлайди.

Фактик материалнинг ниҳоятда чекланганлиги ва ёзиб олинган вариантларнинг камлиги дostonнинг яратилиш тарихи ҳамда тарқалиш жойларини белгилашда анча қийинчилик тудиради. Дostonнинг мазмунига асосланиб, уни қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»дан кейин, «Юсуф билан Аҳмад»дан олдин яратилган, тарқалиши Қўрғон дostonчилик мактаби чегарасида бўлиб, айрим ҳоллардагина шу мактаб таъсирида бошқа бахшилар репертуарига кирганлигини тахмин қилиш мумкин. «Алпомиш», «Ёлдор», «Якка Аҳмад», «Юсуф билан Аҳмад» ва бошқа дostonларни қиёсий ўрганиш, шунингдек, унинг «Алпомиш»дан бўлак бирор манбага тақалишини аниқлаш бу масалани янада оидинлаштиради. Лекин дostonнинг яратилишида репертуарнинг бойиши ва хилма-хиллиги учун ҳаммиша қайғуриб келган Қўрғон дostonчилиги мактаби устоз бахшиларининг, айниқса, Тилла кампир, Бўрон шоир, Жуманбулбул ва Эргашларнинг ижодий ҳиссаси баракали бўлган.

Шундай қилиб, «Якка Аҳмад» дostonи қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш» сюжети асосида ва унинг таъсирида XVI асрдан кейин Қўрғон бахшилиги мактаби вакиллари томонидан яратилди. У ғоявий-стилистик хусусиятлари жиҳатидан қадимий қаҳрамонлик эпосига нисбатан янги ҳодиса бўлиб, романик дostonлар турига мансубдир. «Якка Аҳмад» ва шу типдаги дostonлар дostonчилигининг стадиял тараққиётида ўзига хос босқич бўлиб, ижтимоий-маиший факторлар таъсири ва эпик анъаналарнинг ривожини билан қаҳрамонлик дostonи мазмунини романик характер касб эта бориши мумкинлигини кўрсатади.

„Кунтуғмиш дostonи“

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган дostonлар тасвирий воситаларга бойлиги, тилининг жозибadorлиги, лирик йўналишнинг устунлиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларда, бир

томондан, аччиқ қисмат, изтироб, руҳий драмалар ёрқин гавдалан-тирилса, иккинчидан, шу аччиқ қисмат тасвирида адолатли турмушга интилиш, ёрқин келажакка ишонч ёғду сочиб туради. Бу жиҳатдан «Кунтуғмиш» дostonи характерлидир. Ўзининг сюжет состави ва композицион қурилиши жиҳатидан ўзбек халқ дostonчилигида фавқулодда ўрин тутган бу дoston Эргаш Жуманбулбул ўғли, Нурман Абдувой ўғли, Ислom Назар ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Эгамберди Олломурод ўғли каби бахшилардан ёзиб олинган. Умумий эпик ривоя, сюжет ва мотивлари жиҳатидан бир-бирга ўхшаш бўлган бу вариантлар орасида Эргаш шоир нусхаси⁴¹ бадий гўзаллиги, композицион пишиқлиги билан ажралиб туради. Зулм ва зўрлик билан бир-бирдан ажратилган ошиқ-маъшуқлар тақдирини, адолатсиз замон тўфонида ота-онасидан ва бир-бирдан ажралиб қолган эгизаклар саргузашти Эргаш шоир вариантыда турли-туман ижтимоий ҳодисалар фонида ниҳоятда конкрет ва реал тасвирланган. Бу вариант дастлаб Буюк Қаримов томонидан нашрга тайёрланиб, Ҳоди Зарифнинг сўз бошиси билан чоп этилди⁴², сўнг Ҳоди Зариф томонидан нисбатан тўла нашри амалга оширилди⁴³. Дostonнинг бошқа вариантларидан Бекмурод Жўрабой ўғли нусхаси З. Ҳусайнова томонидан нашрга тайёрланиб, М. Саидов сўз бошиси билан босилган⁴⁴. Дostonнинг Эргаш шоир ва Нурман Абдувой ўғли нусхалари асосида Ҳоди Зариф томонидан тузилган йиғма (сводный) варианты ҳам бор⁴⁵.

Халқ дostonлари бизгача ҳар хил характердаги жуда кўп ўзгаришлар билан етиб келган, уларда турли давр ва замонлар ўз изини қолдирган. Шунинг учун ҳам уларнинг яратилиш даври ва юзага келган жойини аниқлаш ниҳоятда қийин. Бунда тадқиқотчи турли характердаги қиёсий материалларга, у ёки бу дostonнинг бизгача етиб келган текстдаги релектларга, дostonчиликнинг умумий тараққиётини хусусиятларига суяниши лозим. Шунда ҳам унинг қарашларида муайян фаразларга йўл қўйилади. «Кунтуғмиш» дostonи ҳам бундан мустасно эмас. Текширувчилар баъзи нақдлар айрим тарихий факт ва жуғрофий номларни «Кунтуғмиш» дostonининг бир қанча мотивлари билан алоқадор эканлигини таъкидлайдиларки, булар асарнинг яратилиш ўрни ва тарихий асосларини белгилаш учун муҳим қимматга эга.

⁴¹ Кунтуғмиш. Ёзиб олувчи Муҳаммад Исо Эрназар ўғли. 1926, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви, инв. № 11.

⁴² Эргаш Жуманбулбул ўғли. Кунтуғмиш. Тошкент, 1949.

⁴³ Булбул тароналари. 1-том, 171—342-бетлар.

⁴⁴ Холбека. Тошкент, 1967.

⁴⁵ Кунтуғмиш. Тошкент, 1955. Бу нашр муваффақият қозона олмади. Ўзбек фольклоршунослигида халқ эпоси намуналарини айрим олинган энг яхши вариантлар асосида нашр этиш принциплари бирдан-бир тўғри йўл сифатида батамом ўзлашди ва ҳозирги кунга қадар эпоснинг энг яхши намуналари етакчи бахшилар вариантларида нашр этилиб келинмоқда. Илмий нуқтаи назардан у ёки бу дostonнинг мукамал бахши варианты бўлмаган тақдирдагина нашр учун унинг йиғма нусхаси тузилади. «Ёзи билан Зебо» дostonини тайёрлашда шундай йўл тutilган.

Достон «Нўғой подшоларидан Авлиёни Қорахон деган бор экан, лақаблари Қиличхон экан, шу вақтининг одамлари Авлиё ота дейди», деган муҳим бир хабар билан бошланади⁴⁶. Бу фактнинг ўзинёқ бизни Юқори Чиндан тортиб Каспийгача бўлган кенг майдонни ўз тасарруфига олган, Х асрдан бошлаб Шарқий Туркистон ва Мовароуннаҳрда икки асрдан кўпроқ ҳукмронлик қилган қорахонийлар даврига етаклайди. Достонда учровчи Авлиё ота, Қорахон, Буврахон исмлари ҳам айрим тарихий жой ва шахс номларини эслатади. Асарнинг бош қаҳрамони *Қунтуғмиш* номи эса, туркий тилда яратилган илк ёзма достон, XI асрнинг улкан ёдгорлиги бўлмиш Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида *Қунтуғди* шаклида учрайди. Соф туркийча бўлган Қунтуғмиш исминий болаларга қўйиш халқ орасида кенг расм бўлмаган бўлса-да, «Қутадғу билиг» обидасининг қорахонийлар даврида яратилганлигини ва унинг Тавғач Улуғ Бугра Қорахон Або Али Ҳасан бинни Арслонхонга тақдим этилганлигини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас⁴⁷. Академик В. В. Бартольд қадимий Талас яқинидаги харобалардан бири *Кутумиш* аталишини хабар қилади⁴⁸.

Қорахонийлар даври ва сулоласи билан боғлиқ бир қатор оғзаки ва ёзма ривоятлар ҳам «Қунтуғмиш» достонининг айрим эпизодларига ўхшаб келади. Текширувчиларнинг таъкидлашича, бундай афсона ва ривоятлар Авлиё ота (ҳозирги Жамбул) атрофларида анча кенг тарқалган⁴⁹. Шундай бир ривоятга кўра, Қорахон 95 йил умр кўрган, 40 йил подшолик қилиб, умрининг сўнги 15 йилни тоат-ибодат билан ўтказган. «Қунтуғмиш» достонининг охирида айни фикр сал ўзгарган ҳолда қайтарилади: «Қорахон подшо неча йиллардан бери ўзининг ўрнига қушбегисини қўйиб, Қунтуғмишнинг ўтига қуйиб, тагизаминга кириб, тоат-ибодатга машғул бўлиб ётиб эди»⁵⁰. Яна шуниси муҳимки, афсонада айтилишича, Қорахон Таласда кўмилган, унга авлиё деб сифинганлар, кейинчалик эса, Талас Авлиё ота, деб аталган. «Қадимдан машҳур бўлган Талас,— деб ёзади Ҳоди Зариф,— VI асрдан бошлаб Шарқий Туркистон билан Ғарб орасидаги савдо муносабатларида муҳим марказий ўринлардан бири эди. Шарқ билан Ғарб орасида қатновчи карвон тўдалари Талас орқали ўтар, тизма тоғларнинг этаклари билан юрар эдиларки, достонда ҳам бунинг излари кўриниб туради»⁵¹.

«Қунтуғмиш» достонидаги марказий эпизодлардан бири, яъни қаҳрамоннинг карвон йўлидаги чашманинг йўзини эгаллаб, унга ҳеч кимни йўлатмай, яқинлашганни ютиб юборган аждарга қар-

⁴⁶ Булбул тароналари. 1-том, 178-бет.

⁴⁷ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи Қ. Қаримов. Тошкент, 1971, 9-бет.

⁴⁸ Бартольд В. В. Сочинения. Т. IV. М., 1967, с. 30, 114.

⁴⁹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 140—142.

⁵⁰ Булбул тароналари. 1-том, 342-бет.

⁵¹ Ҳоди Зариф. «Қунтуғмиш» достони ҳақида. «Эргаш шоир ва унинг достончиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 44-бет.

ши кураши ва уни ўлдириши тасвири ҳам бир қанча афсона ва нақллар билан ўхшашдир. Бундай афсона ва ривоятлар яна Талас атрофлари ва унга яқин жойлар билан боғланади. Академик В. В. Бартольдга 1890 йилда Тулкибошда (ҳозирги Чимкент область, Тулкибош райони «Озодлик» колхозии территорияси) шундай бир нақлни сўзлаб берадилар: қишлоқдан беш чақирим нарида бир гор бўлиб, унинг ичидаги бир тошга одамни ютиб турган илон сурати ўйилган эмиш, гордан донм тутун чиқиб турармиш⁵². Лекин бу горни ҳеч ким текширган ва ўша тошни ҳеч ким кўрган эмас. Ҳозирги пайтда бундай нақл ўша ерда яшовчи кишиларнинг ёдидан кўтарилиб кетган. Ҳар ҳолда бу ҳақиқатдан кўра, аждарга қарши курашувчи қаҳрамон образини яратиш йўлида тўқилган афсоналардан бири бўлиши керак. Зеро, халқ ўртасида бундай афсона ва ривоятлар анчагинадир. 1969 йил 19 июнда Чимкент область, Лангар район, Қазғурт совхозиидаги Султонрабoт қишлоғида бўлганимизда, 72 ёшли Тумак Ўўлдошев шу қишлоқ чеккасидаги Илонбузган тепалиги ҳақида шундай бир афсонани сўзлаб берган эди: Бир вақтлар Илонбузган обод шаҳар бўлиб, унда қирқ хонадон яшаган. Уларнинг бошлиғи бир кампир бўлган. Кампирнинг бир оқ эчкиси бўлиб, кунларнинг бирида ундан соғилган бир коса сутни тоқчага қўяди. Тоқча бурчағидаги ёриқдан бир оқ илон чиқиб, сутни ичади ва битта тилла ташлаб кетади. Бу ҳол ҳар кун такрорланади. Икки-уч йилда кампир жуда ҳам бойиб кетади. Мамлакат подшоси бунинг сабабини сўраганда, кампир яширади. Улим билан қўрқитилгач, кампир воқеани айтишга мажбур бўлади. Подшо аввал ишонмай, сўнг пойлаб, воқеанинг ростлигини билгач, илон нинини топиб, олтинларни олишни буюради. Бир жойдан илон кўрасини топадилар. Подшо қирқ уйдан қирқ чорак мой йиғдириб, уни катта дош қозонда қайнатиб, илон кўрасига тўктиради. Мой етган ергача бўлган илонлар ўлиб, қолганлари осмонга кўтарилиб, одамларнинг бошидан кириб оёғидан чиқади. Бунинг натижасида кўпчилик ҳалок бўлади. Бир одам қочиб қутулади. Шунда бир илон қўй ҳайдаб кетаётган савдогарлар серкасининг шохига илиниб, қочган одам борган жойга боради ва уни чақиб ўлдиради. Илонлар бир одам ҳам қолдирмай қириб юборгани учун бу жой Илонбузган деб аталган ва қадимдан обод бўлган шаҳар вайрона бир тепаликка айланган эмиш. Илонбузган тепалиги ҳақидаги афсонанинг сал бошқачароқ вариантини академик В. В. Бартольд ҳам ёзиб олган эди⁵³.

«Кунтуғмиш» достонининг биринчи тадқиқотчиси Ҳ. Т. Зарифов бу ва шунга ўхшаш бир қатор тарихий факт ва афсоналарни қиёсий таҳлил этиб, шундай хулосага келган эди: «Баъзи тарихий ва жуғрофий фактлар, қадим нақллар билан «Кунтуғмиш» достони маълум даражада яқинлашади ва айрим деталларда бирлашади. Лекин бу ҳол достоннинг қорахонийлар даврида яратил-

⁵² Бартольд В. В. Сочинения. Т. IV. М., 1967, с. 115.

⁵³ Уша асар, 112-бет.

ганлигига далил бўла олмаса ҳам, дастлаб қадим Талас теварагида маҳаллий нақллар, афсоналар яратилгани, аждар билан курашувчи қаҳрамон (Кунтуғмиш) образи ишлангани, кейинчалик тарихий фактлардан материал олиб, «Кунтуғмиш» достонига асос солинганидан дарак беради»⁵⁴.

Бундай хулоса учун муайян асос бор. Чунки мунтазам оғзаки эпик анъанада халқ достонлари донмо ҳаракатда бўлиб, ўзларининг дастлабки асосларини сақлаганлари ҳолда эпиклаштириш томон ривожланишда давом этганлар. Бу нарса фольклор жараёни учун гоътада характерли бир ҳолатдир. Айни ҳолни «Кунтуғмиш» достонининг ижодий тарихида ҳам кузатиш мумкин. Бизнингча, «Кунтуғмиш» достонининг дастлабки асоси мўғуллар истилосидан анча кейин, халқнинг мўғуллар зулмига қарши норозилиги кучайган ва уларга қарши кураш авж олган даврларда қадимий Талас атрофларида яратилган. Бунда қорахонийлар даврида мамлакат экономикасининг аввалги даврларга нисбатан юксалганлиги, фан ва маданиятнинг янада ривожланганлиги, энг муҳими, туркий тилда юксак бадний адабиёт юзага келганлигининг акс садоси умумий тарихий фон вазифасини бажарган. Чунки халқ бошига оғир кунлар тушганда, миллий ва этник тарқоқликлар кучайган вақтларда қаҳрамонона ўтмишга нигоҳ ташлаш, гўё ўтмишда «бўлган адолатли даврларни» жонлантириш, у замондаги «яхши нарсаларни» ибрат қилиб кўрсатиш халқ ижоди учун характерли хусусият ҳисобланади. Бунда халқ идеали билан ўтмишдаги бўлган ва бўлмаган «яхши кунлар» ҳақида тўқилган афсона ва ривоятлар бирлашиб кетади. Шу тариқа фольклорда эпик даврлар юзага келган. Бундан «Кунтуғмиш» достони қорахонийлар давридаги тарихий воқеаларнинг айнан акси экан, деган хулосага келиш тўғри эмас. Унинг яратилиш асосларидагина жуда оз миқдорда бўлган тарихий воқеалар куйланиш ва қайта ижод давомида доний равишда эпиклашиб борган. XVI аср охирларидан бошлаб дoston романик планда жиддий равишда қайта ишланган. Бунда Қўрғон дostonчилик мактабига мансуб бахшиларнинг хизматлари ниҳоятда катта бўлган. Бу мулоҳазани дostonнинг ниҳоятда чегараланган тарқалиш доираси ҳам тасдиқлайди. Дoston ўзи яратилган территорияда сақланиб қолмаган. Бу ерларда унинг у ёки бу мотиви билан боғлиқ юқорида қайд этилган айрим афсоналаргина мавжуд. Дostonнинг тарқалиш доиралари Самарқанд области, шунда ҳам асосан собиқ Бухоро амирлиги территориясига кирувчи районлар билангина чегараланадики, бу ҳам бежиз бўлмаса керак. Демак, «Кунтуғмиш» дostonнинг яратилиши ва унинг дастлабки заминига муайян тарихий воқеаликлар билан бирга халқ орасидаги мавжуд афсона ва ривоятлар ҳам асос бўлган.

«Кунтуғмиш» дostonи бизга етиб келган ҳолида бадний баркамол, композицион пишиқ, ишқий-романик дostonларнинг энг етуғи ҳисобланади. Унда ишқ, муҳаббат, вафо ва онла масалалари иж-

⁵⁴ Ҳоди Зариф. «Кунтуғмиш» дostonи ҳақида. 45-бет.

тимой ҳаёт ҳодисалари билан маҳкам боғлиқ ҳолда тасвирланади. Достонда Буврахоннинг дабдабали сарой муҳити ҳам, чўпонлар қўшхонасидаги фақирона ҳаёт ҳам, катта карвон йўлидаги савдогарлар тўдасининг ғаламисликларини балиқфурушлик билан кун кўрувчи сайёдлар аҳвали ҳам, нобоп қурилган замона зулми билан тўрт томонга улоқтириб ташланган ота-оналар ва эгизаклар тақдири ҳам — ҳамма-ҳаммаси феодализм даври турмуш тарзининг реал манзаралари сифатида ғоятда табиий ва ёрқин намён бўлган. Бу ҳол турли ижтимоий гуруҳ ва табақаларга ғоятда конкрет баҳо бериш, бошқа романик достонларга нисбатан реалистик тенденцияларнинг бир қадар устунлиги билан характерланади.

Достон бошқа романик достонлар каби «Ўн тўртга киргунча илм-хунар, касб-камолот ҳосил қилиб, ўн тўртдан ўтгандан кейин сипоҳлик ишларига юз келтириб, қилич чопмоқ, милтиқ отмоқ, чиришбозлик, кўпкаритозлик, найзадастлик, гаровбастлик ишларига кўшиш» қилган Авлиёйи Қорахоннинг ўғли Кунтуғмишнинг Зангар подшоси вазирининг қизи гўзал Холбекани тушида кўриб, унга ошиқ бўлиши билан бошланади. Холбека ҳам туш кўриб, унга кўнгил боғлайди ва ўз суратини чиздириб, бир сандиққа солди ва дарёга оқизиб юборади. Дарё бўйида йигитлари билан шикор қилиб юрган Кунтуғмиш оқиб келаётган сандиқни кўриб қолади ва дарёдан олиб чиқади. Унинг ичидаги сурат қаҳрамонни бутунлай ишқ дардига мубтало қилади:

Боғ ичинда олма-анор истайдир,
Бўйи маҳбуб, мушки дилдор истайдир.
Қадрдонлар, бирга юрган бекарим,
Дўстлар-ай, кўнгил бир ёр истайдир⁵⁵.

Бу ўринда бир мотивнинг бундай иккилантирилиши (қаҳрамоннинг туш кўриб ошиқ бўлиши ва яна маъшуканинг суратини кўриб бу туйғунинг янада кучайиши) достонни композицион тарқоқликка эмас, балки унинг эмоционаллигини, ишонтириш қуввати ва бадний таъсир кучини оширишга олиб келган. Бошқа романик достонларда эса, бир мотивни турли томондан бундай кенг изоҳлаш кўзга ташланмайди. Уларда бирини — ё туш, ё суратни кўриш, ё бировнинг хабар бериши, ё гўзалнинг бир лаҳза жамол кўрсатиб ғойиб бўлишини таъкидлаш орқали қаҳрамонни ёр излаб сафарга отланиши тасвирлана беради. Демак, «Кунтуғмиш» достонинда қаҳрамоннинг ўзга мамлакат гўзалига ғойибона ошиқ бўлиши мотиви сақланган ҳолда унинг форма ва мазмунида, бадний талқинида жиддий оригиналликка эришилган. Зеро, мотив бадний сюжетнинг қандайдир схематик бўлаклари, традицион ҳалқаларигина эмас, балки ҳар бир конкрет кўринишда ҳаракат ва ҳолат манзараси, характерларнинг ўзаро муносабатлари тасвирининг муайян қирраси, реал турмушдаги курашлар, боғланишлар, алоқаларнинг ўзига хос ва қайтарилмас тасвири ҳамдир.

⁵⁵ Булбул тароналари. 1-том, 178-бет.

Достонда яна бир характерли мотив мавжуд. Бу қизнинг ўзига талабгорлар олдига шарт қўйишидир. Никоҳ шартлари ва баҳодирлик мусобақалари қаҳрамонлик эпоси учун характерли бўлиб, романик достон «Кунтуғмиш»да нард ўйини тарзида намоён бўлган бу мотив қаҳрамоннинг фаҳм-фаросатини, ақл-заковатини синаяш воситаси бўлишлиги билан бирга муҳим ижтимоий функцияни ҳам ўтайди. Гап шундаки, Холбекага мамлакат подшоши Буврахон ҳам ошиқ. Уст-устига совчи қўяди. Лекин қизнинг шартни ҳаммага баробар: «Подшо номардлик қилмасин, ўзидай подшоларга таъна-маломат бўлмасин. Менинг шу шартим, эшитмаган, билмаган одам йўқ. Аёл бўлсам ҳам қавлимдан қайтмайман, шонингдан қўрқмайман. Бизга ошиқ бўлган бўлса, келсин, нард ўйнасин. Утса, тегаман, утдирса, подшо деб сийламайман»⁵⁶. Буврахон эса, бундай шартни бажаришга, ақл, фаросат ишлатиб, ўзининг Холбекага муносиб эканлигини исботлашга қодир эмас. Шунинг учун ҳам у саройдаги ўзига муте кишиларнинг маслаҳати билан Холбеканинг бахтини боғлайди, шаҳарга ташқаридан ҳеч кимни киритмасликка, унинг номини тилга олмасликка фармон беради. Бу билан соф севги ва эркин муҳаббат йўлини, адолат йўлини боғлаган бўлади. «Кунтуғмиш» достониде соф севги ва эркин оила қуриш йўлидаги ғовлар, бошқа романик достонларда бўлганидек, ғайритабиий кучлар, табнат стихиялари, дев ва парилар эмас, балки феодализм даври қонун-қондалари, бу қонун-қондалар асосида ҳаракат қилган Буврахон ва унинг амалдорлари, савдогарлар карвони ҳисобланади. Бунинг ўзгича достон конфликтни жиддий ижтимоий қарама-қаршиликлар асосида қурилганлигидан далолат беради.

Ўзи учун ҳамма томондан йўллар бекилган бир пайтда Кунтуғмиш Зангарга кириб келади. Қаҳрамоннинг дарвозабон, бозорда калава сотувчи кампир, Холбеканинг канизи Замонгул билан учрашуви эпизодларида унинг мардлиги, аҳдига вафодорлиги таъкидланади. Канизлар Холбекага базоз қиёфасидаги номалум киши — Кунтуғмишдан хабар берганларида, аввало унинг баҳодирлик сифатларини сўзлайдилар:

Ўзи сардор экан, сардор сабоқли,
 От устига минган кунни ўмоқли,
 Халойиққа ёмон кунни керакли,
 Қарчиғай келбатли, бургут қабоқли,
 Йигитнинг лочинини кўрдим, бувишим⁵⁷.

Бу сатрлар Кунтуғмиш портретини чиройли чизиш билан бирга унинг куч-қувватини ҳам ёрқин ифодалайди. Чиндан ҳам мушкул ишларни худди шундай «билагни темирдан, тирноғни пўлатдан» бўлган баҳодирларгина бажара олади. Кунтуғмиш шундай мард йигитлардан. У ўзининг ақл-фаросати билан нард ўйинида кўплаб талабгорларни енгган мағрур Холбекани мот қилади ва шу мардлиги тугайли ҳам у билан қовуша олади. Уларни Буврахон жал-

⁵⁶ Уша асар, 174-бет.

⁵⁷ Уша асар, 200-бет.

лодлари банд этиб, ҳайдаб кетаётганда ҳам ёрига жаллодларга ялинмасликни маслаҳат беради:

Аё нозим, бир гапим бор, англаб ол,
Мен сўзлайин, зеҳнингни қўй, қулоқ сол,
Жаллодларга эланмагин, бўйингдан,
Гавҳарни не билсин ушалган сопол.
Емоннинг қарори бўлмас бир ерда,
Қишига касоди тегар тор ерда,
Гавҳарни не билсин ушалган сопол,
Зарнинг қадрин заргар билар ҳар ерда⁵⁸.

Мардликни, баҳодирликни тараннум этувчи бу сатрлар халқимизнинг асрий тажрибаларидан келиб чиққан ўзига хос панд-насиҳат, ўғит ҳамдир. Бир-бирига яқин бир неча мақол мазмунини шеърӣ мисраларга бундай ҳассослик билан сингдириб юбориш дostonчиларимизнинг юксак маҳоратидан далолат беради.

Дostonнинг Кунтуғмиш ва Холбекага жазо тайинлаш эпизоди гоётда характерлидир. Буврахон «ўз хонадонига хиёнат қилувчиларга» қандай жазо лозимлигини амалдорларидан сўрайди. Улар шундай дейди: «Э, тақсир подшоҳим, осиб ўлдирдингиз — кўрдик, босиб ўлдирдингиз — кўрдик, минордан ташладингиз — кўрдик, тўпга солиб отдингиз — кўрдик. Бу беабабларга шундай жазо буюрамиз: бир тув бияни олиб келиб сўйсангиз, терисини тулуп қилиб олсангиз, хом терига икковини зич қилиб тиқсангиз, бир асов байталнинг думига тақиб, чўл жазирага ҳайдаб юборсангиз, буларнинг ўлигини ғажир-қузғунлар еб кетса»⁵⁹. Дostonда бегуноҳлар учун мўлжалланган жазо турларининг бундай саналишининг ўзиёқ феодализм тузумига бир айбномадек жаранглайди. Дostonнинг юксак ижтимоий қиммати ҳам шундадир.

«Кунтуғмиш» дostonини она муҳаббатини кўкларга кўтариб мақтовчи, она қалбини юксак даражада улугловчи янгроқ қасида деса бўлади. Бу нарса Кунтуғмиш ва Холбеканинг теридан омон-эсон чиқиб, Мўғол тоғида макон тутишлари ва эгизак фарзанд кўришларидан кейинги эпизодларда яққол кўзга ташланади. Эгизакларни соғ-саломат вояга етказиш, эл-юрт топиш кимсасиз тоғда қолган ота-онанинг бирдан-бир орзуси. Шунинг учун Холбека тоғда болаларини парвариш қилиб қолганда, Кунтуғмиш эл излайди, юрт ахтаради. Дostonда Холбеканинг шундай пайтлардаги ҳолати моҳирлик билан чизилган: «Холбека ойим... офтобнинг иссиғидан болаларини тошнинг соясига ётқизиб, гўдакларнинг халқуми куюниб, лайлак қушдай чирпниб, гоҳ бунисининг оғзига, гоҳ бунисининг оғзига туфригини солиб ўтириб эди»⁶⁰. Чирқиллаб турган гўдакларга беришга бир қултум сув, парча нон бўлмаган пайтдаги муштипар онанинг ҳолатини бундан ортиқ тасвирлаш мумкин эмас.

Дostonда карвонбоши Азбархўжанинг ҳийла билан Кунтуғмишни маст қилиб, Холбекани гўдаклардан ажратиб олиб кетиш

⁵⁸ Уша асар, 219—220-бетлар.

⁵⁹ Уша асар, 223—224-бетлар.

⁶⁰ Уша асар, 244-бет.

эпизодда она тилидан учта монолог берилади. Бу монологларда фалакдан шикоят, зулм ва зўрликка қарши аламли нидолар янграйдн. Она қалби ва муҳаббати бутун тўлалиги билан намоён бўлади. Холбеканинг карвонлар қамчиси зарбига қарамай, болаларни гомон интилиши, унинг боламлаб чинқиришлари, ўғилчаларига раҳм-шафқат тилаб қилган нолишлари юксак санъаткорлик билан тасвирланган:

Болаларим эр етган йўқ, бўлган йўқ,
Ҳали нодон, ҳеч нарсани билган йўқ,
Қанча эди гўдакларнинг гуноҳи,
Норасталар ўйнаган йўқ, кулган йўқ.
Эрта билан уйқусидан турган йўқ,
Ҳали оч-да, оқ сутимга тўйган йўқ,
Икки нодон бегуноҳга раҳм айла,
Янги турди, нодонларим эмган йўқ.
Ўзи нодон, алвон-алвон дўнган йўқ,
Ҳали булар етимликка кўнган йўқ,
Қанча эди норастамнинг гуноҳи,
Қорни очдир, эрта билан эмган йўқ...
Кўнгли қаттиқ, бағри тошдан, золимлар,
Ҳеч бўлмаса, бир эмизиб кетайин⁶¹.

«Холбеканинг бу нолишлари Азбархўжага заррача таъсир этмайди. У савдогар одам, мол ва мулкнинг қурбони, унинг кўнгли қаттиқ, бағри тошдан, унда на меҳр, на муҳаббат бор. Мўлжаллагани машаққатсиз катта даромад йўлида кишини хонавайрон қилиш, гуноҳсиз онанинг бағрини пора-пора қилиш Азбархўжа учун ҳеч нарса эмас. Унинг ёнидаги шериклари ҳам ўзига ўхшайдилар. Бу воқеалар билан дoston феодал тузумининг иккинчи бир эксплуататор табақаси — савдогарларнинг ҳам одамгарчиликдан узоқ, разил, ифлос, золим эканликларини очиб беради ва уларга қарши кескин нафратлантиради»⁶².

Дostonчилар қаҳрамонларнинг муайян пайтдаги ҳолатларини тасвирлашда юксак маҳорат кўрсатганлар. Кунтуғмишнинг ғафлатда қолиб, ёри ва болаларидан ажралган ҳолати тасвири киши қалбида ўчмас из қолдиради. Шоир Кунтуғмишнинг сертараддуд бўлиб, болалари ва ёрини излаб йўлга тушишини қиёсий образлар ва тамсиллар орқали шундай ифодалайди: «Шаҳзода оҳ тортиб, шердай чирпиниб, йўлбарсдай югиниб, ўрдасини олдирган бўридай ачиниб, қоплондай чопиниб, белини маҳкам боғлаб, этагини қайтариб: «Шу карвонларни шу йўлда бир кўриб қолсам, беармон бўлар эдим»,— деб айиқдай ҳайқириб, аждаҳодай ишқириб, йўлнинг юзи билан, карвонларнинг изи билан, отдай чопиб, кийикдай сакраб равона бўлди»⁶³.

Йўлда болаларини топиб олиб, бир оз тасалли билан Тажан дарёсига етиб келган Кунтуғмиш дарёдан ўтишда уларнинг бирини бўрига олдиради, иккинчисини балиқ ютади. Бундай айрилиқ Кунтуғмишни букиб қўяди. Унинг шундан кейинги монологларида

⁶¹ Уша асар, 256—258-бетлар.

⁶² Ҳ о д и З а р и ф. «Кунтуғмиш» дostonи ҳақида. 47-бет.

⁶³ Булбул тароналари. I-том, 262-бет.

фалакдан шикоят, замондан ҳасрат нидолари баралла янграйди. Дарё бўйига тасодифан келиб қолиб, унинг ҳолини сўраган чўпонга ўз аҳволини баён қилар экан, шундай дейди:

Қарорим йўқ, турай десам,
Мадорим йўқ, юрай десам,
Уйим йўқдир, борай десам,
Ватаним йўқ, кирай десам,
Ерим йўқдир, кўрай десам,
Қўзим йўқ, ўргилай десам,
Ажал етмас, ўлай десам,
Чўпон, бошим сарсон бўлди⁶⁴.

Баъзи тадқиқотларда фольклорда қаҳрамонлар индивидуаллаштирилмайди, улар асосан бир хил бўлади, асардан асарга кўчиб юради, деган мулоҳазалар учрайди. Бу фикрлар бир ёқлама бўлиб, фольклорнинг ўзига хос хусусиятларини, ундаги индивидуаллаштириш даражасини ҳисобга олмаслик натижасидир. Бундай мулоҳазаларнинг бир ёқлама эканлигини «Кунтуғмиш» достонидаги эгизаклар образи ҳам тасдиқлайди. Достонда тасвирланишича, эгизакларнинг каттасини чўпонлар бўридан ажратиб олиб, отини Гуркибой қўядилар, балиқ ичидан саломат чиққан иккинчисига сайёдлар Моҳибой деб ном берадилар. Болалар икки хил ижтимоий табақа муҳитида — Гуркибой далада — чўпонлар орасида, Моҳибой эса, шаҳарда — балиқчилар ўртасида ўсади ва тарбияланади. Бу ҳол уларнинг характерига таъсир этмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам достонда Гуркибой андишали, хушмуомала, одамшаванда, ақлли, эзгуликка интилувчи, ёмонликлардан қочувчи, кўпроқ ўйловчи, бир оз анқовроқ, қишлоқни табиат қилиб тасвирланган, Моҳибой дағал муомалали, шаддод, энгил табиат, жойин келганда ёмонликлардан, бировнинг ҳақидан ҳам қўрқмайдиган, сўзамол қилиб тасвирланади. Бир ота-онадан тугилган болаларнинг икки хил ижтимоий муҳитда турли характерли кишилар бўлиб вояга етиши мумкинлигини бундай тасвирлаш бахшиларнинг турмушнинг энг нозик томонларигача яхши билганликларини ва уни халқ достонларида моҳирлик билан акс эттира олганликларини кўрсатади.

Достондаги барча мотив ва эпизодлар унинг яхлит композицион бирлигини таъминлаган. Ундаги ҳар бир деталь муҳим вазифа ўтайди. Бу жиҳатдан достонга Кунтуғмишни кўрган чўпон ҳикоясининг киритилиши характерлидир. Худди шу ҳикоя тўрт томонга тарқаб кетган эгизаклар ва ота-оналар тақдирини кўрсатишда муҳим роль ўйнайди, асарнинг композицион изчиллигини таъминлайди. Чўпон ҳикояси орқали ўз бошларига тушган фожияни билиб олган Гуркибой аввал Моҳи билан, сўнг оналари ва оталари билан топишадилар. Достонда адолат, ҳақ-ҳуқуқ ва ҳақиқат энгиб чиқади, Азбархўжага ўхшаш ярамас шахслар жазоланади, Демак, достонда феодализм давридаги ҳақсизлик, адолатсизлик, зулм ва зўрлик, хиёнат ва мол-дунёга интилиш кескин қораланади; соф ва

⁶⁴ Уша асар, 273-бет.

самимий севги, меҳр-муҳаббат, адолат ва ҳақиқат, одамгарчилик ва саховат улуғланади. Унда вафо ва садоқат, оила ва эркин муҳаббат, болалар ва ота-оналарнинг бурчи ҳақидаги халқимизнинг орзу-умидлари, идеаллари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Бу ўрнида халқ дostonларининг жонли оғзаки ижрода яшаш ва куйланиш шароитлари билан боғлиқ бир масала устида тўхтаб ўтишга тўғри келади. Маълумки, бахшилар кўпгина дostonларни тўла билганлари ҳолда айримларидан баъзи парчаларнигина куйлай оладилар. Бугина эмас, ўзи профессионал дostonчи бўлмаган айрим чечан кишилар ўзларига маъқул дostonлардан бир қанча парчаларни ёд билишлари мумкин. Шунингдек, от таърифи, қизларнинг сайрбоғ юришлари мақтови каби дoston парчалари мустақил термалар ҳолида ҳам куйланади. Бундай парчаларни қунт билан тўплаш ва уларни дostonларнинг айна ўринлари билан қиёсий текшириш оғзаки тарихий-адабий жараёни ҳар томонлама ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эга. Лекин текширувчи ундай парчаларни қандай шароитда кимдан ёзиб олганлигига ва улар қайси дostonга мансуб эканлигига алоҳида эътибор бериши лозим. Акс ҳолда муайян чалкашликларга йўл қўйиши, бир-икки шеърй парча билган кишини бахши, деб эълон қилиши ҳеч гап эмас. Шундай ҳол М. Қўшмоқовнинг мақолалари ва китобида содир бўлди. У Знедмомо «Кунтуғмиш» дostonидан айтиб берган эди, дея қўйидаги парчани келтиради:

Бир замонлар оша кўнглим шод эди,
Олдимда нечовлар арзи дод эди,
Онам — пари, отам — башарзод эди.
Дев-парилар қилар эди хизматим,
Шуларга бор эди иззат, ҳикматим,
Бир мажлис баҳона бўлди қисматим.
Тозилар жугуртиб, тоққа чиқардим,
Қушим солиб, тилла довул қоқардим,
Хукумат айловчи арзи дод эдим.
Тўрт минг шаҳар эди ҳукми фармоним,
Шу гурбатга солиб кетди бир золим,
Сувратингга боқиб, кетди тоқатим⁶⁵.

Келтирилган парчанинг «Кунтуғмиш» дostonига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бизнингча, бу барча халқ дostonлари асосида тузилган бирор қисса ёки қандайдир ёзма манбага бориб тақалар. Ҳар ҳолда унинг қайси асарга тааллуқли эканлиги қўшимча текстологик текширишларни талаб қилади. Тўғри, «Кунтуғмиш» дostonида мазкур парчанинг айрим сатрлари мазмунига ўхшаш баъзи мисраларгина мавжуд:

Бир вақтида эди Нўғойнинг хони,
Хизматида эди уч лак сипойи...,
Бир вақтида арз сўраган хон эдим,
Ўзимни бир нонга сотиб бораман⁶⁶.

⁶⁵ Қўшмоқов М. Чечанликда сўзга сувдайин оқиб: Тошкент, 1978, 161-бет.

⁶⁶ Булбул тароналари, 1-том, 236, 240-бетлар.

Аmmo у ёки бу шеърлий парчаннинг муайян асарга алоқадорлигини аниқлаш учун унга бутунсича қараш керак бўлади. Юқоридаги парчаннинг мазмунидан аниқки, у бош қаҳрамон тилидан айтилмоқда. Кунтуғмиш қайси ҳолатда бўлмасин, юқоридагидек монолог айтиши мумкин эмас. Чунки унда шундай мисралар («Онам — пари, отам — башарзод эди», «Дев-парилар қилар эди хизматим, Шуларга бор эди иззат, ҳикматим», «Тўрт минг шаҳар эди ҳукми фармоним», «Шу ғурбатга солиб кетди бир золим» каби) борки, уларнинг ҳеч бирини «Кунтуғмиш» дostonининг мазмуни билан изоҳлаб бўлмайди. Юқорида айтилганидек, «Кунтуғмиш» дostonида сеҳрли туш ва маликанинг ўз суратини юбориши, аждар билан кураш ва Моҳибойнинг балиқ қорнидан саломат чиқишини ҳисобга олмаганда, фантастик, ғайритабиий воқеалар деярли учрамайди, балки дostonнинг асосини феодализм даври халқ ҳаётидаги ижтимоий муносабатлар ташкил этади. М. Қўшмоқов келтирган парча эса, мазмунан бизни қандайдир сеҳрли-фантастик воқеалар томон етаклайди. Иккинчидан, парчадаги айрим сўзлар (масалан, башарзод) халқ дostonларида деярли учрамайди. «Онам — пари, отам — башарзод эди» мисраининг ўзбек унга қандайдир «адабий ишлов» берилганлигини кўрсатади. Буларнинг барчаси мазкур парча қайси адабий манба билан боғлиқ эканлигини қўшимча текширишни талаб қилади. Демак, юқоридаги парчаннинг «Кунтуғмиш» дostonига алоқаси бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

„Гўрўғли“ туркуми дostonлари

Ўзбек халқ бахшилари репертуарининг каттагина қисмини «Гўрўғли» туркуми дostonлари ташкил этган бўлиб, улар фольклоршуносликда нисбатан кўп ўрганилган⁶⁷. Бу туркум атоқли халқ шoirи Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуарида ҳам муҳим ўрин тутаети. Улардан бештаси («Хушкелди», «Холдорхон» «Қундуз билан Юлдуз», «Далли», «Равшан») шoirдан ёзиб олиниб нашр этилган⁶⁸.

«Гўрўғли» дostonлари халқ дostonчилигида ҳар бири мустақил яшаган ва айрим-айрим номга эга бўлган асарлар силсиласи, муайян омиллар билан бир-биринга бирлашган каттакон туркум бўлиб, Яқин ва Урта Шарқда жуда кенг тарқалган. Бу дostonлар бир қатор халқлар каби ўзбек халқи эпик ижодиётининг ҳам йирик қисмини ташкил этади. Бу туркум ўзбек, тожик, қозоқ, татарларда Гўрўғли, туркманларда Гўрўғли, Қўрўғли, Карўғли, озар-

⁶⁷ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 165—279; Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968; Сандов М. Узбек дostonчилигида бадий маҳорат. Тошкент, 1969, 70—144, 179—259-бетлар; Мородов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Гор-оглы». Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1975 ва бошқалар.

⁶⁸ Булбул тароналари. 2, 3, 4-томлар.

байжон, арман, грузин, турк ва бошқаларда Кўрўгли номи билан шуҳрат қозонган. Озарбайжон «Кўрўгли»сини биринчи марта тўплаб нашр этган (1842) дипломат Ходзко: «Осиёда бирор бурчак йўқки, у ерда Кўрўглининг номи айтилмаски. Ҳатто Бессарабия ва Молдавияда унинг отини эшитасиз. Агар адибларнинг шуҳрати ва машҳурлиги уларнинг ўқувчиларининг сони билан ҳисобланса, унда Фирдавсий «Кўрўгли» дан бир оз ортиқ бўлади»⁶⁹,— деб ёзган эди.

Халқ шoirлари Гўрўглини буюк самимият ва ифтихор билан ардоқлаб, унинг халққа бўлган меҳр-садоқати, душманларга чексиз газаб-нафрати, мамлакат мудофаасида ёвуз босқинчиларга қарши аёвсиз курашлари, эл-юрт фаровонлиги учун гамхўрлигини завқ билан куйлайдилар. Туркумга кирувчи барча дostonлар маълум бир нисбий мустақилликка эга бўлиб, жонли оғзаки анъанада якка-якка яшасалар-да, улар эпик Чамбил юрти, Гўрўгли образи ва унинг доимий сафар йўлдоши Фирот каби қатор воситалар билан ўзаро мустаҳкам равишда бирлашади.

«Гўрўгли» туркуми дostonлари каттакон икки тармоққа бўлинади. Фанда бири Закавказье ва Яқин Шарқ версиялари (озарбайжон, арман, грузин, турк ва бошқалар) деб юритилса, иккинчиси Ўрта Осиё версиялари (ўзбек, қozoқ, туркман, тожик ва бошқалар) деб аталади. Бу икки тармоқ ўзаро жиддий умумийликларга эга бўлса-да, дostonларда қамраб олинган воқелик, эпик анъана ва бош қаҳрамонга берилган баҳо жиҳатидан ҳам уларнинг ҳажми, состави, куйланиши ва тарқалиши хусусиятлари билан ҳам бир-биридан принципиал равишда фарқ қилади.

Закавказье ва Яқин Шарқ версияларига хос бўлган умумий хусусиятлар озарбайжон вариантларида тўла ўз ифодасини топган. Унда тасвирланишича, Кўрўгли 40 йигитга бош бўлиб, феодал тузумига қарши исёнкорлик ҳаракатлари олиб боради. Қўтилмаганда савдогарлар карвонини талайди, ўзига душман бўлган қўшн подшоликларни енгиб, бундай жангларда ажойиб жасорат ва қаҳрамонликлар кўрсатади; чўпон, отбоқар, дарбадар бахши, дуохон, фолбин қиёфаларида душман ичига кириб, тadbиркорлик билан асир тушган йигитларига ёрдам беради, ўзига ва йигитларига маъқул бўлган гўзалларни олиб қочади, Кўрўглининг жасорати ва мардликлари ҳақидаги бундай ҳикоялар ярим тарихий, ярим афсонавий характерга эга. Бу ҳикоялар мағзида халқ оғзаки ижоди бўёқларидаги реал тарих ётибди. Туркия султони ёки Эрон шоҳларига тобе бўлган ярим мустақил подшоликлардаги турли хил сарой интригалари, феодал ҳукмдорлари яшаган гавжум савдо ва жунармандлик шаҳарларидаги ҳаёт, катта карвон йўлларидаги жанглар озарбайжон версиясининг тарихий асослари ҳисобланади ва бу версияга кўра, Кўрўгли Эрон шоҳи Аббос I нинг (1585—1628) замондоши қилиб кўрсатилади. Чиндан ҳам арман

⁶⁹ Ҳодн Зариф. «Равшан» дostonи ҳақида. «Эргани шoir ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб, Тошкент, 1971, 60-бет.

тарихчиси Аракел Тавризий (вафоти — 1670 йил)нинг кўрсатишига, шоҳ Аббос ва Туркия султонига қарши қўзғолон кўтарганларнинг бошлиқларидан бири ҳам Кўрўғли бўлган. «Бу — ҳозир ошпазлар куйлаётган жуда кўп қўшиқларнинг туқиган Кўрўғлининг худди ўзи»,— дея янада аниқлик киритади арман тарихчиси⁷⁰. Шунингдек, Аракел Тавризий Кўрўғлининг сафдошлари сифатида Хизир ўғли Мустафобек, Қўса Сафар кабиларни қайд этадики, улар ҳам эллик традицияларда учрайди. Демак, озарбайжон версиясида конкрет шахс ва давр билан боғлиқ воқеалар тенгсиз куч-қудрат ва шижоат, олижаноб инсоний фазилатлар идеали нуқтан назардан куйланади. Аммо бунда умумлаштириш ва идеаллаштириш муайян давр ва тарихий воқеаларнинг инкор этиш даражасида эмас, балки у (халқ идеали) конкрет биографик деталь ва ҳаётий лавҳалар билан чамбарчас боғланиб кетган.

Ўрта Осиё версиялари, хусусан, ўзбек вариантларида эса, умумлаштириш ва идеаллаштиришнинг жуда юқори даражасини кўрамиз. Бунда қаҳрамонна ўтмиш конкрет тарихий воқеалар аспектида эмас, балки мислсиз романтик лавҳаларда, халқнинг беқийс идеаллари кўламида тасвирланади. Бундан ўзбек «Гўрўғли» достонлари ҳаёт билан, халқ турмуши билан алоқаси бўлмаган қандайдир «уйдирмалар» йиғиндиси экан, деган маъно чиқмаслиги керак, чунки бу эпосга хос ҳаётнинг тасвирлаш методи бўлиб, унда кечмиш қаҳрамонна идеаллик даражасига кўтарилиб тасвирланади. Ҳамма нарса — ҳаёт ҳам, халқ турмуши ҳам, тарихий воқелик ҳам, мавжуд замон етиштирган қаҳрамонлар ҳам кўтаринки романтик бўёқларда, идеал бадний тасаввурларда, чексиз образлар гирдобиди гавдаланади. Ана шу бепеён идеаллик ва чексиз романтика бу достонларнинг янада реал, ҳаётий, халққа яқин ва давримизга ҳамоҳанг қилган. Уларнинг ҳаётий кучи, реалистик қудрати, бадний эстетик қувватининг буюклиги ҳам шундадир. Ўзбек достонларида Гўрўғли туркман ва ўзбекларнинг беги, қонуний ҳукмдор, ўз халқни, ватани учун қайғурувчи ва уни турли душманлардан ҳимоя қилувчи доно мураббий, кўплаб халқ ботирларини тарбиялаб етиштирган енгилмас баҳодир сифатида тасвирланади. Бош қаҳрамонга берилган мана шу эстетик баҳодан келиб чиқиб, эллик Чамбил юртининг азамат ҳукмдори Гўрўғлининг баҳодир қирқ йиғити билан биргаликда она ерининг хавфсизлиги ва озодлигига таҳдид солувчи қўшни подшоликларга қарши олиб борган курашнинг бутун халқ ҳаракати, озодлик уруши тарзида намойён бўладигани, бу ўзбек эпосидаги асосий масаладир.

Ўзбек халқни Гўрўғли ва унинг йиғитлари ҳақида «Кунларим», «Гўрўғли», «Гўрўғлибек — зўр ботир», «Армоннинг қолмасин», «Борми жаҳонда», «Армоним қолмади» каби термалар билан бир қаторда ҳар бири икки минг шеърлий сатрдан тортиб, ўн-ўн икки минг мисрали (қарийб шунча насрий қисм ҳам мавжуд) кўплаб

⁷⁰ Жирмонский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1917, с. 180.

достонлар яратди. Бу материалларни қиёсий ўрганиш шунини кўрсатдики, «Гўрўғли» туркуми достонлари ўзбеклар орасида бири-бирдан пиринципиал равишда фарқ қилувчи икки версияда тарқалган.

Бу версияларнинг бири Хоразм «Гўрўғли» достонлари бўлиб, улар туркман версиясига жуда ўхшаш, озарбайжон «Кўрўғли»сига анча яқин туради. Туркумга бирлашган Хоразм достонлари ўн уч-ўн тўрт атрофида бўлиб, сюжет характери, ижодий услуби ва қуйланиши жиҳатидан жиддий алоҳидаликларга эга, уларнинг ҳажми нисбатан анча қисқа. «Гўрўғлининг дўрайиши», «Араб танган», «Аваз келтирган», «Аваз уйлантирган», «Авазнинг озод этилиши», «Қирқ минглар», «Бозиргон», «Қампир», «Хирмон дали», «Гулруҳ пари» ва бошқа достонлар Хоразм «Гўрўғли» достонлари туркумини ташкил этади.

Ўзбекистоннинг Хоразмдан бўлак ерларида тарқалган «Гўрўғли» достонлари эса, алоҳида мустақил бир версияни ташкил этиб, ўзларининг ҳажман жуда кенглиги, «монументаллиги» билан ажралиб туради. Ҳар икки версияда бош қаҳрамоннинг умумий фаолияти ва бир қанча мотивларда ўхшашлик кўзга ташланади. Аммо алоҳида олинган достон ва сюжетларда ўхшашлик деярли йўқ, яъни бирида бўлган достон (масалан, «Хирмон дали») иккинчисида, иккинчисидаги (масалан, «Равшан») биринчисида мавжуд эмас. Версияларнинг бу даражада мустақил ривожланганлиги туркумнинг яратилиш даври ҳамда юзага келган жойи ва муҳити ҳақида жиддий типологик тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Марҳум фольклорист Ҳоди Зарифнинг оғзаки мулоҳазаларига⁷¹ кўра, қандайдир бир халқ баҳодир ҳақида илгаридан достонлар куйланиб келинган. XVI—XVII асрлардан бошлаб Кўрўғли ва унинг номи билан боғлиқ достонлар машҳур бўла бошлагач, илгаридан мавжуд достонларга янгидан яратилганлари ҳам қўшилиб, Гўрўғли номи атрофида туркумлаша бошлаган. Илгариги қаҳрамон номи ҳам Гўрўғли бўлган бўлиши мумкин. Бироқ қадимий туркий *гўр-кўр* сўзининг ботир, мард, баҳодир маънолари архаиклашиб, қаҳрамоннинг ғайритабiiий туғилиши мотиви формаларига ҳам ўзгаришлар киритилган ва қаҳрамон номи «гўрда туғилган ўғил» маъносини касб этган. Шу билан бирга айрим вариантларда «ботир ўғли» деган қадимий маъно ҳам параллель равишда сақланган. Туркумнинг сўнгги достонининг «Эрўғли» деб аталиши бунини тасдиқлайди.

Атоқли олимнинг бу мулоҳазаси қанчалик оригинал ва ҳайратомуз бўлишига қарамай, қўшимча текширишларни талаб қилади. Бизнингча, «Гўрўғли» туркумидаги достонларнинг муайян қисми икки жойда, икки хил ижтимоий-иқтисодий шаронда яратилиб, мустақил ривожланишда давом этган. Эпоснинг кейинги тараққи-

⁷¹ Бу мулоҳазаларни у билан шахсий суҳбатларда ва фольклор секторининг йиғилишларида кўп марта эшитганмиз.

ёт босқичларида этногенетик жараёнлар билан боглиқ равнишда улар орасида қўшилишлар, бирлашишлар, баъзан ажралишлар, мотив ва сюжет алмаштиришлар содир бўлган. Бу мураккаб жараён туркум тўла шакллангунча узлуксиз давом этган. Туркумнинг барча версия ва вариантларини кенг планда қиёсий ўрганиш бу масалага янада ойдинлик киритишига аминмиз.

Халқ дostonларини билиш ва куйлашда донг чиқарган бахшиларимиз «Гўрўғли қирқ дoston» дейдилар. Лекин фольклористик текширишлар уларнинг сони бундан ҳам кўплигини исботламоқда. Ўзбек фольклористлари совет даврида халқ шоирларидан юздан ортиқ (вариантлари билан) «Гўрўғли» дostonларини ёзиб олдилар. Булардан беш дoston Эргаш Жуманбулбул ўғлидан, ўн дoston Фозил Йўлдош ўғлидан, ўн олти дoston Пўлқандан, уч дoston Ислом Назар ўғлидан ёзиб олинган. Бу дostonлар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида сақланмоқда. Туркумни тўлагича биладиган бирор бахши учратилган эмас. Етакчи халқ шоирлари — Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлқан ва бошқалар ҳам туркумга кирувчи бир неча дostonларнигина билар эдилар. Ўтмишда «Гўрўғли» дostonларини куйлашда донг таратган дostonчилар бўлган. XIX асрнинг II ярми ва XX аср бошларида Султонмурод шоир (Самарқанд области), Нишонога (Тошкент области) каби санъаткорлар «Гўрўғли» дostonларининг энг билагонлари ҳисобланганлар. Бироқ улардан бирор дoston ҳам ёзиб олинмаган. Туркумга қуйидаги асарлар киради: «Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги», «Зайдиной», «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнир пари», «Райхон араб», «Бектош араб» (бу ёзиб олинмаган), «Шоҳдорхон», «Холдорхон», «Замонбек», «Хидир-али элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Ҳиломон», «Шодмонбек» (ёзиб олинмаган), «Дониёрхўжа» (ёзиб олинмаган), «Ойдиной» (ёзиб олинмаган), «Холдор бувиш» (ёзиб олинмаган), «Ҳасанхон», «Чамбил қамали», «Далли», «Авазхон», «Балогардон», «Интизор», «Гулихиромон», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз», «Аваз билан Ойзайнаб», «Машриқо», «Малика айёр», «Хонойим», «Олтин қовоқ», «Авазнинг арази», «Хушкелди», «Авазнинг ўлимга ҳукм этилиши», «Балхивон», «Нурали», «Малла савдогар», «Нуралининг ёшлиги», «Равшан», «Жаҳонгир», «Эрўғли» ва бошқалар.

Дostonчилар маълумотига қараганда, «Эрўғли» дostonи туркумда қирқинчи ва охириги асар бўлиб, унда Гўрўғлининг кексайган даври ва ғойиб бўлиши тасвирланади. Эпик традицияга кўра, Гўрўғлига узоқ умр — 120 ёш берилган бўлса-да, у ўлмайди, балки афсонавий Сумдузи тоғида ғойиб бўлади. Ривоятларга қараганда, Гўрўғли кексайганда, Юнус ва Мисқол парилар Гўрўғлига сенинг номингни ўчирмаймиз, дostonнингни айтдирамиз, деб ваъда берган эмиш. Парилар эса, ўлмайди, улар бахшиларга қўниб юриб, Гўрўғлининг сўзларини уларнинг ичига жойлар эмиш, шу туфайли бахшилар ҳам Гўрўғлининг ўғиллари эмиш. Мана шун-

дай эътиқодлар туфайли прим қилиб «Эрўғли» дostonини яхши билсалар ҳам бошқа асарлардай кенг куйлаб юриш бахшилар ўртасида расм бўлмаган⁷². Шунинг учун ҳам унинг мукамал вариантти ёзиб олинмаган. Унинг айрим нотаомом вариантлари Сурхондарё ва Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек бахшиларидан ёзиб олинган. Ҳозирча нисбатан тўла деб ҳисобланган шерободлик Юсуф Утаган ўғлидан 1945 йилда ёзиб олинган «Шаҳиднома» дostonи ҳам бахшилар репертуаридаги «Эрўғли» дostonининг барча хусусиятларини ўзида сақай олмаган. Ҳоди Зарифнинг гувоҳлик беришича, Пўлкан шоир репертуаридаги «Эрўғли» дostonи қарийб йигирма минг мисрадан иборат бўлган.

«Гўрўғли» дostonлари муайян бир туркуمني ташкил этсаларда, улар қаҳрамоннинг бир-бирига узвий боғланган мунтазам биографияси эмас, балки турли бахшилар ва дostonчилик мактаблари томонидан унинг айрим жасорат ва мардликларини тасвирловчи турли даврларда яратилган асарларнинг кейинчалик наслий, биографик ва географик туркумлик доирасида ўзаро бирлаштирилишидир. Шунинг учун ҳам бу дostonлар бир даврда бирикки киши томонидан яратилган эмас, балки улар жуда узоқ даврда кўплаб талантли дostonчилар ва дostonчилик мактаблари кучи билан бунёд этилган. Уларнинг баъзилари узоқ тарихда, Урта Осиёда ислом дини тарқалишидан бурунги даврларда майдонга келган. Баъзилари бундан уч-тўрт аср илгари яратилган ва замонамизга қадар жуда кўп халқ шоирлари томонидан ҳар қайсининг ўз замона талабларига кўра қайта-қайта ишланиб, кўп вариантларда бизгача етиб келган⁷³.

«Гўрўғли» дostonлари туркуми халқ баҳодирининг ажойибгаройиб ҳолда туғилишини ва болалигини тасвирловчи «Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги» дostonи билан бошланади. Дostonда тасвирланишича (Пўлкан варианты бўйича), Гўрўғлининг бобоси Тўлибой синчи Мари юртининг беги Қовиштихоннинг ўғли бўлиб, ёшлигида Ёвмит подшоси Одилхонга асир тушади. Тўлибой синчи хизматларидан кўнгли тўлган Одилхон қизи Биби Ойшани унга никоҳлаб беради. Булардан бўлғуси қаҳрамоннинг отаси Равшан туғилади. Така-Ёвмит юртининг доимий душмани Шоҳдорхоннинг навбатдаги босқинларидан бирида Равшан, шунингдек, Така-Туркман беги — Жигалихоннинг фарзандлари Гаждумбек ва Биби Ҳилоллар асир олиниб, Зангар юртига келтирилади. Зангарда Равшан билан Биби Ҳилол тасодифан учрашиб, бир-бирларини севиб қоладилар ва турмуш қурадилар. Бу орада Равшаннинг синчилиги хабари Шоҳдорхонга етиб келади. Шоҳдорхон уни саройга чақириб, унга отларини кўрсатади. Равшан булар ичида тулпор

⁷² М. Муродов бизнинг мулоҳазамизни нотўғри фаҳмлаб, эпоснинг куйлиниши билан тарқалишини бир нарса, деб тушунган. Қаранг: Муродов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Гороглы». Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1975, с. 42.

⁷³ Қаранг: Ҳоди Зариф. «Равшан» дostonи ҳақида. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. Тошкент, 1971, 60—61-бетлар.

йўқлигини айтиб, ҳолвачиннинг отини мақтайди. Аччиғланган хон Равшанинг кўзларини ўйиб олади. Равшан кўр кўзининг хушига ҳолвачиннинг отини тилаб олиб, шу от ёрдамида қайнақаси Гаж-думбек билан Ёвмитга қочади. Зангарда қолган Биби Ҳилол қорнидаги олти ойлик гумонаси билан вафот этади. Гўрда ўлик онадан бўлажак қаҳрамон туғилади. Чўпон Рустам уюридаги бир байтал уни эмизади ва кейинчалик Рустам ёрдамида шу байталда Ёвмитга қочиб келади. Кўринадики, эпос анъанасига кўра, Гўрўғлининг келиб чиқиши юқори табақа билан боғланса-да, аслида у чўпон Рустам тарбиясида вояга етади. Бу билан, бир томондан, Гўрўғлининг ёшлигиданоқ хонларга, феодалларга, сарой аристократиясига қарши тарбияланганлиги кўрсатилса, иккинчидан, унинг эпик Чамбил юртининг қонуний ҳукмдори эканлиги ҳар жиҳатдан асосланади.

«Гўрўғлининг туғилиши ва болалиги» достони кўп планли асар бўлиб, унда Фирот биографиясига оид ҳам ажойиб маълумотлар бор. Бу маълумотларга кўра, қаҳрамонни эмизган байтал билан Хуросон кўлидан чиқиб келган айғирдан («сув оти»дан) ургочи қулун туғилади. Бу қулун уч яшар бўлгач, Гўрўғли Райхон арабининг донги чиққан тулпоридан насл олишга ҳаракат қилади. Натижада учинчи от Фирқўк туғилади. Фирқўк етти кунлик бўлганда онаси ўлади. Гўрўғли унга турли хил ҳайвонларнинг сутини бериб тарбия қилади⁷⁴. Гўрўғли билан Фирот орасида жуда кўп ўхшашликлар бор: дostonдан ҳар иккаласи ҳам учинчи наслгача тилга олинади (Тўлибой — Равшан — Гўрўғли, қаҳрамонни эмизган байтал — «сув от» — Фирқўк); иккаласи ҳам етим; иккаласи ҳам ширхўра ва ҳоказо. Бу билан қаҳрамон ва унинг жанговар оти ўртасида эпосга хос ажойиб бир алоқа юзага келтириладигани, бу бутун туркум бўйлаб изчил давом этади. Дostonда ёш қаҳрамоннинг чилтанлар билан учрашуви, келажак йўлини олдиндан белгиланиши, эпик Чамбил юртининг бунёд этилиши, Ёвмит элига хон қилиб кўтарилиши каби воқеалар жуда қизиқарли тасвирланади. Шоҳдорхон ва Равшан, Равшан ва Урайхон, Райхон ва Гўрўғли тўқнашувларида бутун туркумга хос бўлган ижобий ва салбий сифатлар намоён бўлади.

Ушбу биринчи дostonдаёқ ўзбек «Гўрўғли» туркумига хос бўлган чексиз фантазия, кўз илғамас географик ва этнографик кенгликлар тўла намоён бўлади. Бу ҳол айниқса «Юнус пари», «Мисқол пари», «Гулнор пари» дostonларида янада ёрқин кўринади⁷⁵. Бу асарлар Гўрўғлининг уйланиши ва шу билан боғлиқ қаҳрамонликларига бағишланган. Эпик анъаналарга кўра, Гўрўғлининг ик-

⁷⁴ Бунинг чиройли тасвири «Хушкелди» дostonида берилган. Қаранг: Булбул тароналари. 3-том, 167—189-бетлар.

⁷⁵ М. Муродов «Гўрўғлининг туғилиши», «Юнус пари», «Шаҳиднома» дostonларига нисбатан «биографик трилогия» терминини қўллайди. Бу ўта сунъийлик бўлиб, Гўрўғли эпик биографияси билан боғлиқ дostonлар чегарасини торайтиради ва туркумлик масалаларини чалкаштиради. Қаранг: Муродов М. Жанровые и идейно-художественные особенности дастанов «Гороглы». Автореферат докторской диссертации, с. 32.

ки хотини — Юнус ва Мисқол парилар (Пўлкан варзанти бўйича учинчиси — Гулнор) бор. Улар Кўҳиқофда Эрам боғида яшайдилар, уларни жуда катта ғайритабиий кучлар — девлар қўриқлайди. Парилар Гўрўғлига илгаридан «белгиланган» бўлсалар-да, уларни қўлга киритиш учун юксак жисмоний куч билан бир қаторда ақл, фаросат, уста тадбиркорлик ҳам керак эди. Гўрўғли бунни қойини қилиб бажаради. Достонларда парилар подшолиги, ундаги сарой ва онлавий ҳаёт инсон турмушининг идеал кўриниши сифатида кенг, ҳаётий лавҳаларда жуда реал тасвирланади. Бахши инсон турмуши билан боғлиқ ҳаётий, тарихий ва этнографик тасфилотларни муҳаббат билан баён этади. Китобхон ва тингловчи шундай бир бепоён фантастик оламга олиб кириладик, ақл бовар қилмас бу юксак оламдан инсон турмуши, тафаккури, курашлари, ҳасрат ва хурсандчилиги кўринади. Реал ҳаёт билан мустаҳкам боғлиқ бўлган бундай чиройли фантазиялар намуналарини «Гўрўғли» достонларидан истаганча топса бўлади («Балогардон», «Малика айёр», «Машриқо» ва бошқа достонларни эслаш kifоя).

Туркумда Гўрўғли ва Чамбил юртининг доимий ташқи душманлари сифатида Райхон араб, Бектош араб, Хунхоршоҳ ва бошқалар тилга олинади. Ширвон хони Райхон арабнинг Гўрўғлининг янғаси (Аҳмад Сардорнинг хотини) Холжувонни олиб қочиб кетиши ва ўз навбатида ёш Гўрўғлининг Райхон арабнинг қизи Зайдинойни тоғасига келтириб бериши («Зайдиной» достони) улар ўртасидаги қатор душманлик ҳаракатларининг юзага келишига сабаб бўлади. Бундай душманлик ҳаракатлари кўпчилик асарларда эпизодик тарзда тилга олинса, айрим достонларда («Райхон араб», «Чамбил қамали» «Бектош араб» ва бошқалар) бу нарса икки халқ ўртасидаги жанг тарзида кенгайтирилади. Лекин босқинчилик урушлари ҳар гал араб ҳукмдорлари бошлайди ва ҳар гал улар Гўрўғлидан енгилади.

«Гўрўғли» туркуми достонларида қаҳрамоннинг ота жиҳатдан тоғаси (отаси Равшаннинг тоғаси) Аҳмад Сардор билан, Аҳмад Сардорнинг қирқ йигит, Ҳасан, Авазлар билан муносабатлари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Аҳмад Сардорнинг онлавий ва сиёсий интригалари, Гўрўғли ва унинг йигитларига нисбатан ғарази айрим асарларда («Хушкелди», «Авазнинг арази», «Интизор», «Холдорхон», «Хидирали элбеги», «Малика айёр» ва бошқалар) умумий тарзда қўйилса, бир қатор достонларда («Аҳмад Сардор ва Ҳасаншоҳ», «Аҳмад Сардор ва Аваз», «Авазхоннинг ўлимга ҳукм этилиши») бундай ҳаракатлар асар сюжетининг асосини ташкил этади.

Туркумда Гўрўғлининг баҳодир қирқ йигитга алоҳида ўрин берилган. Булар Гўрўғлининг баҳодирликларини тан олиб, унинг атрофига ихтиёрий равишда уюшган турли уруғ ва қабилаларнинг беклари ҳисобланади. Масалан, Замонбек така уруғидан, Шодмонбек ўзбекнинг мўйтан уруғидан, Хидирали элбеги қорақалпоқ, Тўлак ботир тожик ва бошқалар. Айримларини эса (Холдорхон, Юсуф султон, Ашурбек) Гўрўғлибек турли мамлакатлардан олиб

келади. Ўтмишда турли уруғ ва қабилалар ўртасида келишмовчилик ва низолар бўлиб турган бир пайтда Гўрўғли ҳукмдорлигининг бундай интернационал тус олиши принципиал аҳамиятга эга. Бу санъаткор бахшиларимиз ижтимоий-сиёсий утопиясининг ажойиб маҳсули бўлиб, халқлар, элатлар дўстлиги ва биродарлигини ҳаммиша ардоқлаб ва куйлаб келган халқимиз табиатига, унинг булоқдек қайнаб турган бадиий ижоди моҳиятига батамом мосдир. Гўрўғлининг қирқ йигити қаердан ва қайси уруғдан бўлмасин, эпик озодлик ўлкаси Чамбилнинг озодлиги, халқининг фаровонлиги учун тинмай кураш олиб боради. Шунинг учун ҳам улар бахшиларимиз томонидан буюк самимият ва ҳурмат билан улуғланади. Гўрўғлининг доимий йўлдоши бўлган бу жасур йигитларнинг бир қанчаси фаолиятига алоҳида-алоҳида дostonлар («Холдорхон», «Замонбек», «Хидирали элбеги», «Бердиёр оталиқ», «Ҳиломон», «Шодмонбек», «Дониёрхўжа» ва бошқалар) бағишланган.

Туркумдаги анчагина дostonлар Гўрўғлининг асранди фарзандлари — Ҳасан, Аваз, неваралари — Нурали, Равшан ва эвараси Жаҳонгирларнинг қахрамонона саргузаштларига бағишланган бўлиб, булар ҳам ўзаро муайян туркумчаларни ташкил этади.

Бу ички туркумлар асранди фарзандларни олиб келинишни тасвирловчи дostonлар («Ҳасанхон», «Авазхон») билан бошланади. Ҳасан ва Авазларнинг ўз эпик биографияси бор, ҳар бири туркумда муайян ўрин тутади. Ҳасанхон туркумда фақат бир дoston («Далли»)нинг бош қахрамони сифатида иштирок этади. Авазхон эса, бутун бир дostonлар («Балогардон», «Интизор», «Бўтакўз», «Қундуз билан Юлдуз», «Зулфизар билан Аваз» «Гулихиромон», «Малика айёр», «Машриқ» ва бошқалар) туркумининг бош қахрамониридир. Бу дostonларнинг асосини Авазхоннинг турли афсонавий мамлакатлар гўзалларини олиб келиш учун кўрсатган баҳодирликлари ташкил этади. Ҳасан ва Аваз кичик туркумлари Гўрўғли, Фирот, қирқ йигит, донмий традицион образлар (Аҳмад Сардор, Соқибулбул, Ҳасан Кўлбар ва бошқалар), Чамбил юрти орқали «Гўрўғли» туркумига бирлашади.

Наслий туркумлик доирасида юзага келган навбатдаги дostonлар Гўрўғлининг неваралари — Нурали ва Равшанларнинг никоҳ сафарини тасвирловчи асарлар («Нурали», «Равшан») бўлиб, бу қахрамонлар фақат бир дoston доирасидагина ҳаракат қиладилар. Айрим жойларда (Сурхондарё ва Қашқадарё областида) Нуралига бир неча дoston бағишланган, яъни бу жойларда Нурали анча оммалашган.

Наслий туркумланишда сўнги халқани Гўрўғлининг эвараси (Нуралининг ўғли) Жаҳонгир ҳақидаги эпик ривоят ташкил этади. Наслий туркумлик принциплари асосида юзага келган Гўрўғлининг ўғиллари, неvara, эваралари ҳақидаги дostonлар унинг «фарзандсизлиги»ни кейинги планга суради. Анъанага кўра, «фарзандсиз» ҳисобланган Гўрўғли оқибатда уч авлод қахрамонларининг сардори ва мураббийси сифатида майдонга чиқади.

Ўзбек халқи маданиятининг нодир намуналари бўлган мана шу силсила дostonларнинг бир нечасини Эргаш шоир ниҳоятда нафис ва гўзал айтган. Гўрўғли доимо шоирнинг илҳом булоғи бўлди. Унинг ҳаққоний таъкидлашича:

Туркманда, ўзбекда, қозоқ, қирғизда
Эл суйган бир номдор эди Гўрўғли.
Тўғрини суярди, эрига душман,
Зoлимларга хунхор эди Гўрўғли⁷⁶.

Шоир ўз асарларида «Халққа душман — Гўрўғлининг душмани» дея умумий хулоса чиқарадики, бу тезис унинг ижоди ва репертуарининг бутун моҳиятини белгилайди.

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган «Гўрўғли» дostonлари юксак бадиийлиги билан алоҳида қимматга эга. Жумладан, «Холдорхон» дostonи қамраб олинган воқеа-ҳодисаларнинг мўлкўллиги ва ниҳоятда кенглиги, тасвирнинг ўта бой ва кўтаринкилиги, наср қисмининг санъаткорона ишланганлиги ва жуда ҳам бўёқдорлиги жиҳатидан ўзига хос роман даражасига кўтарилган. Дostonда она юртни ташқи ва ички душманлардан ҳимоя қилишга чақириқ, ўзга мамлакатлар халқлари ва баҳодирлари билан дўстлашиш ғоялари баралла янграйди. Шундан келиб чиқиб, унда жангу жадаллар, баҳодирларнинг олишувлари, ботирларнинг яккама-якка курашувидаги турли-туман расм-русумлар тасвирига алоҳида эътибор берилади. Бу ҳол дostonда романик услуб қанчалик бўртиб туришига қарамай, уни қаҳрамонлик жангномаларига яқинлаштирган.

«Хушкелди» дostonида Аҳмад Сардорнинг хиёнати билан Хунхор элига асир тушиб қолган Авазхонни қутқариш учун Гўрўғлининг кўрган чора-тадбирлари, жонбозликлари, қирқ йигитнинг Чамбил эли ва Аваздай азамат учун қайғуришлари тасвирланар экан, садоқат, меҳр-шафқат, дўстлик, ота ва ўғил муҳаббати улуғланади, хиёнат, кўролмаслик фoш этилади. Юксак маҳорат намунаси бўлган «Равшан» дostonида эса, азамат Гўрўғлининг невараси мард Равшаннинг Ширвон маликаси Зулхуморга эришиш йўлидаги жасоратини тасвирлаш орқали эркин муҳаббат, вафо ва садоқат улуғланиб, ватанни севиш, эл-юрт душманларига нисбатан шафқатсиз бўлиш ғоялари илгари сурилади.

Эргаш шоир дostonларида маншй турмуш манзаралари, урф-одат, расм-русумлар энг кичик деталларигача батафсил тасвирланади. Бу ўринда «Қундуз билан Юлдуз» дostonидаги Қундузнинг тўйи, «Равшан» дostonидаги бозор тасвирини эслаш кифоядир. Демак, бу дostonлар бой этнографик материаллар ҳам бера олади.

Фольклорда бола тарбиясига, бўлғуси қаҳрамон тарбиясига алоҳида эътибор берилади. Эргаш шоирда бу нарса янада диққатга лойиқ. Унинг дostonларидаги ҳар бир мисра асрлар тажрибасини ўзида жамлаган мақолдек жаранглайди. Дostonлардаги анъ-

⁷⁶ Булбул тароналари. 5-том, 139-бет.

анавий насихат эпизодлари Эргаш шоирда жуда ҳам ширали, рангли, бўёқдор ва жозибали равишда берилиб, унга замонасининг ахлоқ нормалари сингдириб юборилган, умумбашарий ғоялар илгари сурилган:

Ўзингдан пастларман ҳар йўла кетма,
Болам, айтган насихатим унутма,
Олдиндан ким чиқса, бесалом ўтма,
Бир ғарибни кўрсанг, зинҳор оғритма!..

Қўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.
Насихатим ёд қилиб ол, ёлғизим,
Ёлғиз юрса, чанг чиқармас яхши от⁷⁷.

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган дostonларда мисраларнинг ранг-баранг товланиши, қофияларнинг хилма-хил ва ниҳоятда бойлиги, бандларнинг турли-туман вазнларда моҳирлик билан ўрин алмаштирилиши, асосий маънони ташувчи чиройли радифларнинг мўл-кўллиги, турли товуш воситаларининг турфа-турфа ёниши яққол кўзга ташланади. Бунинг учун қуйидаги парчаларга диққат қилиш кифоя:

Имо билан қошин қоққан ким бўлди,
Зулфларига гавҳар таққан ким бўлди,
Жамоли яшнiday оққан ким бўлди,
Қоронғида йўлга чиққан ким бўлди,
Ҳайрон қолдим элатингнинг расмига.
Оқшомлари машъал ёққан ким бўлди?⁷⁸
Қора зулфин қора қилиб тарашган,
Жамолига қараган кўз қамашган...⁷⁹

Баримзини кўриб ётир бир йигит,
Қалин гулга кириб ётир бир йигит,
Бир одам ётибди боғнинг ичида,
Гулларингдан териб ётир бир йигит⁸⁰.

Йиғин бўлди, ҳадсиз йиғин,
Йиғилганнинг қайсин дейин,
Отли олдин, яёв кейин,
Кейинлиги тим бир бўйин,
Юрмакликнинг бари шунда⁸¹.

Чопар бўлсанг, эл бу ёқда,
Олар бўлсанг, мол бу ёқда,
Овлар бўлсанг, кўл бу ёқда,
Тилла-танга — пул бу ёқда,
Саёҳатга йўл бу ёқда,
Қучар бўлсанг, бел бу ёқда,
Қайтинг, тўрам йўл бу ёқда,
Боғда очилган гул бу ёқда,
Сайраган булбул бу ёқда,
Қанча ширин тил бу ёқда,

⁷⁷ Булбул тароналари. 2-том, 386-бет.

⁷⁸ Булбул тароналари. 2-том, 435—436-бетлар.

⁷⁹ Уша асар, 437-бет.

⁸⁰ Уша асар, 451-бет.

⁸¹ Булбул тароналари, 3-том, 336-бет.

Хизматкорлар, қул бу ёқда,
Овларга кўнгил бу ёқда⁸².

«Гўрўғли» туркуми ўзбек дostonчилигида жуда кам учрайди-ган ноёб ҳодисалардандир. Узида қамраб олган воқелик ва ғоявий-бадий хусусиятлари, юзага келган шарт-шаронти, ўрни ва яратилиш даври жиҳатидан хилма-хил характерга эга бўлган, турлитуман ижтимоий-иқтисодий шароитларда кўплаб бахшиларнинг ижодий қуввати билан яратилган нисбатан мустақил дostonларнинг туркумлашишининг мураккаб принциплари асосида бир қаҳрамон атрофида муайян цикл сифатида бирлашиши дунё фольклорида ҳам фавқулodда ҳодиса ҳисобланади. Агар бу силсила дostonлар бир жилд остига тўпланса, ярим миллионга яқин шеърини ва насрий сатрлардан иборат бўлардики, бу бекиёс эпик ижодиёт халқимизнинг юксак ижодий генийсидан далолат беради. Туркум дostonлари халқ ҳаёти, турмуши ва маишатини, орзу-умидлари ва идеалларини, ахлоқий-эстетик ва ижтимоий қарашларини кенг планда тасвирловчи буюк эпопеядир.

Совет даври ижоди

Халқ бахшиларининг совет даври ижоди ҳозиржавоблиги, жанговарлиги, даврнинг муҳим воқеаларини жуда тез бадий ёритганлиги билан ажралиб туради. Шуниси характерлики, халқ дostonчилиги ва дostonчилик йўлларини мукаммал эгаллаган, анъанавий дostonларни бутун гўзаллиги билан куйлаб келган бахшиларгина янги даврни куйловчи муносиб асарлар ярата олдилар. Эргаш Жуманбулбул ўғли худди шундай дostonчилардан эди. Унинг совет даври ижоди хилма-хил мавзуларга бағишланган бўлишига қарамай, унда Улуғ Октябрь ва Шўролар ҳокимиятини куйлаш, бу буюк инқилоб илҳомчиси ва янги ижтимоий тузум асосчиси В. И. Ленинни улуглаш муҳим ўрин тутди⁸³.

Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ўн йиллигига тайёргарлик кўриш арафалари ва уни ўтказиш халқ ижодчилари ижодий камолотида муҳим роль ўйнади. Етакчи бахшилардан анъанавий дostonларни тўла равишда ёзиб олиш ишларини ташкил этиш ҳам худди шу даврларга тўғри келади. Бунинг натижасида бахшилар ижтимоий ҳаётга янада актив иштирок эта бошладилар, замонавий темаларда жиддий асарлар яратишга киришдилар. Ана шундай ижодий кўтарилыш натижаси ўлароқ Эргаш шоирнинг ҳам кўпгина асарлари 1926—1927 йилларда яратилди.

⁸² Уша асар, 44-бет.

⁸³ Қаранг: Ҳоди Зариф. «Уртоқ Ленин» дostonининг яратилиш тарихига доир. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 1-сон; Султонов Ю. Улуғ Ленин ҳақида дoston. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 2-сон; Қобулниёзов Ж. «Уртоқ Ленин» дostonи ҳақида. «Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни». Тадқиқотлар. 2-китоб. Тошкент, 1971, 130—135-бетлар; Жўраев Е. Эргаш Жуманбулбул ўғли ва унинг «Уртоқ Ленин» дostonи. «Адабий мерос». 3-сон. Тошкент, 1973, 5—10-бетлар; Қўшмоқов М. Лениннома. «Шарқ юлдузи» журнали, 1977, 11-сон.

Социалистик қурилишда рўй берган ўзгаришлар ва ғалабаларни мароқ билан кўйлаш, барча ишларимизнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси Коммунистик партияни улуғлаш бу асарларнинг асосий лейтмотивини ташкил этади. Жумладан, шоирнинг «Қизил» номи термаларида Улуғ Октябрнинг, социалистик жамиятнинг символик образи яратилди. Улардаги «Қизил» образи, бир томондан, маълум маънода шоир ва у мансуб бўлган уруғнинг эстетик тушунчасини акс эттирса, иккинчидан ва асосийси Октябрдан кейин мамлакатимизда юзага келган буюк ўзгаришларнинг символик ифодаси сифатида жаранглайди:

Турди шўронинг эллари,
Булбулдан гўё тиллари,
Очилди боғнинг гуллари,
Бизнинг чаман бўлди қизил⁸⁴.

Шоирдан 1927 йилнинг январида ёзиб олинган «Шўро» ва «Октябрь» термалари ғоятда табиийлиги ва самимийлиги билан унинг ижодиди муҳим ўрин тутди⁸⁵. Шоир бу асарларда фольклорга хос ажойиб приём — жонлантириш усулидан фойдаланиб, Шўролар ва Октябрга ўзининг яқин бир суҳбатдошидай мурожаат қилади. Шеърни оддий сўзлашув тилига яқин қилиб, бундай табиий йўсинда қуриш халқ эстетик тушунчаларига тамомила мос бўлиб, унинг етувчанлиги ва таъсирчанлигини янада оширган:

Шўро тузган жон Октябрь,
Юртга меҳрибон Октябрь,
Доим бўлсин кон Октябрь,
Кўп сурсин даврон Октябрь,
Бизларга меҳмон Октябрь⁸⁶.

Шоир ижодиди Улуғ Ленинни кўйлаш муҳим ўрин тутди. У доҳи ҳақида «Уртоқ Ленинга офарин», «Ҳайкал таассуроти» каби

⁸⁴ Булбул тароналари. 5-том, 80-бет.

⁸⁵ Шоир Улуғ Октябрь ҳақида йирик асар — дoston яратиш ниятида бўлган. Бунинг турли қайдлари ҳам тасдиқлайди. Бироқ шоирнинг бу ижодий режаси амалга ошмай қолган. Эҳтимол, у шундай асар яратгандир, чунки шоир билан 1929—1936 йилларда илмий ходимлар ва ижодий зиёлилар учрашиб турмаган. Бу даврда шоир яратган асарлари қаламга олинмаганлиги учун эъдан чиқиб кетган, ёзилганларининг қўлёзмаси йўқолган бўлиши мумкин. Бир қанча термалар ҳамда «Уртоқ Ленин» ва «Таржимаи ҳол» дostonларининг давоми ёзилган қўлёзмани Тошкентга юборганини 1936 йилда шоирнинг ўзи Ҳоди Зарифга айтган экан. 1971 йилги экспедиция давомида 14 июль кuni Эргаш отанинг шогирди бўлган уста Холқулнинг шогирди Абдумурод бахши Бердиҳол ўғли (1893 йилда туғилган) билан учрашганимизда, у 1932 йилда Мижгон қишлоғида Тўрол Чоғатовнинг уйида Эргаш ота билан ҳамсуҳбат бўлганлигини ҳикоя қилди. Унинг эслашича, бу даврда Эргаш отанинг ёнида доим дафтар, қалам бўлган. Шу ерда пахта ҳақида уч варақлик шеър ёзиб, сўнг ўқиб берган экан. Абдумурод бахши шеърдан бирор банд ҳам эслай олмади. Лекин у «пахтани экинларнинг султони, деб мақтаган эди»,— деди. Шу ерда Эргаш ота бир дафтарни ёзиб тўлдириб, уй соҳибига қолдириб кетган экан. Худди шунингдек, Раҳматулла Юсуф ўғли Эргаш шоир ёзиб чиққан «Авазининг Фарангга сафари», «Варқа билан Гулшоҳ» каби дostonларни 1934—1935 йилларда ўқиганлигини хабар қилади. Аммо бу қўлёзмалар ҳанузгача топилгани йўқ. Мана шу айтилганлар Октябрь ҳақидаги дoston ҳам яратилган бўлиши мумкин, деб гумон қилишга имкон беради.

⁸⁶ Булбул тароналари. 5-том, 83-бет.

термалар ва «Ўртоқ Ленин» дostonини яратди. Бу асарлар фақат шоир ижодидагина эмас, балки 20-йиллар ўзбек совет адабиётида зўр воқеа бўлди. Идеал халқ қаҳрамонларининг жасоратини умр бўйи куйлаб келган шоир доҳини реал тарихий шахс, буюк ўзгаришлар бошида турган турган улуг дарға, «илмдан илм ҳосил қилиб» доноликнинг кучини кўрсатган мутафаккир сифатида тасвирлади.

Бағишлов ва мақтов (таъриф) термалари халқ ижодида қадимдан муҳим ўрин тутиб келган. Эргаш шоир совет даври ижодида бу формалардан унумли фойдаланган. Унинг «Охунбобоев», «Ғозн Олим», «Отажон Ҳошим», «Шоирларга раҳбар Ҳоди», «Тошкент таърифида» каби қатор асарларида буни яққол кўриш мумкин. Шоир совет даври ижодида традицион услуб элементларидан моҳирлик билан фойдаланиб, бундай форма ва усулларни янги мазмунни ифодалашга дадил бўйсундира олди. Бироқ унинг айрим термаларида («Шўро», «Октябрь», «Охунбобоев») бу нарса бирмунча устунлик қилиб қолган. Бугина эмас. Шоир термаларида айрим сўзларнинг (тождор, мулкдор, юрт эгаси каби) лексик маънолари бир қадар кенгайтирилган («Нега бўлмас ҳамма элнинг тождори», «Давлатли султон Октябрь», «Юрт эгаси, мулкдор Охунбобоев» каби). Бу ерда бу сўзлар асл лексик маъносидан эмас, балки раҳбар, бошлиқ, йўл кўрсатувчи каби маъноларда қўлланган. Сўзларнинг ёндош маъноларини кенгайтириш ёки бошқача янги бир маънода қўллаш фольклорга хос ажойиб хусусиятдир. Эргаш шоир традицион дostonларни мукамал билгани учун ҳам ўзининг янги асарларида анъанавий лексикадан жуда унумли фойдаланган. Бундай асарларни анъанавий дostonлар билан барабар ёзиб олинганлигини ҳам унутмаслик керак. Уларнинг кўплари у ёки бу дostonни ёзиш тугаши биланоқ кетма-кет ёзиб олинган. Бу ҳол шоирнинг янги термаларида анъанавий лексика ва традицион формаларнинг бир қадар устун бўлишига олиб келган. Бундай хусусиятларни шоирнинг қусури сифатида эмас, балки ижод ҳолати, оғзаки бадиҳа имконияти тарзида баҳолаш керак бўлади.

Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган дostonлар ва унинг совет даврида яратган асарларни ўзбек фольклорининг олтин саҳифалари ҳисобланади. Чунки у илғор халқ шоирлари изидан бориб, коллектив ижодиётнинг энг яхши анъаналарини янада ривожлантирган, «бир-икки байт ё банд билан бутун бир ҳаётий лавҳа» ярата олган шоир ўзининг «ҳаёт талабларини чуқур пайқай олиши, инсоннинг маънавий бойлигига хизмат қиладиган фикрларни бадий тафаккур эта билиши, уларни кишига таъсирчан қилиб еткази олиши» (Ҳоди Зариф) жиҳатидан биз билан ҳамнаша ҳамнафас, ҳамкор ва ҳамфикрдир.

Достончиликка ёзма адабиётнинг таъсири

Эргаш шоир ижоди ва репертуари халқ эпосининг бир қатор назарий проблемаларини ҳал қилиш учун бой материаллар беради. Шулардан бири яратилиши жиҳатидан таржима ёки ёзма ада-

биёт билан боғлиқ бўлган дostonларни ўрганиш, ўзбек халқ дostonчилик ижодига ёзма адабиётнинг таъсири масаласини ёритиш ҳисобланади. Чиндан ҳам Эргаш шоир репертуаридаги ёзма манбаларга эга бўлган асарларни ўрганиш, унинг дostonларида классик адабиётга хос ҳолатларнинг зоҳир бўлишини текшириш махсус филологик тадқиқотларга арзигуликдир.

Маълумки, қадимдан оғзаки яратилган ва жонли оғзаки анъанада бизгача етиб келган ўзбек халқ эпоси ўзининг узоқ асрлик умри давомида турли таъсирлар, ўзгаришлар, баъзан тазйиқларга учраган: куйланиш ва ишланиш жиҳатидан ҳар хил жараёнлар, эволюция ва интерпритацияларни ўз бошидан кечирган. Шунингдек, ўзбек эпосининг асрий анъанаси ҳар хил тилдаги китобий маданият ва поэзиянинг турли характер ва йўналишдаги таъсири билан чатишиб, чирмашиб кетган. Эпосдаги бундай ўзгариш ва даврлар қатлами, таъсир ва акс таъсирларни мумкин қадар ўрганиш муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга. Бу эпосимизнинг ижодий тарихини белгилашга, унда ўз изини қолдирган турли даврлар қатлами меъёрини аниқлашга имкон беради.

Фольклор ва ёзма адабиётнинг бир-бирига таъсир этиши ва бойитиши, ўзаро муносабати барча халқлар маданий тараққиётида одатдаги ҳодиса, хилма-хил хусусиятларга эга бўлган ижодий жараён бўлиб, бу бой оғзаки поэзия билан бир қаторда китобий адабиётнинг классик намуналарини яратган ўзбек халқи ижодига ҳам хосдир. Бундай ўзаро алоқа икки йўналишда: бир томондан, ёзма адабиёт вакиллариининг халқ поэтик ижоди намуналари ва анъаналаридан фойдаланиши, ўрганиши, иккинчидан, фольклорнинг классик адабиёт таъсирида маълум даражада бойиб боришида зоҳир бўлади⁸⁷.

Ўзбек халқ эпоси жанрий хилма-хиллиги ва кўп темалилиги жиҳатидан ҳам, унда турли даврлар ўз изини қолдирган қатламлар миқдори билан ҳам кўп составли ва мураккабдир. Ўзбек халқ дostonчилари репертуарида патриархал-уруғчилик муносабатларининг сўнгги босқичида яратилган қадимий қаҳрамонлик эпосидан феодализм жамиятининг ижтимоий ва маданий муносабатлари билан боғлиқ бўлган ишқий-романик дostonларгача, шунингдек, кейинги даврларда ижод қилинган замонавий асарлар ҳам мавжуд. Шунинг учун ҳам бу ерда ёзма адабиёт таъсириининг кўринишлари кўп қиррали ва хилма-хилдир. Масалан, ёзма адабиётнинг «Алпомиш» дostonи вариантларига таъсири архаик стиль — қаҳрамонлик эпоси стилидаги ўзига хос модернизация ҳодисаси сифатида намоён бўлиб, бу ҳол унга ишқий-романик дostonлар хусусиятларининг кириб қолишида, эпик воқеликнинг ишқий-романик планда ифодаланишида, текстдан ёзма адабиёт шеърӣ формаларининг ўрин олишида, асарнинг насрий қисмида китобий жумла ва оборотларнинг ишлатилишида кўрнанади⁸⁸.

⁸⁷ Қаранг: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 279—280.

⁸⁸ Қаранг: Мирзаев Т. Алпомиш дostonи вариантларидаги бир хусусият тўғрисида. «Ўзбек халқ ижоди» тўплами. Тошкент, 1967, 49—50-бетлар.

Ўзбек дostonчилигида ёзма адабиёт таъсири мураккаб кўришилларга эга, дедик. Ҳа, худди шундай таъсир ва акс таъсир натижасидагина ўзбек халқ бахшилари репертуарида махсус жанр — китобий дostonлар (яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган асарлар) пайдо бўлди. Бундай дostonлар («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» «Баҳром ва Гуландом» ва бошқалар) классик поэзия намуналарининг бахшилар томонидан фольклорга хос равишда қайта ишланиши натижасидир. Шунингдек, халқ китоблари номи билан юритилиб келинаётган каттагина адабий маҳсулот борки, унинг ёзма оғзаки манбаларини текшириш адабиёт ва фольклор муносабатларига доир қизиқарли маълумотлар беради. Ниҳоят, ўзбек фольклоридаги ишқий-романик дostonлар жанрининг юзага келиши ва тараққиётини ёзма адабиёт таъсирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовлар халқ бахшиларининг феодал саройлари ва шаҳарларга қатнови, профессионал халқ ашулачилари томонидан классик лирика намуналарининг ижро этилиши, шаҳар ва шаҳар атрофидаги қишлоқларда махсус қиссахонларнинг мавжудлиги бундай ўзаро таъсирга асосий шарт-шароитлар яратди, бусиз оғзаки фольклор жанри — романик дostonларнинг ривожланиши ва тараққиётига имконият бўлмаган бўлар эди, деб таъкидлаган эдилар⁸⁹.

Шундай романик дostonларнинг классик намуналарини берган бахшилар асосан Қўрғон қишлоқ дostonчилик мактабининг вакиллари дидр. Шу дostonчилик мактабининг сўнгги талантли вакили Эргаш Жуманбулбул ўғли бўлиб, ундан ёзиб олинган ва ўзи ёзиб топширган дoston ва термалар дostonчилиikka ёзма адабиёт таъсирини ёритиш учун анча қизиқарли материаллар беради. «У шоирлар қишлоғи, шоирлар оиласида туғилиб ўсганлиги учун ҳам,— деб ёзган эди профессор Ҳоди Зариф,— ҳар куни қўшиқ тинглар, шу билан бирга Алишер Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Мирзо Абдуқодир Бедил, Машраб, Махтумқули асарларининг кичик девонларини қунт билан ўқиб борар эди. Бир томондан, халқ шоирларидан ўрганиш, дostonчилик йўлларини мукамал эгаллаш; иккинчи томондан, ўзбек, форс, озарбайжон ва туркман классиклари ижоди билан танишиши Эргаш Жуманбулбул ўғлига жуда самарали натижа берди, унинг ижодида бамисоли икки каттакон дарё қўшилиб, бир уммон ҳосил қилгандек бўлди»⁹⁰. Чиндан ҳам Эргаш шоир дostonларига назар ташласак, ундан ёзма адабиёт унсурларини, классик адабиётга хос шеър тузилиши ва поэтик воситаларни истаганча топа оламиз.

Маълумки, ғазал ёзма адабиётда асосий жанрлардандир. Эргаш шоир ғазалдан усталик билан фойдаланиб, дostonларда қаҳрамонларнинг диалог ва монологларида унинг яхши намуналарини

⁸⁹ Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Узбекский народный героический эпос. М., 1947, с. 281.

⁹⁰ Ҳоди Зариф. Улмас даҳо. «Шарқ юлдузи», 1968, 12-сон, 175-бет.

ни беради⁹¹. Шундайлардан бири «Кунтуғмиш» достонида Кунтуғмишнинг ёри ва болаларидан айрилиб, гангиб қолганида, тасодифан учраган чўпоннинг унга мурожаатидир:

Э, ёри алам кўрган, қайдин келасан, айғил,
Кўп ранжу ситам кўрган, қайдин келасан, айғил.

Қим эрдинг гули сўлган, шум паймонаси тўлган,
Еки боласи ўлган, қайдин келасан, айғил.

Диёридан айрилган, қанотидан қайрилган,
Е ёридан айрилган, қайдин келасан, айғил.

Сен мунча бўлиб шайдо, мунча қилиб вовайло,
Юсуфмисан, Зулайхо, қайдин келасан, айғил.

Сен мунча бўлиб пурхун, кўз ёшинг оқар Жайхун,
Е Лайлимсан Мажнун, қайдин келасан, айғил.

Йиғлайсан бози-бози, кўкка чиқар овози,
Е Зебомисан Ези, қайдин келасан, айғил.

Ёинки қаландарсан, ё марди диловарсан,
Қилгин буни боварсан, қайдин келасан, айғил.

Айғил менга отингни, бергил баён зотингни,
Қўй эмди уётингни, қайдин келасан, айғил⁹².

Хўш, Эргаш шоир юқоридаги ғазални кимдан илҳомланиб яратди? Маълумки, Собир Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» достонидаги Баҳромнинг гадо қиёфасида Гуландом қасри олдига келиб турганда, унинг кимлигини билиш учун Гуландом нома ёзиб, канизи Давлатдан бериб юборади. Шу номада юқоридагидек ғазал келтирилган⁹³. Бизнинг назаримизда, Эргаш шоир учун ана шу ғазал асосий манба бўлган. Бу фикрни ҳар икки ғазални оддий қиёслаш тасдиқлайди.

Ғазал Сайқалийда ўн бир байт, Эргашда эса саккиз байтдир. Биринчи байт ҳар иккаласида айнан. Фақат иккинчи мисрадаги «ранж» сўзи ўрнида Сайқалийда «жабр» ишлатилган. Кейинги байтлар (Сайқалийда — 6, Эргаш шоирда — 5) бир-бирига ўхшашмайди. Тўртинчи байтнинг қофияларигагина маълум бир ўхшашлик бор. Сайқалийда бу ноўхшаш байтлар қуйидагича:

Шаҳзодамусан минскин, озодамусан ёқин,
Диндормусан бедин, қайдин келасан, айғил.

Девонамусан оқил, ҳушёрмусан ғофил,
Донишламусан жоҳил, қайдин келасан, айғил.

⁹¹ Эпик асарга ғазал, мухаммас намуналарини киритиш анъанаси ёзма адабиётда ҳам бўлган. Фузулийнинг «Лайли ва Мажнун», Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» достонлари ва бошқалар бунга мисол бўла олади.

⁹² Булбул тароналари. 1-том, 269-бет.

⁹³ Сайқалий. Баҳром ва Гуландом. Нашрга тайёрловчи Р. Алиев. Тошкент, 1960, 91—92-бетлар.

Зоҳидламусан шайдо, бу хола бўлан расво,
Афтодамусан танҳо, қайдин келасан, айғил.

Эй, ёри фалак урғон, ич бағрини қондурғон,
Ё бир шаҳи озурғон, қайдин келасан, айғил.

Ким қилди сани торож, берунинг кима, боринг бож,
Бу ерда бўлиб ихрож, қайдин келасан, айғил.

Юртунг қаю манзилдур, сан мунда биза билдур,
Бу ҳола неча йилдур, қайдин келасан, айғил.

Жейинги икки байт, айрим сўзларни соқит қилганда, яна айнан-
дир. Сўнги байтлар Эргаш шонрада мавжуд эмас:

Эй, марди гирибон чок, бебок ўлон ғамнок,
Сан сўзла манга тезроқ, қайдин келасан, айғил.

Мастонамусан махмур, шаҳзодамусан ё ҳур,
Эй, Сайқалий маҳжур, қайдин келасан, айғил.

1969 йилнинг ёзида Сайрамда фольклор экспедициясида бўлган-
нимизда, Насриддин қори оғзидан шу ғазалнинг уч байтини ёзиб
олган эдик. Насриддин қорининг ўзи ҳам айтган шеърини парча-
сининг «Баҳром ва Гуландом» дostonидан эканлигини айтади. Бу
парчани Сайқалий ғазалига қиёс қилганда, қуйидаги манзарани
кўрамиз: Биринчи байт айнан. Иккинчи байтнинг биринчи мисраи
Сайқалийга ўхшаш. Бунда Сайқалий ғазалининг саккизинчи бай-
ти, биринчи мисраининг сўнги қисми ва иккинчи мисраининг бош
қисми бир сатр қилиб олинган:

Билдир манга зотингни, қўй энди уётингни,
Чин-Мочиннинг шаҳзоди, қайдин келасан, айғил.

Насриддин қори вариантыдаги учинчи байт эса, Сайқалийда
ҳам, Эргаш шоирда ҳам учрамайди:

Улдирди Зулайхони, куйдирди Зулайхони,
Миср шоҳининг султони, қайдин келасан, айғил.

Бундан чиқадиган хулоса шуки, юқоридагига ўхшаш ғазал
бошқа манбаларда ҳам бўлиши керак. Уларни излаб топиш Эр-
гаш шоир ғазалига асос бўлган манбаларни янада ойдинлаштира-
ди. Эргаш ота мавжуд манбалардан илҳомланиб ғазал яратган
бўлса-да, жиддий оригиналликка ҳам эришган.

Классик адабиёт намуналарини кўп мутолаа қилиш, ундан
ижодий фойдаланиш Эргаш шоирнинг оригинал, ғазалнамо пар-
чалар тўқишига сабаб бўлдики, бу бадний лавҳалар дoston тексти
билан занжирдек бирикиб кетган:

Янги туққан ойдай ботиб бораман,
Ажал ёқасини тутиб бораман.

Ўзинг раҳм этмасанг ғариб ҳолима,
Борса келмас йўлга кетиб бораман.

Бир вақтида арз сўраган хон эдим,
Ўзимни бир нонга сотиб бораман.

Худоё, гўдаклар сенга омонат,
Қўш боламни етим этиб бораман.

Армон билан йиғлаб қолди ортимда,
Санам ёримни унутиб бораман⁹⁴.

Демак, Эргаш шоир ўз дostonларидаги ғазалларида, биринчидан, классик адабиётимиздаги ўзига маъқул тушган айрим ғазалларнинг услубини (вазн, қофия, радиф ва тасвирий воситаларини) сақлаган ҳолда янги шеър яратса, иккинчидан, унинг жанр имкониятларидан фойдаланиб, ҳам мазмун, ҳам услуб жиҳатидан мустақил ғазаллар ижод қилганлар.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ўз дostonларида қаҳрамонлар тилидан мухаммас формасидаги чиройли шеърларни ҳам беради. «Якка Аҳмад», «Кунтуғмиш», «Алибек билан Болибек» ва бошқа дostonлардаги қатор шеърини парчалар бунга яққол мисол бўла олади.

«Алибек билан Болибек» дostonининг Шаҳризар маликаси Бадиулжамолнинг Алибекка ошиқлиги ва унга етишишини тасвирловчи иккинчи қисми ўзининг сюжети жиҳатидан ёзма адабиётга (Мажлисийнинг «Сайфул мулук» асарига) бориб тақалади. Бунда шоир ёзма адабий манбадан фойдаланиш билан бирга классик шеърини формаларда ҳам бир қанча парчалар тўқиган:

Девларим, парвоз этиб тахти самони ахтаринг,
Ҳамд айтиб, тинмасдан ушбу муддаони ахтаринг,
Топмайин қўймамг букун, дашту далони ахтаринг,
Аввали Макка, Мадина, Қарбалони ахтаринг,
Шаҳрини, саҳрони қўймамг, шул болани ахтаринг...

Сен парига эътибор бўлсанг, ҳаммага эътибор,
Сен парига хизмат этсанг, бўлмагайсан хору зор
Қўлдаги сувратни топсанг, ишларинг қилгай барор,
То топиб келганча, йўлингга парилар интизор,
Паризоднинг маҳбуби давлатли шонни ахтаринг⁹⁵.

Шоир «Кунтуғмиш» дostonида ёридан айрилиб, бир ўғлини бўрига, иккинчисини балиққа олдирган қаҳрамон тилидан олти бандли бадий гўзал, ажойиб бир мухаммас беради. Кунтуғмишнинг санъаткорона яратилган бу монологини тўлқинланмасдан ўқиш мумкин эмас:

Хону моним бўлди чун барбод дастингдан, фалак,
Бўлмади гамгин бу кўнглим шод дастингдан, фалак,
Қилмадинг асло дилим обод дастингдан, фалак,
То қиёмат дод этарман, дод дастингдан, фалак,
Дод дастингдан, фалак, бедод дастингдан, фалак!..

Дейди Кунтуғмиш отимни, мен Нўғойнинг хониман,
Дилбаридан айрилиб, мен бир ажаб сарсониман,
Олдириб икки қўзимни дийдаи гирёниман,

⁹⁴ Булбул тароналари. 5-том, 240-бет.

⁹⁵ Булбул тароналари. 5-том, 208—210-бетлар.

Онадин бахти қаро туғдим, шунинг ҳайрониман,
Дод дастингдан, фалак, бедод дастингдан, фалак!⁹⁶

Бу бадий парчани ўқир эканмиз, беихтиёр классик шоир Бобораҳим Машрабнинг машҳур «Дастингдан» деган мухаммасини эслаймиз⁹⁷. Чиндан ҳам лирик қаҳрамоннинг кайфиятини беришда бу мухаммасининг руҳи ва формаси жуда мос тушган. Шунинг учун ҳам атоқли фольклорист Ҳоди Зариф Эргаш ота ҳақида гапирганда, унинг баъзан машрабона сатрлар ҳам яратганлигини қайд қилган эди. Бундай парчалар дoston қаҳрамонларининг муайян ҳолатдаги руҳий драмаларини атрофлича очишда муҳим бир восита ролини ўйнаган.

Демак, ёзма адабиётнинг ўзбек халқ дostonчилигига таъсири турли кўринишларга эга бўлиб, у хилма-хил аспектларда зоҳир бўлган.

⁹⁶ Булбул тароналари. 1-том, 267—268-бетлар.

⁹⁷ Қаранг: М а ш р а б. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи Абдурашид Абдуғафуров. Тошкент, 1963, 193—194-бетлар.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Ўзбек халқ оғзаки ижоди, жумладан эпик асарларни фольклористик талаблар асосида ёзиб олиш ишларига анча кеч, асосан Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин киришилди. Шунга қарамай, халқимизнинг мақтовларга сазовор улкан маънавий бойлиги тўпланди. Тўпланган халқ дostonлари ва уларнинг ижодкорлари санъатини ўрганиш шуни кўрсатдики, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида эпоснинг тарқалиши ва сақланиш даражаси Ўзбекистоннинг ҳамма ерларида бир хил бўлмаган. Айрим районларда, агар таъбир жоиз бўлса, ўзига хос дoston «ўчоқлари» мавжуд бўлган. Ҳозирги Самарқанд, Жиззах, Тошкент, Қашқадарё, Сурхондарё ва Хоразм областининг бир қанча районлари шундай дoston «ўчоқлари» мавжудлиги билан ажралиб туради. Бироқ дoston «ўчоқларида» ҳам эпоснинг жонли оғзаки ижрода интенсив ривожланиши ва жанр хусусиятларида муайян тафовутлар мавжуд. Масалан, айрим районларда романик дostonлар кенг тарқалган бўлса, баъзи жойларда қаҳрамонлик эпоси сақланиб қолган. Бундан республиканинг бошқа ерларида, айтайлик, Фарғона водийсида дostonчилик кенг ривожланмаган экан, деган хулоса чиқмаслиги керак. Бир вақтлар у ерларда ҳам гуруллаган дostonчилик анъанаси давом этган. Аммо фольклористик текширишлар бошланган пайтда бу ерлардан тўпланган материаллар 70-йилларда «ўчоқлардан» ёзиб олинган дoston вариантларига ўхшайди. Бундай типологик ҳодисани ҳар томонлама ўрганиш эпоснинг интенсив ривожланиши, тарқалиш чегаралари ва сақланиш даражаси ҳақидаги тасавурларимизни янада кенгайтиради.

Ўзбек халқ дostonчилигининг қадимий ва жонли анъанаси асримизнинг 50-йилларигача гуруллаб давом этди. Дoston ижрочилиги республикамизнинг бир қанча районларида бугунги кунда ҳам давом этаётган бўлса-да, унинг форма ва мазмунида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Бу ўзгаришлар аввало жонли оғзаки эпик анъаналарнинг сўна бошлаши жараёни билан боғлиқдир. Барча халқларнинг эпик ижодиёти учун характерли типологик ҳодиса бўлган бу жараён ҳар бир халқ босиб ўтган тарихий

тараққиёт йўли, ижтимоий-иқтисодий шароитлар хусусиятларига кўра, ўзига хос равишда намоён бўлади.

Ўзбек дostonчилигида янги дostonларнинг яратилиш жараёни 30-йилларнинг охирларидан бошлаб тугалланганлиги кўзга ташланади. Кейинги даврларда яна бир неча дostonлар (масалан, «Нарпай қаҳрамонлари» каби) бахшилар томонидан яратилган бўлса-да, улар муваффақият қозона олмади, балки эпоснинг жонли анъанаси сўна бошлаган даврнинг айрим намуналаригина бўлиб қолди. Бу намуналарда композицион тарқоқлик, бадий бўшлик, дoston жанрига хос хусусиятларнинг йўқола бориши кўзга ташланади. Бунга асосий сабаб янги ижтимоий воқеликни тасвирлашда анъанавий дostonлар қолипи торлик қилиб қолди. Бу қонуний бир ҳолдир, чунки ҳар бир жанр муайян тарихий категория сифатида маълум даврларда юзага келади, ривожланиб, инқирозга юз тутади. Худди шунинг учун ҳам айрим шоирларнинг янги даврни тасвирлашда дoston йўлидан айнан фойдаланишлари, унга стилизация қилишлари ҳам муваффақият қозона олмади. Бундай ижод намуналарида сунъийлик яққол кўзга ташланади.

Дoston ижрочилигида ҳам классик дostonчиликка хос хусусиятлар йўқола бормоқда. Ҳозирги барҳаёт бахшилар уч-тўрт дoston биладилар. Шунда ҳам уларнинг вариантлари бадий жиҳатдан жуда ҳам бўш. Дostonларнинг шеърий қисмлари кўпроқ ривояга айланиб бормоқда. Шунга қарамай, бундай вариантларни мумкин қадар кўп ёзиб олишимиз керак бўлади. Чунки уларни етакчи бахшилар вариантлари билан қиёсий ўрганиш эпик анъаналарнинг муайян даврлардаги даражасини (гарчи улар сўна бошлаган бўлса-да) ҳар томонлама тадқиқ этиш учун муҳим аҳамиятга эга. Бизнинг дoston ва дostonчилик ҳақидаги мулоҳазаларимиз шу йўлдаги илк қадамлардандир. Уни барча аспектларда ҳар томонлама ўрганиш келажакнинг муҳим вазифаларидан бўлмоғи керак.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи қисм. Бахшилар ва дostonчилик мактаблари	9
Бахши — эпик асарларни куйловчи ва сақловчи ижодкор	9
Дoston куйлаш тартиби	17
Бахши ва унинг тингловчилари	22
Бахши тайёрлаш. Устоз ва шогирд муносабатлари	28
Дostonчилик мактаблари	38
Традиция ва импровизация	60
Версия ва вариант	71
Бахшиларнинг эстетик қарашлари	76
Бахши репертуари	85
Терма	86
Дoston	90
Иккинчи қисм. Эргаш Жуманбулбул ўгли ижоди ва репертуари	102
Шоирнинг ҳаёти	109
«Якка Аҳмад» дostonи	118
«Кувтуғмиш» дostonи	129
«Гўрўгли» туркуми дostonлари	140
Совет даври ижоди	142
Дostonчиликка ёзма адабиётнинг таъсири	142
Хулоса ўрнида	149

На узбекском языке

Тура Мирзаев

ЭПИЧЕСКИЙ РЕПЕРТУАР НАРОДНЫХ СКАЗИТЕЛЕЙ

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва
адабиёт институти илмий совети,
ЎзССР ФА Тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан
нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *Ф. Тошматова*
Рассом *В. Ворохов*
Техмуҳаррир *Х. Қорабоева*
Корректор *М. Асадуллаева*

ИБ № 728

Теришга берилди 8/VI-79 й. Босишга рухсат этилди 2/VII-79 й. P07818. Формати 60×90^{1/16}.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 9,5. Ҳисоб
нашриёт л. 10,8. Тиражи 1000. Заказ 131. Баҳоси 2 с.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, М. Горький проспекти, 79.
Нашриёт адреси: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.